

संस्कृतवाङ्मये स्फोटसिद्धान्त

(संस्कृतवाङ्मये में स्फोटसिद्धान्त)

इलाहाबाद विश्वविद्यालयस्य डी० फिल. इत्युपाधेः प्राप्तये

प्रस्तुतः
शोधप्रबन्धः

अनुसन्धाता
बलबहादुर त्रिपाठी

निर्देशकः
प्रो० डॉ० सुरेशचन्द्रश्रीवास्तवः
अध्यक्षः
संस्कृत-विभागस्य
इलाहाबादविश्वविद्यालयस्य

प्रकाशकः
२०४५ वैष्णवीयः सारस्वतः]

[इलाहाबादः

शब्दसुहृदये नमः

तूष्मप्रेक्षापुकाशस्फुटतरजटिलन्यायशाब्दादिशास्त्र-
तत्त्वग्रन्थिस्वरूपं बुधजननिघयैर्गीतकीर्तिप्रभावम् ।
शिष्यैरासेव्यमानं सततमवितम्बाननिम्नितमैधैः,
श्रीवार्तक्यं सुरेशैर्गुस्वरमनिशैर्हास्यनिर्दुः नमामि ॥

प्रत्यक्षम्

नीहारहारघ्नसारसुधाकरामो

विद्युत्प्रभामखिलवाङ्मयसुखितेजसम् ।

आधारचक्रनिलयां चलचित्कलां तां

स्फोटोत्पिकाममलवाचमहं प्रपद्ये ॥

यद्यपि व्याकरणशास्त्रमिदं शब्दसाधुत्वान्वयाख्यानपरकमेव तथापि
निखिलस्यापि विदधितात्मनो जगतोऽधिष्ठानभूतं परमार्थतो निरस्ताधिष्ठि-
ताधिष्ठानभेदम्, अनाद्यविद्योपचरित्वास्तृतेयव्याख्यातृव्याख्येयादिविभूतं स्वज्ञानेनो-
पशान्तसकलजिज्ञासम्, स्वाधिगमोपरमितान्वयाधिगमाभिलाषं प्राप्यान्तरपर्यवसानं,
परमपुरुषार्थभूतं, सूक्ष्मचिन्तनेनाप्यचिन्त्यस्वरूपवैशिष्ट्यम्, अतः स्वातिक्रान्तवाग्विभव-
व्यपदेशम्, अभिदानुभूतिमात्रावगाह्यं शब्दात्मकं परमं तत्त्वम् अनावृत्यधार्थस्वरूपं
विधातुं पृथुतप्रपञ्चं भवति । वैपाकरणास्तावत् तदेवैकं सम्पद्य ज्ञात्वा विज्ञातसकल-
विज्ञातव्या अवाप्तलौकिकस्वाग्निकामा वस्तुतोऽकाशमिदं बुभूक्षुर्विहितस्व-
शास्त्रारम्भा दरीदृश्यन्ते ।

एवं भारतीयदर्शनान्तराणामिव परमार्थसाधनैकलक्ष्यतावच्छेदकत्वं
व्याकरणदर्शनस्यापीति नितरां निर्भिन्नं मतमुदेति । तदुक्तम्

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्यणम् ,

इयं सा मोक्षमाणानामजिह्वा राजपद्धतिः ॥

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्,

पवित्रं सर्वविद्यानामधिविधं प्रकाशते ॥

वैदिकादेव कालादारम्य शब्दतत्त्वस्य दार्शनिकविशेषं क्रियमाणमस्ति।

"यत्कारि श्रुता त्रयोऽस्य पादाः, यत्कारि वाक्परिमिता पदानि, उत त्वः पश्यन्
न ददर्श वाचम्, सवस्तुमिव तितउना पुनन्तो, वागेष विषया भुवनानि जज्ञे, ओमित्येत-
दक्षरमिदं सर्वमित्यादीनि वेदब्राह्मणादिषु संप्रत्ययमानानि गन्त्रस्यापि वचनानि
श्रौताधारभूतानि सन्ति व्याकरणदर्शनस्य। 'परिवर्तिनो व्याकरणतत्त्वमर्थाः
वेदादावतिसूत्रमावत्थापन्नानि विद्यात्यातान्याधारीकृत्य स्वदर्शनप्राप्तं
दृढतरतर्क-प्रतिष्ठाकुण्ठितप्रतिवादितर्कगृहार् विरचयाञ्चक्रुः। शब्दतत्त्वस्य-
नित्यकं दर्शनमिदं महर्षेः पाणिनेराख्याचार्यनागेश्वरं यावत् क्रमशो विनिर्मित-
समग्रलेखमूढं यद् आचार्यनागेश्वरस्य व्याख्यानप्रकाशञ्जूषाया धियाः प्रतिद्वान्त-
ल्लाञ्जूषाया अध्ययनसमय एव ममाकर्षणविषयतामयात्। 'परिवर्तितजिज्ञासोऽहं
नेनेनात्पत्त्युद्भिदिभिर्वाप्लवेन महर्षीणां विद्याराषारषाराधरं प्रतिधनुत्थन्न-
यात्राकीर्तुं गमानन्दमधिजिगमिषुः सप्रवतरा। मन्ये तन्माधारभूताच्छब्दात्त्वात्
गृह्णतेरतात्पर्यको मेदः तत्त्वव्यापगत्ये गादुशान् त्मास्त्वव्यापारान् विधत्ते-
"नहि सर्वथासम्बद्धं प्रति दृढता कल्पयिज्जनस्य प्रवृत्तिः"।

अतस्तत्र प्रथमं प्रबन्धस्यास्य गौरववर्धनाय, श्रुतासम्पादनाय विमलविचारनिबन्धाय
च यैः भूयान् प्रयत्न आचरितः भूयोभूयश्चाकृतिमत्नेहेनोद्बोधितोऽस्मि, षेडाञ्च
सम्पन्नदर्शने शोधप्रबन्धोऽयं प्रस्तूयते, तेषां शाब्दन्यायापेक्षशास्त्रावगाहननिर्गलधिगां,
प्राच्यमुनीच्यदर्शनाचार्याणां, त्मासाधितमाठनपाठवानां प्रशासननिष्णातानां संस्कृत-

विभागाध्यक्षपदं भूषयतां श्रीमतां प्रो० डॉ० सुरेशचन्द्रश्रीवास्तव्यानां भूषां समुपकारं
स्तुतिकुसुमस्रजलिभिः समर्चयामि ।

प्रगङ्गेऽस्मिन् भारतीयसंस्कृतिसंरक्षणात्पराणां दयादाक्षिण्यादिप्रतिभूर्तिनाम्
अभिनवरमार्थभूषणीयाधिविभूषितवतां प्रयागस्थश्रीवैष्णवाश्रमस्य कुलपतिपदाधिष्ठितव-
तामाचार्यपादानां महन्तःश्रीसीतारामाचार्याणां दयादुष्टिं ऋणकारं शिष्यान्
शक्तुगाम्, यैः पदे पदे सहापतितान् विविधविधान् बाधान् सम्बाधयन् स्मृतिरेन
शीघ्रमेव मगोपकृतम्, सम्प्रत्यपि च तदाश्रमशरणोऽस्ति ।

निश्चितमेव एतादृशीऽस्तिगहनविचारार्थो बहुशस्तादयमाहन्ग्राप्तापदमेन
पारोन्मुखतत्पथप्रदर्शिकां गुरुसंयान्त्रिकेण विना तत्सिद्धान्तस्य प्रवेशो भवति । अतः
तदुत्पापं तत्र भवतामनवपविद्याविधीतान्तःकरणानाम् अप्रतिप्रतिभामण्डितानाम्
नगदनेकसिद्धिपरिवृत्तानां श्रीरामदेशिक-संस्कृतमहाविद्यालयस्य व्याकरण-
विभागाध्यक्षपदमलङ्कुर्वानाम् डॉ० मधुकरफोटकमहाभागनां पादपद्मयोः
नातिशृङ्खलामुपहरामि, यैः महता स्नेहेन प्रयत्नेन च बाल्यकालत एव प्रपाठितोऽस्मि,
क्षेत्र्यश्च कमपि बोधलवमासाय सामीप्यं शोधप्रबन्धमगुं निबन्धुं कृतसाहसोऽभूयम् ।
अत्रेव च प्रगाढपाण्डित्यैः बाधान् विनीतानेकान्तोवातिमण्डितान् श्रीरायदेशिकसंस्कृत-
महाविद्यालयस्य साहित्यविभागाध्यक्षपदाधिष्ठितान् साहित्यार्थनिगज्जन्तनितानन्दान्
श्रीशिवनार्थद्विवेदिचरणान्, अथ च तपोवतः सहृदयान् श्रीवैष्णवाश्रमस्याध्यापिनः
संस्कृतमहाविद्यालयस्य च प्रधानाचार्यम् डॉ० सनतकुमारत्रिपाठिनः कृतज्ञताश्रितम्पथि,
यैरज्ञाननिर्गवात्सल्यनिर्भरेण गभीरेण स्नेहेन संवर्धितोऽभूयम् ।

श्रीधरस्वादनतत्परस्य प्रयागस्थगङ्गानाथश्चा-केन्द्रीयसंस्कृत-विद्यापीठस्य
 प्राचार्याणां, विश्वविश्रुतयज्ञां विविधविद्यालयाध्यापिगतधीशेषवानां अभिलाषा-
 वाप्तशुभद्वारसामर्थ्याणां, स्मृतानां, तत्र भवतां डॉ० गयाचरणत्रिपाठिनं साहाय्य-
 मुद्बोधनञ्चानेकैः धन्यवादैः स्तुतारोमि।

अपि च इलाहाबादविश्वविद्यालये प्रवक्तृवत्सलैरुत्पादितानां
 पण्डितशलाघितानां विश्विद्वत्सिद्धिवादादिविवेचनविचक्षणं डॉ० रामकिशोरशास्त्रिणां
 प्रोत्साहनं हृदयेनावधारयामि।

जगत्यस्मिन् प्रायेण सृष्टयोगितालयानि भवन्ति तर्वाणि कार्यालानि,
 अत एव शास्त्रोद्दिष्टाचरणनिष्ठानां सततं सत्कार्यैरुत्पादितैः प्रोत्साहनां
 तपःपरिपूरतानां पितृपादानां श्रीशिवदयलत्रिपाठिनाम च सामान्यनोपकारिका
 निरन्तरं यशश्चन्द्रिकाप्रसरिता कठिनप्रयत्नोपायिनि स्वकीयेनायुर्विश्वज्ञानद्वारेणानि
 मोक्षातिशयानुभवतामृष्यानाम् डॉ० श्रीविशालत्रिपाठिनं, गणेशप्रसादत्रिपाठिनञ्च
 गङ्गानाथप्रकारं शिरसा धारये, येषां गुणमुभापाद् धीराधिपतयः सन् तस्यैव
 शास्त्रविद्वत्संलग्नोऽस्मि। अहमपि च स्वकीयेऽस्मिन् जन्मनि बह्विधैरान्त्रिभिः
 घनप्रभितस्तः परिवर्धितोऽभूत्- श्रीशिवशंकरद्विवेदी, संनयश्रीवास्तवः, नारायणशिरः,
 प्रदीपशिरः, श्रीनिवासद्विवेदी, अनुजयन्तुभानुत्रिपाठी, स्वशा रेखा, स्वसुनिर्दिष्टा
 च मनीषा, विशेषतश्च शिवाकान्तद्विवेदी येन सुहृच्छब्दः सार्थकीकृतः, इत्येतान्
 तर्धान् प्रति स्वकीयां सम्भावनां विशदीकरोमि।

भवति किं एतादृक्कार्येणातं द्रव्यातिशयापेक्षित एतदर्थं भारतीय-
विश्वविद्यालयानुदानायोगोऽपि प्रस्ताप्यते यस्मात्तद्व्या शोधवृत्तिम्
स्फोटसिद्धान्तसमीक्षितं शोधग्रन्थः मया पूर्णतां प्रापितः ।

यस्य च महता सत्प्रयत्नेन शोधग्रन्थस्य अस्य शुद्धस्य टंकणकार्यं
समपद्यत सोऽपि श्रीशिक्षान्तश्रीवास्तवः भूयोभिः साधुवादेस्तनाधीकृतः ।
अन्ये चापि यत्र शोधग्रन्थसम्पादने सहायकात्संज्ञातास्तोऽपि अनैकैस्ताधुनादैः
समाजगन्तः ।

समीक्षात्मकस्यास्य शोधग्रन्थस्य साफल्यान्तु समागच्छदोषविवेचन-
पर्यवसायिना विद्वत्तोषैवेवास्ति निर्णायकतः -

शोधग्रन्थोऽयमुदारभाषैः

समीक्षैर्निर्मलशुद्धीकैः ।

आलोच्य हृष्टैरनुमंस्यते चेद्

मम प्रयत्नो भविताप्तकामः ।।

धिनयावन्तः

(बलबहादुरत्रिपाठी)

14 जगदारी

1989

प्रकाशकः श्रीशिक्षान्तश्रीवास्तवः

विषयानुक्रमिका

विषयानुक्रमिका

प्रथमोऽध्यायः- स्फोटसिद्धान्तरूप	1- 33
स्रोतार्ति	
1- वैदिकवाङ्मये वाक्तत्त्वम्	3
2- ऋग्वेदे	3
3- यजुर्वेदे	7
4- अथर्ववेदे	10
5- पुराणेषु स्फोटः	11
6- निरुक्ते स्फोटसंकेतः	13
7- तन्त्रागमेषु स्फोटबीजम्	14
8- योगशास्त्रे स्फोटसंकेतः	20
9- स्फोटवादस्य स्वतन्त्रत्वेन प्रतिष्ठापनम्	21
10- त्रिमुनिमतम्	21
11- वाक्यमीमे स्फोटः	24
12- नागेशमतम्	27
13- कैयटमतम्	29
14- आधुनिकदृष्ट्याम् दृष्टिः	30
15- भारतीयभाषाविवारकारणां मतम्	32
द्वितीयोऽध्यायः- शब्दस्य ज्ञानमीमांसा- संक्षेपमीमांसा	33- 85
1- शब्दस्य मूलत्वम्	37
2- शब्दस्य व्युत्पत्तिः स्वल्पञ्च	38

3-	शाब्दिकमतम्	39
4-	नैयायिकमतम्	42
5-	मीमांसकमतम्	43
6-	तात्पर्यमतम्	44
7-	शब्दविषयकमन्यैका मतम्	44
8-	शब्दस्य द्रव्यत्वं गुणत्वं वा	45
9-	शब्दनिष्पत्तिप्रक्रिया	45
10-	शब्दस्य प्रामाण्यम्	50
11-	शब्दप्रमाणस्यलक्षणम्	56
12-	शब्दादर्शबोधः	57
13-	अर्थः	57
14-	अर्थस्य बौद्धता	59
15-	अन्विताभिधानम्	64
16-	अभिहितान्वयः	65
17-	अर्थस्य द्वैविध्यम्	65
18-	शब्दबोधकारः	67
19-	शाब्दबोधस्यनिष्पत्तिप्रक्रिया	68
20-	शब्दवृत्तयः	70
21-	शक्तिस्वरूपम्	71
22-	शक्तिविषयकं विविधमतम्	71
23-	लक्षणानित्यम्	72
24-	व्यञ्जनानित्यम्	77
25-	अर्थबोधे कारणान्तराणि	78
26-	आकांक्षानित्यम्	89

27-	घोरयतानिख्यम्	82
28-	आसत्तिनिख्यम्	83
29-	तात्पर्यनिख्यम्	84
30-	शब्दमात्रस्य प्रामाण्यम्	87
	तृतीयोऽध्यायः-स्फोटविद्वान्तस्मीक्षा	89-136
1-	वाचकशब्दविषये दर्शनान्तरीया दूषितः	92
2-	अत्रविषये शाब्दिकानां दर्शनम्	93
3-	स्फोटस्य स्वस्य स्वीकार्यता च	94
4-	एकत्वं नित्यत्वं विभुत्वञ्च	96
5-	शब्दस्यावस्थाचूडयम्	97
6-	दैखरीविषयकं दर्शनचूडयम्	99
7-	शब्दस्य स्फोटावस्था	102
8-	स्फोटस्य बोधजनकता	103
9-	स्फोटवादे प्रतिवादिनां प्रत्ययस्थानं तत्तत्प्रामाण्यञ्च	104
10-	स्फोटस्याष्टविधता	106
11-	वर्णस्फोटः	108
12-	वर्णमल्लिङ्गाद्या	108
13-	वर्णानां वाचकत्वे दर्शनद्वयम्	109
14-	वर्णस्फोटविषये स्थान्यादेशविकल्पः	110
15-	दर्शनान्तरीयं मतम्	111
16-	शाब्दिकमतम्	112
17-	वर्णस्य व्याख्यानतरम्	114
18-	पदस्फोटः	114

19-	वाक्यस्फोटः- वाक्यस्वत्वम्	116
20-	वाक्यस्य वाचकताव्यवस्थापनम्	118
21-	पदस्य वाक्यस्येण वाचकत्वम्	119
22-	पदार्थस्य पृथग् वाक्यार्थस्य व्यवस्थानम्	121
23-	वाक्यशक्तिगृह्यविमर्शः	123
24-	त्रयो जातिस्फोटाः	124
25-	आनुपूर्वीभेदेन जातिभेदः	125
26-	जातिस्फोटस्मीक्षा	126
27-	अखण्डपदवाक्यस्फोटौ	127
28-	पदवाक्ययोरखण्डत्वेवावाक्यदीयतन्मतिः	127
29-	पदवाक्योः वर्णमदावभाते बीजम्	129
30-	पदपदार्थादीनां काल्पनिकत्वम्	130
31-	प्रकृतिप्रत्ययादीनां काल्पनिकत्वे पञ्चकोष्ठस्फोटान्तः	130
32-	षोडशस्फोटकल्पना	131
33-	द्वात्रिंशत्तन्त्रयाकाः स्फोटाः	132
34-	स्फोटभेदे प्रमाणात्	133
	चतुर्थोऽध्यायः-स्फोटव्यञ्जकलवनित्मीक्षा	135-174
1-	स्फोटव्यञ्जकाः लवनयः	138
2-	लवनेः पञ्चधातिरुक्ताः	139
3-	लवनेः नादस्यता	139
4-	लवनिभेदाः	140
5-	प्राकृतलवनिनिर्गमम्	141
6-	वेकृतलवनिनिर्गमम्	143
7-	लवनेर्गृहणविशेषकं मतत्रयम्	145
8-	लवनेरतविद्यत्त्वम्	145

9-	स्फोटस्माविभागेन ग्रहणम्	146
10-	स्वातन्त्र्येण ग्रहणम्	146
11-	मलत्रयस्मीक्षा	147
12-	एवनेः स्फोटव्यञ्जकत्वे पक्षयम्	148
13-	पृथ्वापक्षः-एवनिना श्रोत्रसंस्कारः	149
14-	द्वितीयपक्षः-एवनिना शब्दसंस्कारः	150
15-	तृतीयपक्षः- उभयसंस्कारः	151
16-	उक्तपक्षयस्य दृष्टान्तरूपपादनम्	151
17-	अभिव्यक्तिवादे आक्षेपनिराकरणम्	157
18-	प्रथमः आक्षेपः	157
19-	द्वितीयः आक्षेपः	158
20-	तृतीयः आक्षेपः	159
21-	चतुर्थः आक्षेपः	159
22-	प्रथमाक्षेपनिराकरणम्	160
23-	द्वितीयाक्षेपनिराकरणम्	162
24-	तृतीयाक्षेपनिराकरणम्	163
25-	चतुर्थाक्षेपनिराकरणम्	165
26-	एवनिस्फोटविषये दर्शनान्तराणि	168
27-	एवनिस्फोटयोः जातिव्यक्तिभावः	169
28-	शब्दशब्दन्यायेन एवनिस्फोटयोः व्याख्यानम्	171
29-	उक्तपक्षयोः शाब्दिकतिदान्तेन समीक्षा	173
30-	शाब्दिकमतम्	174

पञ्चमोऽध्यायः- शब्दस्य तत्त्वमीमांसा
सीया-समीक्षा

175-198

1-	शब्दोपादानविषये दर्शनान्तरीया धारणा	177
2-	न्यायवैशिष्ट्यक्रमतम	177
3-	सांख्यमतम्	177
4-	वेदान्तिमतम्	177
5-	अद्वैताविशिष्टाद्वैतायोर्विशेषः	177
6-	शाब्दिकमते शब्दस्य जगदुपादानता	179
7-	एकस्य शब्दतत्त्वस्य नानास्वतायां बीजम्	183
8-	शब्दनिवृत्तताविषये हरिनागेशयोः दृष्टिभेदः	186
9-	वृत्तिविषये वादत्रयम्	188
10-	आरम्भः	188
11-	विपरिणामः	188
12-	विवर्तः	190
13-	विवर्तविपरिणामयोः विशेषः	191
14-	अत्र विषये शाब्दिकानां दृष्टिः	193
15-	वाक्यमतीये विवर्तविपरिणामयोः सामं ज्ञेयम्	194
	अधीतगृन्थमाना	199-205

प्रथमोऽध्यायः
स्फोटसिद्धान्तस्य स्रोतांसि

"प्रथमोऽध्यायः "

स्फोटसिद्धान्तस्य श्रौतांति

- 1- वैदिकवाङ्मये वाक्तात्त्वम्
- 2- ऋग्वेदे
- 3- यजुर्वेदे
- 4- अथर्ववेदे
- 5- पुराणेषु स्फोटः
- 6- निरूप्यते स्फोटसंकेतः
- 7- तन्त्रागमेषु स्फोटबीजम्
- 8- योगशास्त्रे स्फोटसंकेतः
- 9- स्फोटवाक्यस्य स्वतन्त्ररूपेण प्रतिष्ठापनम्
- 10- त्रिभुविमतम्
- 11- वाक्पददीये स्फोटः
- 12- नागेशमतम्
- 13- कैयटमतम्
- 14- आपुनिकविदुषां दृष्टिः
- 15- भारतीयपाश्चात्यविचारकाणां मतम् ।

स्फोटसिद्धान्तस्यस्रोतांति

अखिलेऽस्मिन् भारते जीवनपद्धतेः पुत्र्येकं विधा इव शब्दशास्त्रीय-
चिन्तनमपि आध्यात्मिकमेव । अद्यापि प्रतिकूलपरिस्थितौ शब्दब्रह्मस्यः पर-
मेश्वरः स्व पारंपारलयाय प्रभुरपि विशयतन्ति शब्दविदः । भारतीयचिन्तन-
परम्परायाः आदिस्वरूपं वेदेऽप्येव सुरक्षितं परिलक्ष्यते । वैदिकर्षीणाम् "सार्थक-
शब्दाः स्व प्रयोजनानां नानर्थकाः" इत्युद्घोषणा अद्यापि सार्थकीभवति, यतोहि
निरर्थकाः शब्दाः फलप्राप्त्याभावेन वृथा इव निष्प्रयोजनाः स्व सन्ति । अथ च
साम्प्रदायिकवाक्यवाग्यं सर्वान् रहस्यान् उद्घाटयति । अग्रेदे स्वीकृताः
वाक्यवाक्यकारो भेदा अद्यापि भाषातत्त्वचिन्तनपरानां विदुषां व्याख्यानविषयाः
भवन्ति । अग्रेदे तु वाक्यमिदं संपूर्णं सूत्रमस्ति, ब्राह्मणारण्यकोपनिषद्गुणैः
अपि वाक्यविषयाः अतिवृद्धमविचाराः दृष्टिपथमायान्ति ।

अग्रेदे वास्तवत्वम् -

यद्यपि वेदेषु "स्फोट" इति शब्दस्य नाम्नोत्पत्तिः नोपलभ्यते तथापि
स्फोटसिद्धान्तस्य आधारभूतानि तत्त्वानि-शब्दनिर्णयत्वं शब्दविभुत्वं शब्दैकत्वमि-
त्यादीनि सन्त्येव । तत्र "स्फोटं बहु स्यात् प्रजायेत" इति परमतत्त्वसंकल्पेन
परातः श्लेष्मद्वयमाविर्भवति-एका शब्दश्लेष्मिः, अपरा वाक्यश्लेष्मिः । तत्र शब्दश्लेष्म्यां
पश्यन्त्या उद्भवः, अश्लेष्म्यां प्रतिभाया आविर्भावः ।

1- तथाप्युक्तं भारद्वाजः किलामूढधीत्येवं न विमानति योऽर्थम्- अग्रेदे-

2- अग्रेदे- 10/6/71/4

3- यत्पारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुः ब्राह्मणः ये मनीषिणः
गुह्यश्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचं मग्न्या यदन्ति ।।

अग्रेदे- 1/ 164/ 45

शब्दार्थयोः तादात्म्यात् क्वचित् स्थलेषु योः तादृक्कार्येण व्यवहारः । एतच्च पश्यन्ती स्य स्फोटव्याकरणप्रणवेदादिशब्दैस्तत्त्वविदिमः व्यवह्रियते । अग्रेद स्थयाक्षुको वाण्या स्वयमेव स्वशक्तेः सामर्थ्यस्य च धर्मेन कृतम् । जगत्स्थित्तिम् सर्वाणि कार्यानां वाचा स्य सम्पादितानि भवन्ति । देशकालयोः वस्तुशय भेदेनाशेषा वागियं वृथिव्या आरभ्य पुलोकं यावत् प्रसरति, अथ च सर्वं विश्व-मुत्पादयन्ती वायुरिव सर्वत्रगा, स्वमहिम्ना च अतिक्रान्तमूलोकाप्यस्ति । जन्मना तार्थमिव कण्ठमुदभिष्य वाक् प्रस्फुटिता, अतः स्व श्रवणीयत्वाच्चाख्याः "शब्द" इति संज्ञा भवति । वस्तुतः विश्वस्थित्तिं जातमात्रस्य प्रादुर्भावस्थितित्दारेषु आरम्भ्य-भाषेषु तत्त्वैव यः पदार्थः सर्वप्रथमस्तित्त्ववान् भवति, तत्तु शब्दतत्त्वमेव । मनसि यादृशी क्षत्वाशक्त्यो वा तदनुकूलमेव शब्दस्य आधिभाषो जायते । शब्दतत्त्व-स्थास्य कालवत् सर्वत्रगतिः आकाशवच्च सर्वत्रव्याप्तिरस्ति । अखिलभुवनमण्डलप्राङ्गणे विविधरूपेषु परिलक्षितं भवति अस्थास्तित्वम् । नदीनां कलकलनिनादेषु निर्झरीणां निःसरणेषु, झरणाणां गुञ्जनेषु, परिभृताभाषेषु, सिंहानां गर्जनेषु गवां रभ्यनेषु क्षत्वादिषु च तदैव स्वरस्वर्णं प्रकल्पितं भवति यन्मानवगदिषु तरङ्गितमस्ति ।

वेदैर्यमिदं शब्दस्य सूक्ष्मरूपं वाक्शतत्त्वमिदं सहस्रधा व्याप्तमस्ति । अग्रेदे अस्य व्यापकत्वम् आपुनोक्तम् आपुनियि, अथ च यावद् ब्रह्मतत्त्वं व्याप्तं तावद् वाक्शतत्त्वमपि इति वर्णितमस्ति । वेदैर्यमिदं स्वकीयं वैशिष्ट्यमिदं प्रतिपादितम् वाचा-

ॐ रुद्रेभिः वसुभिश्चरामि अहमादित्यैस्त विश्वदेवैः ।

1- अग्रेदे: 10/125

2- अग्रेदे: 10/114/8

अहं मित्रावरुणोमा विभर्मि अहं मिन्द्राग्नी अहं मिश्रिनोमा ।।

अहं सोममाहनसं विभर्मि अहं त्वष्टारगूतपूषणं भगम् ।

अहं दधामि द्रविणं दधिष्मते सुष्टाव्य यजमानस्य सुन्वते ।।

अहं राक्ष्सी संगमनो वसूनां चिकित्सो प्रथमा यज्ञियानाम् ।

तां मा देवा च्यवधुः पुत्रा भूरिस्थानां भूर्यावेक्षन्तीम् ।।

एवमेव ब्राह्मणारण्यकग्रन्थेषु वास्तवत्वात्स्यास्य वैशिष्ट्यं बहुशः प्रतिपादितमस्ति ।

यथा हि-

वाम्दै ब्रह्म च सुप्रहमं च² ।

यद्दै⁴ प्रजापतेः परमस्ति वागे³ तत् ।

वाम्प्रहमं ।

वाम्दै⁵ ब्रह्म ।

ओमित्येतदक्षरमिदं तैत्ति⁶म् ।

इत्यादिषु ब्राह्मणवाक्येषु यावद् ब्रह्मरूपेण प्रतिपादितास्ति । अथ च -

वागेवार्थं पश्यति, वागेवार्थं ब्रवीति वागेवार्थं निहितं संतनोति ।

वाच्येयं विश्वं बहुस्यं निबद्धं तदेतदेकं प्रविभज्योपभुङ्क्षते ।।

1- अग्वेदः 10/125/1-3

2- स्तरैयब्राह्मणे 6/3

3- शतपथब्राह्मणे- 5/11/28

4- गोपथब्राह्मणे- 2/10

5- जैमिनीयब्राह्मणे 2/96

6- प्रश्नोपनिषद् 5/3

7- तृप्ति- 6/2

शब्दतत्त्वाख्यं ब्रह्म प्रथमं स्वनिर्दिष्टं त्रिमात्रगोहकारम् ततोऽधर-
समाप्नायम्, ततश्चतुरो वेदान् विरचय्यसर्वं जगदरचयत्, इदमेव शब्दतत्त्वाख्यं
ब्रह्म च सूक्ष्मप्रणवत्त्वं परब्रह्मपदेन, त्रिमात्रगोह-कारञ्च अमरब्रह्मपदेन, शब्दब्रह्म-
पदेन च व्यपदिशन्ति पुरोविदः । ब्रह्मवाचोः व्यापकतां ज्ञायन् ऋषिः वार्यं
ब्रह्मसमामेव स्थापयति । यथा च भारतीयमनीषिभिः बृहत्सामेऽर्थे "ब्रह्म"
शब्दस्य प्रयोगः कृतः तथैव यागपि बृहत्सामप्रदायं स्वः । यागेव च एकमात्रं ज्ञानं-
स्याप्युपलक्षणम् । सम्पूर्णमपि जगदिदं वाचा स्व विकसितम्, यागेव च परमं ² ब्रह्म ।
उपर्युक्तेषु सर्वेषु स्थलेषु "वाक्" शब्दस्य प्रयोगः सूक्ष्मतत्त्वत्वेऽर्थे एव कृतोऽस्ति ।
ऋग्वेदे वर्णितमस्ति यत् ये जनाः वाचि न विश्वसन्ति ते स्वयमेव नश्यन्ति ³ ।
देवगन्धर्व-पशु-मनुष्याः सर्वेऽपि धाण्यामेव जीवनं धारयन्ति, अथ च सर्वमपि
विश्वमिदम् वाच्येव समाहितम् -

वार्यं देवा उपजीवन्ति विश्वे,

वार्यं गन्धर्वा पशवो मनुष्याः ।

वाचीमा विश्वामुवनान्यर्पिता,

सा नो हवं जुषतामिन्द्रपत्नी ॥ ⁴

वाक्शुद्धरेभावे धर्माधर्मयोः, साधवसाधवोः सहृदयनिर्दययोः ज्ञानमपि न

संभाव्यते, यागेव सर्वान् स्नान् प्रत्याययति । महर्षिपास्कस्य "वाक् कस्माद्-⁵

वपेः ⁶ अत्युक्तिरपि शब्दतत्त्वस्य स्वरूपप्रत्यायिका एव । वैदिकेषु अवैदिकेषु

1- सर्वेषां वेदानां वागेवायतनम् । बृहदारण्यकोपनिषद् 2/4/11

2- धार्ग्यसमाद परम ब्रह्मा तदेव • 4/1/2

3- अमन्तास्तं मां त उपश्रियन्ति । ऋग्वेदः 10/125/4

4- तैत्तिरीयब्राह्मणे

5- छान्दोग्योपनिषद् 0 0 6/1/23

6- निरूपित- 2/22/2

य सर्वेष्वेव दार्शनिकप्रस्थानेषु शब्दस्वरूपस्य, तत्त्वोच्चारणस्य शब्दयोधस्य
शब्दप्रमाणस्य च विस्तारेण वर्णनं कृतमस्ति । विचारस्य गतिरियं कदाचित्
स्थूलात् सूक्ष्मं प्रति कदापिच्य सूक्ष्मात् स्थूलं प्रति वर्तते ।

वास्तवत्वमिदं न केवलं चेतनपदार्थेष्वेव अधिकृतमपितु अचेतनेष्वपि अस्य
समाना एव गतिः । दिव्यं वास्तवत्वम् ऐश्वर्यं प्रददाति कामनाश्च पूरयति ।
यथा च वर्णितं ऋग्वेदे -

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवा वदन्ति ।

सा नो मन्द्रेष्वूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्यानुपसृष्टुतैतु ॥

एकमेव सत्त्वरं नित्यं शब्दतत्त्वं शास्त्रेषु प्रतिभारूपेण सर्वव्यापकम् इन्द्र-
मिश्रवरूपाग्निदिव्यगुणविनेकरूपेणोपवर्णितमस्ति ।

यजुर्वेदे वास्तवत्वम् -

यजुर्वेदे शब्दतत्त्वं पुरुषरूपेण परिकल्प्य तस्य सर्वव्यापकत्वम्

सर्वशक्तिमत्त्वञ्च "सहस्रशीर्षा पुरुषः" इत्यस्मिन् पुरुषसूक्ते प्रतिपादितमस्ति ।

सर्वप्राणिमण्डित्वः ब्रह्माण्डदेशो विराडाह्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षा इति ।

तः पुरुषः ब्रह्माण्डगोलरूपां पृथिवीं परितः परित्यज्य स्थितो भवति ।

1- ऋग्वेदः 8/100/10

2- ऋग्वेदः 10/100/11

3- इन्द्रं मित्रं वरूणमग्निमाहुरयो दिव्यः सः गुणर्वो गरुत्मान् ।

एवं सद्युचिप्राः बहुधा वदन्ति- ऋग्वेदः 1/164/46

4- सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठदृदशाङ्गुलम् ।

शु0 यजुर्वेदः 1/16/31

ऋग्वेदः 10/90

सांख्यशास्त्रेऽपि ब्रह्मतत्त्वं गुरुधारमनां परिकल्प्य तस्य प्रकृतिविकृतिराहित्य-
 भूयदर्शितम् । अतमेव च परमतत्त्वं वैष्णवरैः स्फोटत्वेन स्वीकृतम् । शाब्दि-
 कप्रतिपादितं प्रतिभातत्त्वमेव अत्र वेदे मेधातत्त्वम् श्रुद्धितत्त्वम् & तदेव च
 सभस्तदेवनां पितृगणानाञ्च उपास्यमपि-

यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते ।

तथा भामह नेधपात्रे मेधाविनं ² ह्रस्वाह । ।

तस्य परमगुरुः सृष्टिमभिव्याप्य सर्पन प्रोतः, ~~आत्म~~ आत्मतत्त्वेन च सृष्टीं
 अनुप्रविष्टः ~~अतत्त्व~~ तत्त्वस्य तन्तुरपि ब्रह्माण्डे सूत्रात्मरूपेण व्यापकश्च वर्तते । तद-
 धरतत्त्वस्य आत्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मसाक्षात्कारः, तेन च ब्रह्म³रूपता । यजु-
 र्वेदस्य "अदं मे ब्रह्म च अहं योमे श्रियमश्नुताम् " इति मन्त्रे यद् ब्रह्मशक्तिः
 अशक्तिश्चैतद् अशक्तिर्यं प्रतिपादितं तदेव शाब्दिकैः यथाकुम् स्फोटः ध्वनि-
 श्चेत्युभयरूपेणोपदर्शितम् । यजुर्वेदे तदेवाधरतत्त्वम् सहस्रशीर्षात्मकं बहुधा इत्ये-
 व दर्शितमस्ति -

तदेवाग्निः तदादित्यस्तद्वायुस्तद्गन्धर्मा ।

तदेव शं ⁵ तद्ब्रह्म ता आपः सः प्रजापतिः । ।

वाक्शयतेः प्रभावादेव इन्द्रः अशब्दोच्चारणः गुरुधानं संहरति अथ च

1- न प्रकृति न विकृतिः गुरुः । ता०का ३

2- शु० यजुर्वेदः 32/14

3- अतस्य तन्तुं धितं विद्युत्य तदपश्यत्
 तदभवन्तदासीत् । शु० यजुर्वेदः 32/12

4- ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानाम् । मोमटो 1/1/60

5- यजुर्वेदः-32/1

आत्मतत्त्वात्मनाम्युपगममिदं वास्तवमेव शयितरूपेण अमृतानपि कालकवलीकरोति ।
विचिद्युगलम्पन्नं वास्तवमिदं समुद्रवदगाधम्, सर्वव्यापकम्, अन्तःशक्तिसम्पन्नं
प्राणापानरूपेण श्रुततत्त्वस्य दारम्, देवभार्गवरुक् विधननिवारकञ्चाभिमतम् । चिदादि-
धर्मयुक्तस्य वास्तवस्यास्य विचिद्युगलम्पन्नता वेदेऽस्मिन् स्वीकृता -

चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणासि ।

धनियासि यशियासि अदितिरस्युभयतः शीर्ष्णी² ।

अत्र "उभयतः शीर्ष्णी" इत्यनेन शब्दतत्त्वस्य गुणद्वयं व्यवस्थितौ स्वं
परिगृह्यतां भवतः । यजुर्वेदे वास्तवम् "विश्वकर्मा" इत्यपि अभिधीयते अतः
एव च अस्य सुषिर्कृतृत्वमपि सूचितं भवति । यथा च ज्ञापक्याहमणे-

धाया हीदं तयि⁴ कृतम् ।

कैवल्योपनिषदि वर्णितमस्ति यत् धाचि एव सर्वं प्रतिष्ठितं याचि एव
सर्वं लीनम् धायेष चाद्यमक्षरब्रह्म । यथा-

मय्येष सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्य⁵ ब्रह्म ॥

एतदक्षरतत्त्वमेव ब्रह्मतत्त्वम् अतएव च शिवेन्द्रपरमस्वराङ्गविष्णुप्राणकालाग्नि-
चन्द्रादीनि अनेकानि नामानि सन्ति । त्रिकालेषु यदस्ति त्ववद् भवति तदक्षर
तत्त्वमेव ।

1- समुद्रोऽसि विश्वव्याया अजोऽस्येकपादहिरसि ।

बुद्धयो वागस्थेन्द्रमसि सदोऽस्तृतास्य दारो ॥ यजुर्वेद 5/33 .

2- यजुर्वेद- 4/119

3- याचै विश्वकर्माभिः । तदेव 13/58

4- ज्ञापक्याहमणम् -8/1/29

5- कैवल्योपनिषद् 1/19

6- तदेव 1/8-9

विधाकरणैः यत्प्रकृतिप्रत्यययोः ध्वनिस्फोटयोश्च समन्वयात्मकः सिद्धान्तः

स्पष्टतया प्रतिपादिताः तस्य विवेचने पूर्वमेव यदुर्वदस्य चत्वारिंशत्तमोऽध्याये कृतमस्ति । ये जनाः केवलविधाम् अर्थात् ध्वनिवादं, प्रकृतिवादं, भौतिकवादं, कर्ममार्गञ्च उपासते ते तमोगममार्गं प्रविशन्ति तथा च ये विधाम् अर्थात् स्फोट-
वादं, प्रत्ययवादम्, अध्यात्मवादं, ज्ञानमार्गञ्चोपसनाविषयं, कुर्वन्ति ते ततोऽप्यधिकं तमोगममार्गं प्रविशन्ति । अत एवात्र समन्वयात्मकः सिद्धान्तः श्रेयस्करः, समन्वयेन चात्रैव अविधया अर्थात् कर्ममार्गेण मृत्युबन्धनमुच्छिद्य विधया अर्थात् ज्ञानमार्गेण अमरत्वम् अमरतात्त्वम् निर्वाणञ्च प्राप्नोति । एवमेव चाविद्याविधात्मकं मार्गं शाब्दिकैः प्रकृतिप्रत्ययत्वेण स्फोट ध्वनिरूपेण च प्रतिपाद्य तयोः सादृश्यताधनत्वं व्यवस्थापितम् । भर्तृहरिणा प्रतिपादिता यत्, समेषां शास्त्राणां विवेचने व्यावहारिकम् शास्त्रान्तु तत्त्वप्रतिपादने सार्धया आत्म, यतो हि तत्त्वमात्मसाक्षात्कार-
विधयः स्वानुभूतिसर्वेश्वर्य । जयन्तभट्टोऽपि अधिष्टा विधाया उपायत्वेनैवा-
ङ्गीकरोति, अत्र वास्तवत्वमेव च समस्तेषु ज्ञानेषु अविनाशित्वेणावस्थितमस्ति ।

अर्थवैदे वास्तवत्वम् -

अर्थवैदे वास्तवत्वं विपुलरूपेण निरूपितमस्ति, तच्च शब्दबुद्धमतत्त्वम् वैखरीमध्यमापश्यन्त्यात्मकम् त्रिरूपम्, नानारूपेषु प्रतिष्ठितम्, सर्व-दिक्षु व्याप्तमपि अनेनैव च वास्तवत्वेन पुराणैः प्रविधयाञ्च शक्तिराधीयते, अनेनैव प्राणिषु जीवनशक्तिः, किं बहुना अत्र वागियं प्रजापतिस्वरूपा, ब्रह्मतत्त्वेन तृतीक्ष्णा, अस्तित्विका, सत्यावृता, स्वधापरिधानयुक्ता, श्रद्धापरिच्छिन्ना दीक्षया गुप्ता सुरक्षिता च वर्णितास्ति - यथा-

1- यदुर्वद- 40/12-14

2- व्यावहारिक मन्थन्ते शास्त्रार्थप्रक्रिया यतः । वा०प० 2/234

3- अधिष्टा विधाया इत्याश्रीयते । वाग्यरूपा तत्त्वम् सर्वत्रप्रत्ययम्

श्रमेण तपसा मृष्टा ब्रह्मणा वितर्तश्रिता ।

तत्तेनापृता श्रिया प्रापृता यशसा परिवृता ॥

स्वधया परिहिता श्रद्धया पर्युदा दीक्षया गुप्ता ॥

पुराणेषु स्फोटः

वैदिकवाङ्मये स्फोटतत्त्वविषयकं वाक्यतत्त्वविषयकञ्च यत्प्रतिपादितं
तत्तत्र चित्तरभिप्रातर्दिपैव विविच्य सम्प्रति पुराणेषु दृष्टिपातं कृत्वा यतः तत्रापि
कुतस्तथारोड्य स्फोटः आत्मनः पुराणानामभिधनयति । तथा चोक्तं श्रीमद्भागवते=

दिशं त्वमवकाशोऽसि दिशः खं स्फोट आश्रयः ।

नादो वर्णस्त्वमोङ्कारः आकृतीनां पृथक्कृतिः ॥

ततोऽभूत् त्रिवृदोङ्कारो योऽव्ययतः प्रभवत् स्वराद् ।

यत्तत्त्विकङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥

शृणोति य इमं स्फोटं शृणोति च शून्यदृक् ।

येन वाग् व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ॥

स्वधात्मनः ब्रह्मणः साक्षाद् वाचकः परमात्मनः ।

तः सर्वमन्त्रोपनिषद् वेदबीजं तनातमम् ॥

पुराणेषु स्फोटः शब्दब्रह्म स्फोटतत्त्वं वा न केवलं दृष्टिभूतत्वेनाभिमतमपितु

शब्दब्रह्मणः उपासनाफलं मौक्ष्याप्तिः इत्यपि स्वीकरोति महर्षि-वेदव्यासः ।

1- अथर्ववेदः - 12/5/1-3

2- श्रीमद्भागवत- 10/85/9

3- तदेव- 12/6/39-41

4- श्रुतिः ऋण्डलिनीति विश्वजननव्यापारबद्धोद्यमात्

श्रुत्यैतैरेव पुनर्दिशन्ति जननीगर्भोऽर्मकत्वं नराः ॥ तदेव

यथा च भागवते-

"द्रव्यक्रियाकारकाख्यं भूत्वा यान्त्यपुनर्भवम्" अत्र द्रव्यमित्यनेन आधिभौतिकम्, "क्रिया" इत्यनेन आध्यात्मिकम्, "कारक" इत्यनेन चाधिदैविकमेव विवक्षितम् । धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्षु पुण्यार्थेषु मोक्षप्राप्तिरेव मानवीयनस्य चरमं लक्ष्यम्, तस्य प्राप्तिश्च न ब्रह्मज्ञानमन्तरा शक्या, तच्च ब्रह्म परावागुरूपेण हृदयाकोशे² अज्ञानावृतं भवति । तस्य प्रत्यक्षमेव शब्दयिदां परमं लक्ष्यम् । यथा प्रतिपादयति महर्षिपतञ्जलिः-
"महता देवेन नः साम्यं स्यादित्यध्येयं³ व्याकरणम्" हरिणापि मतमिदं समर्थितं वाक्यपदीये-

तस्मादयः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः ।

तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञः⁴ तदब्रह्मभामृत्मश्नुते ॥

स्फोटरूपस्य शब्दस्य परमेश्वररूपताप्रतिपादनम् कृष्णोदवपुसङ्गे कृतमस्ति । तत्र हि भगवता कृष्णेन शब्दब्रह्मोपदेशः इत्यं कृतः -

त स्रष्ट जीवो विधरप्रसूतिः, प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ।

मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्यरूपम्, मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः⁵ ॥

1- तदैव- 12/6/38

2- तमाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेश्चिनः ।

ब्रह्माकाशाद्भूतनादो वृत्तिरोधाद् धिमाव्यते ॥ श्री०भट्ट०-12/6/37

3- व्या०भट्ट० 1/1/1

4- वट्ट० 1/32

5- श्रीमद्भागवते- 11/12/17

अत्र शब्दस्य चत्वारि रूपाणि स्वीकृतानि-

- 1- विधरप्रसूतिः = परा
- 2- प्राप्तेन घोषेण गुह्यं प्रविष्टं = वश्यन्ती
- 3- मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्यरूपम् = मलयमा
- 4- मात्रास्वरौ वर्ण इति = द्वैतरी ।।
तथविष्टः

शब्दापरपर्यायः स्फोटोऽयं महाभारते परा इति नाम्ना वर्णितोऽस्ति-

"स्वरूपज्योतिरेधान्तः पराद्यागनवायिनी ।"

तथैपि भाषावैज्ञानिकाः ऐकमत्येन स्वीकुर्वन्ति यत् सूष्टेरारम्भकाले स्वयम्भूः

परमात्मा सर्वप्रवृत्तिप्रकृतिम् अनादिनिधनां वेदज्ञानमयीं वाचम् उपदिदेश। यथाह-
वेदव्यासः-

अनादिनिधना नित्या वायुतृष्टा स्थम्भुवा।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वप्रवृत्तयः ।।

एषा एव वाणी विश्वस्मिन् नाभकर्मणामपि निर्मात्री अतिस्मृतिकाराणाम् भक्तम् ।

हरिर्विश्वपुराणस्थः -

"अक्षराणामकारस्त्वं स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः" ।

इति श्लोकोऽपि स्फोटप्रतिपादनपरकः स्व।

धास्वमेतम्-

वैदिकवाङ्मये अथ च पुराणेषु संक्षेपेण दृष्टिपातानन्तरं शब्दतत्त्वविषयकं
महर्षिधास्वस्य कादृष्टिरिति प्रस्तुयते। यास्केन उपमन्युः औदुम्बरायण-वाचस्पति-

- 1- वे०सि०ल०म०- शब्दत्याश्रय निरूपणम्
- 2- म०भा०शा०मर्व- 232/4
- 3- सर्वेषां तु नाभाणि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाशय निमित्ते ।।

मनुस्मृति-1/21

शाकटायन- गार्ग्यप्रभृतीनां निष्कृष्टार्थः निरुक्ते प्रतिपादितः । तस्य महर्षेः
नामादिभिर्भाजनम् उत्तरवर्तिनां तमेषां भाषामीमांसकानां कृते अप्रीय्यतामादधाति ।
स्वतन्त्रमकालिकवर्षिणां मतं विविच्य तेन शब्दस्य नित्यत्वं व्यापकत्वं च व्यवस्थापितम् ।
"वाचा विरूपनित्यया" इति श्रुवेदीयं वचनमनुसृत्य यास्कैः शब्दतत्त्वस्य नील्यता,
नित्यता चापि प्रतिपादिता । वाक्यतत्त्ववादेन च अर्थतत्त्वस्य विकासः इत्यपि
स्वीकरोति यास्कः । नृथा च निरुक्तम् -

वाक् पुनः प्रकाश्यत्यर्थान् ।

तन्त्रागमेषु स्फोटबीजम् -

त्रैवागमे तान्त्रिकग्रन्थेषु च पराशक्तिरूपा चित्तिरेव विश्वसृष्टि-रूपादानमिति
सिद्धान्तितम् -

चित्तिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः ।।

स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्वमुन्मील्यति ।।

इति प्रत्यभिज्ञास्येन सूत्रद्वयेन स्फुटं भवति यद् विश्वस्य विकासः चित्तेः परावाचः
विवर्तरूपः, सैव च परावाक् रेन्द्रियप्रत्यक्षहेतवे वर्णत्वेन प्रस्फुटिता भवति । योगिनी
हृदये तु परावागियं स्वतन्त्राभिमतम् -

आत्मनः स्फुरणे पश्येद् यदा ता परमाकला

अम्बिकास्यमापन्ना पारावाक् समुदीरिता ।।

1- व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्दस्य 1/1

2- तस्मै नूनमभिधेयं वाचा विरूपनित्यया ।।

3- श्रुवेदः 8/75/6

3- निरुक्तम् - 9/19

4- प्र०भि०६०- सूत्र 1-2

यथा बीजेषु वृक्षाः तथैव परावाण्यां विश्वमवस्थितमस्ति । शब्दशब्दार्थकारणं
 परारूपशब्दब्रह्म बिन्दुरूपप्रतिगुणात्मिकापकृतैरेव प्रादुर्भवति इति सर्वमेतत् स्पष्टं
 प्रतिपादितं शारदातिलके-

क्रियाशक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थकारणम् ।
 प्रकृतेः बिन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्मभावत् परा ॥
 परमशक्तिमयःसाक्षात् त्रिधातो भिद्यते पुनः ।
 बिन्दुनादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ॥
 बिन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिनादस्तयोर्मिथः ।
 तमवायः सः धिक्नेयः सर्वागमविशारदैः ॥
 रौद्रीबिन्दोस्ततो नादाज्ज्येष्ठा बीजाक्षयात् ।
 वामा ताम्यः समुत्पन्ना रूद्रब्रह्मरमाधिपा ॥
 तन्नानेष्ठाक्रियात्मानो वह्नीन्दुवर्कस्वरूपिणः ।
 मिथ्यमानात् पराबिन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत् ॥
 शब्दब्रह्मेति तं प्राहुः सर्वागमविशारदाः ।
 शब्दब्रह्मेति शब्दार्थं शब्दमित्यपरे जगुः ॥
 न हि तेषां तयोः सिद्धिः जडत्वादुभयोरपि ।
 चैतन्यं सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मे मतिः ॥

एतदतिरिक्तम् अन्येष्वपि तन्त्रग्रन्थेषु स्फोटविषयकं वर्णनं लभ्यते। श्रीनेत्र-
तन्त्रे तु स्फोटनामैव निर्देशः कृतोऽस्ति -

“एवमिदं यदा स्फोटस्त्वदृष्टाच्छिद्यमिगृहात्”¹॥

स्वच्छन्दतन्त्रेऽपि स्फोटस्य शब्दभेदत्वेन वर्णनमुपलभ्यते। यथा-

द्यौषो रावः स्वनः शब्दः स्फोटाख्यः एवमिदं च ।

अकारोऽप्यकृतश्चैव अष्टौ शब्दाः प्रकीर्तिताः ॥²

भूवोर्मध्ये यदागच्छेत् स्फोटशब्दस्तु जायते ।

बिन्दुं भेदयती देवी शब्दो धुमधुमायते ॥³

तान्निष्ठमतानुसारेण अध्यया खलु मैत्रशक्ति, शक्तिस्तम्भ्यन्नः परमतत्ताख्यः
शिवश्च शक्तिद्युतां मन्त्राणां यथार्थरूपम् । अस्माभिरुच्यरिताः शब्दाश्च तद-
शक्तिमत्तयाः तस्याः परमतत्तायाः स्व प्रभवन्ति। अतः भारतीयभाषाविज्ञान-
स्य परमतत्ताविषयिण्याः विचारधारायाः आरम्भस्तु वेदः, किन्तु तस्या-
श्चिन्तनपरम्परायाः पर्यवसानम् तन्त्रेषु स्व परित्यज्यते। वैयाकरणाः वेदान्ति -
नश्च यत्तत्त्वं शब्दब्रह्म परब्रह्म इति वा व्यवहरन्ति तदेव शाक्तमते परावाणीति।
योगिनीहृदयस्य भूमिकायां पराशक्तितामर्धप्रतिपादकः कूर्मपुराणस्य एकः श्लोकः
उद्भूतः । तच्च-

ममैवाह्वा पराशक्तिः वेदतन्त्रापुरातनी ।

अप्युक्तः तामरूपेण सर्गादौ तम्पुर्वते ॥⁴

1- श्रीनेत्रतन्त्रम्- दशमाधिकारे ।

2- स्वच्छन्दतन्त्रे- 1/17

3- तदेव 4/375

4- योगिनीहृदय- भूमिकायाम्

अत्र पराशक्तिरेव सृष्टयादौ अग्न्यज्ञः सामर्थ्येण प्रवृत्ता भवति इति प्रतिपाद्यते ।

पराशक्तिरेव अर्थस्वरूपा इति दुरासिप्तसत्यां स्वीकृतमस्ति -

अर्धमात्रास्थिता नित्या यानुच्चार्या¹ विशिष्टाः ।

इदमत्र ध्येयं यत् शाक्तमते पराशक्तेरेव विकसितं रूपं शब्दब्रह्मेति, तच्च वेदान्तिनये ब्रह्मापरपर्यायः, शाब्दिकमते च शब्द एव ब्रह्म इति । शाक्तमते इच्छाज्ञानक्रियाशक्तयः तरिद्वयत् स्वधार्णवान् निरस्तरन्ति । अतः मतेऽस्मिन् इच्छा- ज्ञान- क्रियायाः समर्थं पश्यन्ती- मध्यमा वैखरीनाम्ना विकसिता परावाणी एव ज्ञानविषय इति विवेचितमस्ति । पूर्णरूपत्वादेव च अस्या "परा" इति संज्ञा भवति² । तान्त्रिकैः परा नादरूपेणापि स्वीकृता । अतिसूक्ष्मत्वात् अग्न्यधस्तात्तच्च सूक्ष्मा इत्यपि अस्याः कृते । व्यवहारः भवति, प्रतिभा इति च अस्या एव अपरन्नाम, प्रतिभा चेयं चित्स्वभावा स्वरतोदिता परावाग् रूपेण एव । यथा-

अनन्यापेक्षिता यस्याः विश्वात्मत्वं प्रतिप्रभोः तां परां प्रतिभां³ दैवीम् ।

परात्रिंशिकायामपि प्रतिभात्वेनाभिहिता शक्तिरियम् आदिमा सर्व-
दोषशून्या च स्वीकृता । " परामृजते च प्रथमां प्रतिभाभिधानां संकोचकलङ्क-
कालुष्यशून्यां भगवती तविदम्⁴ । अभिनवगुप्तोऽपि पराशक्तिं प्रतिभात्मनाभि-
प्रेत्य तामभिवन्दमानः आह"-

1- दृष्टो 1/74

2- पूर्णत्वात् परा । ईश्वरप्रत्यभिज्ञाधिमर्शः 1/5 पृ० 205

3- तन्त्रालोकः ।

4- परात्रिंशिका -पृ० 102

यदुन्मीलनशरैश्च विश्वमुन्मीलयति क्षणात् ।

स्वात्मायतनविभ्रान्तां तां वन्दे प्रतिमां शिवाम् ॥

अनेन प्रतिभारूपिणी पराशक्तिरेव जगदुपादानमिति प्रतिपादितम् ।

पदार्थादर्शे राघवमदटेनापि चितिशक्तिः एव परा इति सिद्धान्तितम् ।

यथाह सः - "अथवा चिच्छक्तिरेव पराख्या दैतन्याभासविशिष्टतया प्रकाशिका
मायानिष्पन्दा " परा" वागित्यर्थः " अत्रैवोद्भूताः एकः श्लोकः कुण्डलिनी-
मध्यगतां ज्योतिस्वरूपां सूक्ष्मां प्रतिपादयति । यथा-

सूक्ष्मा कुण्डलिनीमध्ये ज्योतिर्मात्रात्मरूपिणी ।

अन्नोत्रविषया तस्या उदगच्छत्यूर्ध्वगामिनी ॥

दैतन्याभासविशिष्टा सती प्रकाशिकामात्रेव परा, सा च सत्त्ववर्जस्तमसां
त्रिगुणानाम् साम्यरूपा । तत्र भगवता शङ्कराचार्येणापि सौन्दर्यलहरीस्तोत्रे
अस्या शक्तैः विविधरूपता विभूता च वर्णिता । यथा-

मनस्त्वं व्योमत्त्वं मरुदति मरुत्सारपिरसि,

त्वमापस्त्वं भूमिस्त्वपि परिष्कृतायां न हि परम् ।

त्वमेवस्वात्मानं परिष्कृत्यितुं विश्वपूषा,

चिदानन्दाकारं शिवयुवतिभावेन विमूढे ॥

1- ध्वन्यालोके, लोचन टीकायाम् पृ. 30

2- पदार्थादर्शे, आगमानुष्ठानम् ।

3- पदार्थादर्शः पृ० 60

4- एका परेति सत्त्ववर्जस्तमोगुणसाम्यरूपा सौन्दर्यलहरी-34 टीकायाम् ।

5- तदेव- 34

इति श्लोकेन जगद्रूपेण परिणतायां तस्याम् तद्व्यतिरिक्तं किमपि वस्तुजातं
नास्ति, स्तन्मयत्वादेव विश्वप्रपञ्चस्य इति उद्घोषितम् । अन्यच्च -

तनीयांसं पातुं तव चरणयुक्तेभ्यम् ।

विरिञ्चिः तञ्चिन्वन् विरचयति लोकानधिकलान् ॥

वहत्येनं शीरिः कथमपि सहस्रेण शिरसाम्,

हरः संक्षुध्यैनं भ्रमति भसितोद्भूतनविधिम् ॥

इति पद्येन ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनां सृष्ट्यादि-क्रीडारसचमत्कारानुभावा अपि परा-
शक्तिमूलाः इति भवति दर्शितम् । तुरीयतत्त्वभूतत्वाच्च अस्याः परायाः
स्वप्नावपि न निवृत्तिः । स्वप्रतिष्ठितायां शब्दरूपनिष्पन्दायां परावाण्या-
मस्याम् इच्छाज्ञानक्रियाख्याः शक्तयः समष्टित्वेण समुपस्थिता भवन्ति । परा
तु निर्विकल्पब्रह्मज्ञानस्वरूपा, किन्तु अस्याः गर्भम् अकाराद्-क्षकारपर्यन्तं समस्तशक्ति-
युक्तं वर्णमातृकायुक्तञ्च अधिष्ठितमस्ति, वर्णभ्य एव य सकलं जगदिदं प्रादुर्भूतम् ।

अत एव तन्त्रग्रन्थेषु जगज्जननीरूपेणाङ्गीकृताः वर्णमातृकाः परासिद्धेः साधनभूताः
भवन्ति । परायाः सूक्ष्मतमं तु अकारो हकारश्च, यथा च वर्णितं वरिवत्पारहस्ये-
अहमित्येकमद्वैतं यत्पुकाशात्मविभ्रमः ।

अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः ।

हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शक्यः प्रकीर्तितः ।

अनयो सामरस्यं यत् तत् परास्मिन् हि स्पृष्टम् ॥

1- एका परेति तत्त्वरजस्तमोगुणसाम्यस्या सौन्दर्यलहरी-2 टीकायाम्

2- वरिवत्पारहस्यम् - पृ० 49

अतः स्व य परायाः स्वत्वमद्वैतत्वं नित्यत्वं तस्याश्च संभवमात्रमिति सिद्धान्तितं
तान्त्रिकैः । यथा- "परावागुरूपस्य नित्यत्वेनोत्पत्त्ययोगादिति परायाः
संभवमात्रम् ।"

पराशक्तिरूपा चित्तिरेव भगवती शक्तिः तत्तदनन्तव्यगदात्मना
रूप²रिति । परमाश्विनस्य चेष्टाशक्तिरेव विमर्शदवाच्या तत्त्वतश्च शिवादिभिनैव
ता भवति । शिवस्य स्वाभाविकी इच्छाशक्तिरियं माहेश्वरी इति स्वीकृत्यैव
शारदातिलैके -

"शब्दरूपमशेषन्तु धत्ते शङ्करचलभा "

इत्युक्त्योषितमस्ति । एवम् तन्त्रागमेषु बहुप्रपञ्चितं तत्त्वमिदमत्र विस्तरभिया
नोपन्यस्यते ।

योगशास्त्रेस्फोटसंकेतः -

पातञ्जलयोगशास्त्रेऽपि वर्णितिरिक्तस्य पदस्फोटस्य वाक्यस्फोटस्य
वा वाचकत्वमुक्त्योषितम् । तद यथा योगसूत्रम्-

"शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् संकरस्तत्प्रविभागसंयमात् तत्त्वभूत-
रूपज्ञानम् ।" अस्य सूत्रस्य भाष्यविवरणे वाचस्पतिमिश्रैः तत्प्रवृत्तिसमर्थितः
स्फोटसिद्धान्तः । यथा हि- तदेकं पदमेकबुद्धिविषयम् रूपप्रत्ययानाधिपतमभागम-
कमवर्ण्य बौद्धम् अन्त्यवर्ण्यप्रत्ययव्यापारोपस्थपितं परप्रपत्तिपिपादयिषया

1- प्रयोगकृमदीपिका- पृ 414

2- शब्दात्मिका तृचिमलपञ्चुषां निधानम्
उदगीयरम्यपदवाठवतां च साम्नाम् ।
देवी त्रयी भगवती भवभवनाम्,

वातरिति सर्वजगतां परमार्तिहिन्त्री । दुःखो 4/10
3- पातञ्जलयोगसूत्रम्- 3/17

तर्हैरभिधीयमानैरुच्चार्यमाणैः श्रूयमाणैश्च श्रोतृभिः अनादिवाग्व्यवहारवासनानुवि-
 द्यथा लोकेषु द्रव्या सिद्धवत्प्रतिपत्त्या प्रतीयते । तस्य संकेतः ब्रूयितः प्रविभागः ।
 यथा शिविकोद्वाहनाद्यनेकसाध्यम् एकस्यापि वैकल्ये न सम्पन्नो भवति तथैव
 अर्थस्य प्रतिपादनमपि अनेकसाध्यत्वात् अन्यमतेन वर्णानामशक्यमिति पदस्यैव
 व्यञ्जितारो वर्णाः इति स्थितम् ।

स्फोटवादस्य स्वतन्त्ररूपेण प्रतिष्ठापनम् -

स्तावत् पर्यन्तम् अतिसूक्ष्मतया "वागेव विशया भवनानि जज्ञे",
 "ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्, इत्यादीनि वेदब्राह्मणादिवारिधिषु समुपलभ्यानि
 स्फोटश्रोतांसि दर्शितानि । सम्प्रति स्फोटसिद्धान्तस्य मुख्यतः वादत्वेन कुतः
 प्रारम्भः इति विवेचनावतरः समायाति । सांख्ययोगन्यायवैशेषिकपूर्वमीमां-
 सातत्तरमीमांसादर्शनसृतिः सूत्रात्मनैव परिकीर्तिता तत्रन्महर्षिभिः ।

त्रिमुनिमतम् -

भारतीयदर्शनस्य प्रत्येकविधातु अथ च संस्कृतसाहित्येऽपि यत्र तत्र
 स्फोटप्रतिपादकाः प्रत्याख्यानार्त्तकाः वा विचाराः प्रकीर्णाः सन्ति, किन्तु
 अस्य सिद्धान्तस्य पृथक् रूपेण व्याख्यानन्तु " अवङ्-स्फोटायनस्य " इति
 पाणिनिसूत्रमधिकृत्यैव इति तु निर्विवादम् । अस्य स्फोटायनशब्दस्य हरदत्तेन
 पदमञ्जर्याभितथै व्याख्यानं कृतम् - " स्फोटोऽयं परायणं यस्य तः स्फोटायनः

1- योगसूत्रभाष्यविवरणम् 3/17

2- पाठसू 6/1/123

स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणाचार्यः । " नागेऋटोऽपि स्वकीयं
स्फोटवादनमकं ग्रन्थे वित्तव्यय उपजीव्यत्वेन स्फोटायनमेव स्मरति । तद्
यथा-

"वैयाकरणनागेशः स्फोटायनमस्मरति ।

परिष्कृतयोक्तवांस्तैन प्रीयतां जगदीश्वरः ॥

किन्तु महती खलु विडम्बना यदुक्ता स्फोटायनप्रणीतं न किमपि ग्रन्थमातं दृष्टि-
पथमायाति, किन्तु स्वसूत्रे स्फोटायनाचार्यं स्मरता पाणिनिना तु सिद्धान्तितं
यत् ततोऽपि पूर्वं शाब्दिकसिद्धान्तान्तर्भूतः स्फोटात्मकः शब्द इति । शब्द-
नित्यत्वं व्यवस्थापयता यास्काचार्येण प्रतिवादिनां मतं प्रत्याख्याय तस्य
व्यापकत्वम् अणुत्वञ्च दृढीकृतं निरूपते । पाणिनिस्तु शब्दनित्यत्वं परिक्ल्प्यैव
सूत्राणि व्यरचत् यथा हि- "अर्थवदधातुरपत्यः" इति सूत्रेण अर्थविषयकबोध-
जनकशब्दमुद्दिश्य प्रातिपादिकसंज्ञाविधानम् स्फोटवादमन्तरा अनुपपन्नानं तत्
तं कल्पयति, अन्यथा शब्दे अर्थविषयकबोधजनकत्वरूपा शक्तिः कथं तिष्ठेत् ?
ततश्च उद्देश्याप्रतिपद्या सूत्रमेव व्यर्थं स्यात् । स्वमेव "युग्मदस्मदभ्यां डःतोऽत्" 4
इति सूत्रे अशः शित्करणम् -

तर्धे तर्कपदादेशः दाक्षीणुत्रस्य पाणिनैः ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥

1- पदमेखरी, काशिका- 6/1/123

2- स्फोटवादः पृ० 102

3- पाठसू० 1/2/45

4- प्रौ०म० ल०पु०म०भा०- 7/1/27

इत्यस्याः परिभाषायाः ज्ञापकमिति प्रतिद्वमेव । ततश्चापि शब्दानां नित्य-
त्वमायाति इति स्फोटवादे सर्वथा प्रवेशः । शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इत्यनुभव-
सिद्धस्य अर्थविषयकबोधजनकत्वस्य वृत्त्याश्रयत्वस्य वा अन्यथा नृपपत्त्या स्फो-
नित्यः स्फोटः परिकल्प्यते। शब्दस्वरूपं निर्धारयता तत्र भगवता माधवकारेण
“येन” इति एकवचनेन विधाणिनामिति बहुवचनेन च अनेकोच्चारणविषयगौ-
रित्यस्य एकत्वं सूचितम्, स्फोटाभिप्रायेणैव च येनेति एकवचनं प्रयुक्तम् । एवं
तर्हि स्फोटः शब्दः, ध्वनिः शब्दगुणः, “अथवा उभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते,
रश्नुतेः लक्ष्मुतिर्भवति” इत्यादिवचनैः महता समारम्भेण प्रतिपादितोऽयं स्फोटः
महाभाष्ये। स चायं स्फोटः निरवयवो नित्यो विभुः सर्ववार्थप्रपञ्चोपादान-
भूतप्रणवरूपश्च। “ सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे” इत्यस्मिन् वार्तिके कात्यायनेनापि
स्फोटात्मा शब्दः स्वीकृतः । शब्दशब्दशब्दात्र स्फोटरूपे अर्थे एव अन्यथा शब्दस्य
नित्यरूपं सिद्धत्वं कथमुक्तां स्यात् १ किञ्च “ त्वं स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ” इति
सूत्रेऽपि “ शब्देनार्थगतैरर्थस्यासंभवात् तद्व्याचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम् ”
“ न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे सम्प्रत्ययः सम्प्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः ” इति वार्ति-
कद्वयं विद्वधता तेन स्फोटवादः सम्बन्धे समर्थितः, अन्यथा स्फोटातिरिक्तस्य
शब्दस्य अभिप्रेतत्वे तत्र अर्थबोधकत्वासंभवेन उक्तावार्तिकयोः अनुत्थानमेव स्यात् ।
एवमेव बहुत्र स्फोटतत्त्वमेतैरपि समर्थितम् ।

1- पटोपुसो-शोवपुो

2- येनोच्चारितेन तात्पर्यालाङ्गलकुदसुर विधाणिनां सम्प्रत्ययो भवति
सः शब्दः इति ।

मोभो 1/1/1

3- मोभो 1/1/70 प्रदीपघोत

4- मोभो, मोसू 4, ५०३०

5- पटोसू 1/1/68

वाक्यपदीये स्फोटः -

इदमत्र ध्येयम् यत् त्रिमुक्तिसमर्थितमथ च विशेषतः भाष्यकारेण
पतञ्जलिना सूच्यवस्थापितो वैयाकरणानां महतो कल्याणाय च व्याकरणमदर्शन-
रूपः स्फोटसिद्धान्तः वाक्यपदीये स्वतन्त्रदर्शनरूपतामाप्तादयति । " स्फोट "
इतिपदस्य सर्वप्रथमं प्रयोगस्तु हरिजा बृह्मकाण्डस्य नवयत्वारिशतमे श्लोके
कृतोऽस्ति । तद्वया-

"प्रतिबिम्बं यथान्यत्र स्थितं तोयक्रियावशात् ।

तत्प्रवृत्तिमिधान्वेति तः धर्मः स्फोटनादयोः ॥

किन्तु इतः पूर्वमेव स्फोटसम्बन्धिनः सिद्धान्ताः तेन प्रतिष्ठापिताः । स्फोट-
तत्त्वस्य शब्दतत्त्वस्य वा तत्त्वमीमांसीयं स्वरूपं व्याकुर्वन् सः -

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

इत्याह । अस्मादेव शब्दतत्त्वात् चिदचिदात्मकं सर्वं जगदिदं प्रादुर्बभूव इति तस्य
जगदुपादानताम् अवर्णयत् । अथ च -

"स्वमेव यदाप्नोति भिन्नं शक्तिव्यपाश्रयात् ।

अपृथक्त्वेऽपि शक्तिभ्यः पृथक्त्वेनेव वर्तते ॥

1- वाट०प० १/४९

2- वाट०प० १/१

3- वाट०प० १/२

अध्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिताः ।

जन्मादयो विकाराः षड्भावभेदस्य योनयः ।।

एकस्य सर्वबीजस्य यस्य चैयमनेकधा ।

भोक्तृभोक्तव्यस्येण भोग्यस्येण च स्थितिः ।।

अथर्वाणामङ्गिरसां ताम्नामुष्णस्य च ।

यस्मिन्नुच्चावचा वर्णाः पुष्क स्थितिपरिग्रहाः ।।

यदेकं प्रक्रियाभेदः बहुधा प्रविभज्यते ।

तद्व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगम्यते ।।

इत्यादिकारिकाभिः तस्य शब्दब्रह्मणः एकत्वम् विभुत्वम्, उष्णः ताम्ना -
चाधिष्ठानत्वं प्रतिष्ठापितम् । शब्दतत्त्वविदः शब्दानां नित्यत्वं मन्वते,
अत एव "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे इत्यस्मिन् वार्तिके " नित्यपर्यायवाची सिद्ध-
शब्दः इति भाष्यमनुसृत्य वाक्यपदीयकारः स्वाभिमतं विस्तारयति-

"नित्याः शब्दार्थसम्बन्धाः तत्रास्नाताः महर्षिभिः ।

सूत्राणां तानुतन्त्राणां भाष्याणाञ्च प्रणेतृभिः ।।

द्वावुपादानशब्देषु शब्दौ शब्दविदो विदुः ।

एको निमित्तं शब्दानामपरोऽर्थे प्रयुज्यते ।।

1- वा० १/३

2- वा० १/४

3- वा० १/२१

4- वा० १/२२

5- वा० १/२३

6- वा० १/४४

मूर्तरिणा भाव्योक्तिं सम्भूतं विवृत्य मध्यमानादाभिव्यङ्ग्यस्य शब्दस्य
स्फोटोत्पत्तिता ब्रह्मरूपता, नित्यता, अथ च ध्वन्यात्मकशब्दस्य अनित्यता नितरां
नैपुण्येण व्यवस्थापिता । विषयेऽस्मिन् च पर्यवलीकनीयाः भवन्ति इमे श्लोकाः-

“स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः ।

ग्रहणोपाधिभेदेन घृत्तिभेदं प्रवक्षौ ॥

स्वभावभेदान्नित्यत्वे ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु ।

प्राकृतस्य ध्वनैः कालः शब्दस्येत्युपचर्यते ॥

शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेः घृत्तिभेदे तु चैक्यताः ।

ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटोत्पत्तिर्न भिद्यते ॥

ध्याकरणशास्त्रमिदं न केवलं शब्दव्युत्पत्तिपरकमेवापितुं चरमपुष्पा-
र्थोपायभूतं वाणीदोषधिकित्ताख्यम् मुमुक्षुणाञ्च कृते सनातनसरणिः । तद्वत्था-
इदमर्थं पदस्थानं त्रिद्वितीयोपायमर्पणम् ।

इयं सा मोक्षमाणाप्रजिह्वाराजपद्धतिः ॥

तद्धारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।

पवित्रं सर्वविधानामधिविदं प्रकाशते ॥

ध्याकरणदर्शनस्य पारावाररूपं वाङ्मयपदीयमित्यत्र नास्ति संदेहावसरः । अतः
एवातिशुद्धमतया किञ्चित्कारिकानिययोऽत्र प्रदर्शितः । आतां कारिकाणां
समीक्षा तु अग्रे विधास्यते ।

1- वा०प० 1/75

2- वा०प० 1/76

3- वा०प० 1/77

4- वा०प० 1/16

5- वा०प० 1/14

नागेशमतम् -

वस्तुतः स्फोटसिद्धान्तमधिकृत्य यत्किञ्चिदपि भवति वक्तव्यम्
तत्सर्वं वाक्यपदोद्ये हरिणा प्रत्ययादि। शब्दसम्बन्धिनः सर्वविधानपि विचारान्
परिकल्प्य परिभाष्य च अशेषान् तान् समाधत्त हरिः । तत्पि च हरौ भट्ट-
नागेशः चैयाकरणानां प्रतितन्त्रसिद्धान्तभूतमखण्डम् वाक्यस्फोटं विश्लेषकारेण
विलक्षणमौलिकप्रतिभया च स्पष्टतामानयत्, अकथ्यं मञ्जूषायाम्- " तत्र वाक्य-
स्फोटो मुखो लोके तस्यैव अर्थोपकत्वात् तैवैवार्थमाप्तेः । ननु कोऽयं
"स्फोट" इति जिज्ञासायामाह सः स्फोटवादे- "

" तत्र स्फुटति अर्थोऽस्मादिति स्फोटः वाचक इति यावत्, स्वयं वर्ण-
स्फोटादिपदानां वर्णादयो वाचकाः इत्यर्थः² । वर्णानां वाचकत्वानुपपत्तौ
पदसुलार्थप्रतीतिः सः स्फोटइति³ । स्फुटयते ध्वनिनाभिव्यज्यते इति कर्मव्यु-
त्पत्त्या, स्फुटति अर्थोऽनेन⁴ कर्णव्युत्पत्त्या च स्फोटशब्दो निष्पद्यते। स्फुट-
विकसने इति तौदादिकप्रकृतिः, "अर्तारि च कारके संज्ञायाम् " इति सूत्रेण
घञ् प्रत्ययः, स्फोट इति पदस्य निष्पत्तौ प्रकृतिप्रत्ययौ। अतः ध्वनिव्य-
ङ्ग्यत्वे सति अर्थोपकत्वं स्फोटस्य लक्षणं पर्यवसितं भवति। स्फोटवादे तु
नागेशः पूर्वम् अष्टौ स्फोटभेदानवदत्त, ततः तस्य वाचकत्वं निरधारयत्। मञ्जूषायां
शक्त्याश्रयनिरूपणे तः, "ननु कोऽसौ शक्त्याश्रयः शब्दः इति प्रश्नमुद्भाव्य
वर्णवाचकत्ववादिनां मतञ्च प्रत्याख्याय स्फो, नित्यो, विभुः, ध्वन्यभिव्यङ्ग्यः

1- वै०सि०ल०म०-शक्त्याश्रयणम्

2- स्फोटवादः - पृ० 5

3- शब्दकल्पद्रुमे

4- स्फुट, 260 भादि
स्फुट 1374 तुलादि-

5- पाठसू० 3/3/19

स्फोटस्यः शब्दः शब्दत्याश्रयः, स एव च वाचकः इति प्रत्यपादयत् । अयञ्च
 ध्वन्यभिधेयज्ञः शब्दः तत्तत्प्राणिहृदयदेशावच्छिन्नाकाशदेशस्यः विराट्पुरुष-
 स्यापि हृदयस्य बाह्याकाशदेशस्थश्च, स च स्त्री लाघवात् विभुश्च व्यापनात् ।
 अस्य नित्यत्वं तु पदे- पदे कीर्तितमेव । संगृहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्वभावान् मन्वा-
 महे नित्यपर्यायवाचिनौ गृह्णामि²ति । अथ च अन्वयोपजनकारिभिः वर्णैः
 भवितव्यम् कूटस्थैरविचालिभिश्चेत्यादिभाष्यवचनैरपि नित्यत्वं दृढी³भवति ।
 स्वन्विधनित्योऽयं स्फोटः आन्तरपुण्यस्य स्व, "ओङ्कार स्व तत्वाद्,
 तैषा रूपशोभामिः व्यज्यमाना बह्वी नानात्वा च भवति इति श्रुतेः ।"⁴

"परममधुमञ्जूषायां तु सः परा-पश्यन्ती मध्यमादौर्ध्वाक्ष्यं वाच-
 श्चातुर्विध्यं निरूप्य " तत्र मध्यमानादौर्ध्वाक्ष्यः स्फोटात्मकश्च द्रव्यञ्जकश्च
 इत्युदीरयामास ।⁵

कैयटमतम् -

कैयटेनापि भाष्यप्रदीपे स्फोटो व्यवस्थापितः, तदुच्यते - "वैयाकरणाः
 वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति । वर्णानां प्रत्येकं
 वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णाच्चारणार्थक्यप्रसङ्गात् । आनर्थक्ये तु प्रत्येकमुत्प-

1- वै०सि०ल०म०- शब्दत्याश्रयनिरूपणम्

2- महाभाष्यम्- पश्यशाहिनकम्

3- म०म० 1/1/45

4- वै०सि०ल०म०- स्फोटनिरूपणम्

5- परावाङ्मूलवृत्त्या पश्यन्ती नाभिर्निर्दिष्टा ।

हृदिस्थया मध्यमा द्वेया वैखरी कण्ठदेशगा ।

वैखर्या हि कृतो नादः परश्रवणोचरः ।

मध्यमया कृतो नादः स्फोटव्यञ्जक इत्युच्यते ।

प०ल०म०- स्फोटविचारः ।

त्तिपक्षे योग्यत्वेन उत्पत्त्यभावात्, अभिव्यक्तिपक्षे तु क्रमेणैव अभिव्यक्त्या तमुदाया-
भावात् स्मृत्युपासूदानां वाचकत्वे "सरोरसः " इत्यादौ अर्थप्रतिपत्त्यविशेषण-
प्रसङ्गात् तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिर्व्यङ्ग्य इति । "

अतएव वर्णमालायाम् स्वं पदम् , स्वं वाक्यम् इत्यादिप्रतीतिः,
तदेव इदं घटपदम्, तदेव इदं घटमानय इति वाक्यम् इत्यादिप्रतीतिश्च वर्णाति-
रिक्तमेकम् अखण्डं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागरहितं पदं वाक्यञ्च वर्णव्यङ्ग्यमवश्यं
स्वीकार्यम् । स्वञ्च स्फोटाऽभिव्यक्तिसंभवे ध्वनिस्फोटयोर्मध्ये वर्णाङ्गीकारे
गौरवादिति चेत्, भवतु त एव वर्णाः । दूरगतकोलाहलश्रवणे घट्वादीनां श्रवमाण-
ध्वनीनां दूरत्वदोषेणानभिव्यक्तिसंभवात्, त एव च तद्व्यञ्जकाः । तदेवम्
एकस्माद् वाक्यात् पदाद्वा अयमर्थो बुद्धः इत्यनुभवादखण्डः स्फोटो वाचकः ।
त च तत्तत्पदवाक्यभेदेनानन्त इत्येके । परे तु लाघवात् सर्वत्र स्फः, प्रतीति-
वैलक्षण्यञ्च व्यञ्जकवैलक्षण्यकृतम् । तद् यथा-

" यथामणिकूषाणादौ मुखमेकमेकधा ।

तथैव ध्वनिषु स्फोटः स्फः स्व विभिद्यते ॥

इत्यादि सर्वं प्रपञ्चितं नागेश्वरदेन स्फोटवादे ।

यद्यपि विदुषां शिरोमणिः नागेशः स्फोटसिद्धान्तस्य मुख्यं ज्ञोतः स्फोटा-
यन शब्दरेव इति वदति तथापि तः वाक्यपदीये, वैयाकरणभूषणे स्फोटतत्त्वनिर्णये,
स्फोटसिद्ध्यवधारणविचारे च प्रतिपादितानि स्फोटसिद्धान्तसमर्थकानि वचनान्यपि

1- भाष्यपदीय- भा०पृ०-4

2- स्फोटतत्त्वनिर्णयः ॥

3- स्फोटवादः- अखण्डस्फोटः ।

सश्रद्धं स्मरत्येव । अत एव च प्रायेण सिद्धान्तसाम्यात् उद्घरणैः स्मृतत्वाच्च तेषां
पृथग्रूपेणाभिनिवेशः प्रबन्धस्वरूपपरिवर्धक इति परिकल्प्य तान् त्वानि प्रति सन्नदेन
चेतसा साम्प्रतिकस्फोटतत्त्वपरायाणानां शब्दविदां दर्शने दृष्टिपातं कुर्मः ।
आधुनिकविदुषां दृष्टिः:-

अनेकैः आधुनिकभाषासमीक्षकैः प्रबन्धेषु निबन्धेषु च प्रसङ्गतः स्फोट-
विषयकाः स्वविचारः प्रकटिताः । " पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा"
इत्यस्मिन् शोधप्रबन्धे श्रीमता रामप्रसादत्रिपाठिना त्रिमुनिमतं, भर्तृहरिनागेशादिभिः
चित्तृतम् स्फोटसिद्धान्तम्, अथ च परा-पश्यन्ती मध्यमा वैयर्थ्यं वाचस्यानुवर्धयम्,
अष्टविधस्फोटपरिकल्पनमुरीकृत्य तद्भेदे प्रमाणत्वेन पाणिनिसूत्राणि चोपस्थापितानि ।
अतोऽन्यत् द्वात्रिंशत् संख्याकान् स्फोटभेदान् परिकल्प्य " व्याकरणदर्शन भूमिकायाम्
षोडश स्फोटा इति कथञ्च न संख्यावधारणपरम् अपितु उपलक्षणपरमिति विभाव्यतां
सुधीभिः " इति चालिख सः स्वप्रबन्धे।

अथपरमहोदयेन स्वसम्पादिते " भर्तृहरि " नामके ग्रन्थे " डॉक्ट्रिन आफ
स्फोट " इति प्रकरणे ब्रह्मकाण्डस्य मुख्यसिद्धान्ताः संक्षिप्तरूपेण निदर्शिताः ।

शब्दतत्त्वं यदा ध्वनिप्रकाशितं भवति तदैव प्रकाशरूपः स्फोटः प्रतीतिविषयः स
चाखण्ड एव। शब्दः अर्थश्च एकस्यैव अखण्डस्य स्फोटस्य द्विद्विसंवेद्यं रूपद्वयम् ।

"गङ्गानाथ झा शोध संस्थानपत्रिकायां प्रकाशिते " दि डाक्ट्रिन आफ स्फोट"
इति निबन्धे तु सः मण्डनमिश्रकृतम् " स्फोटसिद्धिमेवाश्रितवान्। लघुशरीरेऽप्य -
स्मिन् प्रायेण त्वानि मुख्यान् विचारविषयान् संगृह्य तैर्नुमारिलभट्टाभिमतान्
प्रतिवादितकान् प्रत्याख्याय स्फोट स्व प्र²कृतापि । स्वमेव डॉ० गौरीनाथ-

1- पा०पृ०स०- शब्द०च०पृ०

2- दि डाक्ट्रिन आफ स्फोट-अथपर

शास्त्रिणापि" दि फिलासफी आफ वर्ड एण्ड मीनिंग " इति ग्रन्थस्य पञ्चमा-
ध्याये वाक्यपदीयमनुसृत्यैव वर्षपदवाक्यानां चिमर्शः कृतः ।

डॉ० एस०डी०जोशी महोदयेन तु "वैयाकरणभूषणसारस्य" स्फोटनिर्णय-
माङ्गलभाषायामनूय नवीनपद्धत्या व्याख्यातम् । वाक्यपदीयञ्चावगाह्य तेन
निष्कर्षरूपेण निगदितं यत्-

- 1- हरिः ब्रह्मकाण्डे नववारं स्फोटशब्दं प्रायुक्तः ।
- 2- स्फोटलघुनिसम्बन्धे हरिणा स्फुटं मतं न प्रतिपादितम् ।
- 3- वैयाकरणाः पदे वाक्ये च एकत्वप्रतीत्या अनयोरभेदपक्षमेव स्वीकुर्वन्ति ।
- 4- शब्दे एकत्वप्रतीतिः विबुद्धधारणा रूपा स्यात् ।
- 5- शब्दब्रह्म, शब्दः स्फोटश्च एकस्यैव नित्यतत्त्वस्य नामत्रयम् । अतः
स्य च वाक्यपदीयस्य प्रथमकाण्डं ब्रह्मकाण्डमिति व्यपदिष्टम् ।

तत्र भवान् हरिश्चक्रवर्ती तु " प्रतिभादर्शनाभिधे स्वीकीये भाषातत्त्व-
शास्त्रीये ग्रन्थे स्फोटविषये किञ्चित् परम्परापुतिकूलं व्यनक्ति । स्फोटस्थापना-
विषये स्थां मतमस्ति यत् भारतीयभाषातत्त्वशास्त्रिणां चिन्तनपरम्परायाः
प्रतीकभूतः स्फोटसिद्धान्तः । जोशीमहोदयेन औदुम्बरायण¹ अधि स्फोटप्रवर्तकं
स्वीकृत्य यास्कपतञ्जलिदीक्षितनागेभृतीनां मतं गृहीतम्, शब्दकोस्तुमे स्फोटवादे
च अष्टविधस्फोटकल्पनमतीवाहितकरं कार्यम् दीक्षितनागेभ्योरिति । स्वमेव अनेना-
नेकत्र वैयाकरणान् वाग्वाणैः प्रहृत्य स्फोटवादः साध्ययोगदर्शनस्य परितोद्धिरिति
तेन प्रतिपादितम् । औदुम्बरायणानन्तरम् भर्तृहरिरेव तस्य कृते ब्रह्मास्पदमभूत् ,

1- "स्फोटनिर्णय आफ कौण्डभट्ट "

2- स्फोटनिर्णय आफ कौण्डभट्ट-पृ० 29-46

3- प्रतिभादर्शनम् - 301-33

तमेव च प्रज्ञानबृहत् सः धन्यवादाहर्हाः खलु भर्तृहरिमहाभागाः यैः स्फोटसम्बन्धिनः ।
विधिधान् विप्रधान् प्रकाशय न केवलं वाक्यस्फोटस्य एव दार्ढ्यं दर्शितमपितु स्फोट-
सामान्यस्यापि भव्यं वैज्ञानिकं भवनं व्यवस्थापितम् । स्फोटविषये तस्य मतमस्ति
यत् प्रत्येकं शब्दस्य चरमो ध्वनिः तमेषां ध्वनीनां चित्रं समूहस्येण उपस्थापयति,
इदमेव च संभूयमानं ध्वनिचित्रम् = प्रकाशचित्रम् = स्फोट इति । पाणिनीय-
वैयाकरणात्तु स्फोटस्य चित्ररूपतां पूर्वमेव उरीकृतवन्तः । किन्तु स्फोटस्रोतः
सांख्ययोगदर्शनमिति तेषां कथनमुन्मतप्रताप एव, यतोहि * प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न
स्फोटात्मकः शब्दः ² * इति सांख्यसिद्धान्तेन स्फोटस्य निषेधे सति शब्दानित्य-
त्वमेव भवति प्रतिष्ठितम् । योगदर्शने तु समर्थितः स्फोटसिद्धान्तः, यथा अत्मा-
भिरपि उद्भूतं पातञ्जलयोगशास्त्रम् ³ । किन्तु सांख्ययोगौ उभे अपि दर्शने स्फोट
प्रतिपादिके इति जोशीमहाशयानाम् स्वच्छन्दा स्वकीया च परिकल्पना, सा च
परम्पराधिरूढत्वादुपेक्ष्या एव इति ।

भारतीयपाश्चात्त्यविचारकारणां मतम् -

स्फोटसिद्धान्तस्य पारम्परिकसमुपासकैः तस्य तत्त्वमीमांसीयं
स्वरूपमेव अधिकं सम्मानितम् । किन्तु प्रायः परिवर्तनप्रकृतयः भवन्ति विचार-
वृत्तयः, अतएव आधुनिकैः पाश्चात्त्यतत्त्वविद्भिः ज्ञानमीमांसीयः भाषा-
वैज्ञानिकः पक्ष एव दृढीकृतः । डॉ० बीथम्होदयस्य मतमस्ति यत् * वैयाकरणैः
शब्दस्य निरूपणरूपप्रतिष्ठापकमेकम् रहस्यमयं तत्त्वं स्फोटः, कार्यशब्दश्च तस्यै-
वाभिध्वनितिरिति आमनन्ति । एधमेव म०म० कृष्ण वासुदेव आर्यगरः व्यलेखि

1- प्रतिभादर्शनम्- 334-35

2- सांख्यसूत्रम्- 5

3- पातञ्जलयोगशास्त्रम् - 3/17

4- संस्कृत साहित्य का इतिहास- पृ० 458-59

तमेव च प्रसन्नानुह सः धन्यवादाहार्तः खलु भर्तृहरिमहाभागाः यैः स्फोटसम्बन्धिनः
विधिवान् विषयान् प्रकाशय न केवलं वाक्यस्फोटस्य एव दाढ्यं दर्शितमपितु स्फोट-
सामान्यस्यापि भव्यं वैज्ञानिकं भवनं व्यवस्थापितम् । स्फोटविषये तस्य मतमस्ति
यत् प्रत्येकं शब्दस्य चरमो ध्वनिः तमेवां ध्वनीनां चित्रं समूहरूपेण उपस्थापयति,
इदमेव च संभूयमानं ध्वनिचित्रम् = प्रकाशचित्रम् = स्फोट इति । पाणिनीय-
वैयाकरणास्तु स्फोटस्य चित्ररूपतां पूर्वमेव उरीकृतवन्तः । किन्तु स्फोटस्रोतः
सांख्ययोगदर्शनमिति तेषां कथनमुन्मत्प्रलाप एव, यतोहि " प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न
स्फोटात्मकः शब्दः " इति सांख्यसिद्धान्तौ न स्फोटस्य निषेधे सति शब्दानित्य-
त्वमेव भवति प्रतिष्ठितम् । योगदर्शने तु समर्थितः स्फोटसिद्धान्तः, यथा अस्मा-
भिरपि उद्धृतं पातञ्जलयोगशास्त्रम्² । किन्तु सांख्ययोगौ उभे अपि दर्शने स्फोट
प्रतिमादिके इति जोशीमहाशयानाम् स्वच्छन्दा स्वकीया च परिकल्पना, सा च
परम्पराविस्मृत्वाद्युपेक्षया एव इति ।

भारतीयपाश्चात्त्यविचारकारणां मतम् -

स्फोटसिद्धान्तस्य पारम्परिकसमुपासकैः तस्य तत्त्वमीमांसीयं
स्वरूपमेव अधिकं सम्मानितम् । किन्तु प्रायः परिवर्तनप्रकृतयः भवन्ति विचार-
वृत्तयः, अतएव आधुनिकैः पाश्चात्त्यतत्त्वविद्भिः ज्ञानमीमांसीयः भाषा-
वैज्ञानिकः पक्ष एव दृढीकृतः । डॉ० कीथम्होदयस्य मतमस्ति यत् " वैयाकरणाः
शब्दस्य निमित्तरूपप्रतिष्ठापकमेकम् रहस्यमयं तत्त्वं स्फोटः, कार्यशब्दश्च तस्यै-
वाभिप्रेक्षितिरिति आमनन्ति । एवमेव म०म० कृष्ण वासुदेव आर्यगरः चक्षेहि

1- प्रतिभादर्शनम्- 334-35

2- सांख्यसूत्रम्- 5

3- पातञ्जलयोगशास्त्रम् - 3/17

4- संस्कृत साहित्य का इतिहास- पृ० 458-59

यत् "एवनिभिन्नः मूलभूतः शब्दः स्फोटः स च चक्षुरभिप्रायं श्रोतृदेशं यावत्
प्रापयति ।

भाषावैज्ञानिकः "ए० एच० गार्डिनर " महोदयोऽपि वाक्यवादस्य
समर्थकत्वात् स्फोटसिद्धान्तप्रतिपादक इति वक्तुं शक्यते। येन च कस्यचिदपि
अभिप्रेत्य पूर्णरूपेणाभिव्यक्तिः भवति तदेव च वाक्यमिति स्थां मतम् । "स्फोट-
मेतद् यत् केवलम् उच्चरितवर्णाः एव भाषा न भवति " इति श्रीतारापुरवाला
महाभागानां कथनमपि वर्णान्तरिकस्य शब्दस्य समर्थनपरकमेव। विचारः भाषा
च स्वस्थैव मूलशास्त्रस्य व्यावहारिकं पक्षद्वयम्, यथा ज्ञानस्य चरमं रूपं भाषेति तथैव
ज्ञानमपि भाषायाः मूलवृष्टिरिति । स्वमेव "हैरोल्ड जी० कार्वड " महोदयेन "
"स्फोट एयरी आफ लैंग्वेज " इत्यस्मिन् ग्रन्थे, अथ च डॉ० गौरीनाथ शास्त्रिणापि
"ए स्टडी इन दि डायलेक्टिक्स आफ स्फोट" इति पुस्तके स्फोटविषये भाषावैज्ञानिक
पक्षे एव समर्थितः । शोध-पत्रिकासु प्रकाशिताः विविधनिबन्धाः अपि विषये -
स्मिन् सहायकाः सन्ति।

इदमत्र तत्त्वं यत् स्तावत् पर्यन्तं विवेचितं एवमभिव्यङ्ग्यं स्फोटात्मकं
शब्दतत्त्वं तस्यैव एव निरूपाभिव्यञ्जक-निमित्तकम् नानात्वमत्यञ्च। वर्णा-
नुपूर्विकम् परिहृत्य ज्ञानरूपमधिष्ठितं शब्दतत्त्वं तस्यैव परिचयाय निःश्रेयसोऽवाप्तिरे
शब्दविदां प्रतिपाद्यम् । यथा कायमनसोः बुद्धिकारिणः विविधक्रियाशलायाः परमा-
त्मनः साक्षात्कारे सहायकाः सन्ति तथैव प्रकृतिप्रत्ययक्रियाकारकादीनां परिचयान-
मपि शब्दब्रह्मसाक्षात्स्पर्शाप्राप्तये उपायभूतमेव। शाब्दिकसम्प्रदायसंस्थापितं शब्द-
ब्रह्मसाधुपर्यं स्तुत्यं श्रेयस्करोञ्च। अथ च शब्दोपासना जगज्जननश्च : दुर्गायाः स्तुतिः।
अतः स्व सुधीस्तमुदायः शब्दसाधनानिरतो भवेदिति।

1- ए डिक्शनरी आफ संस्कृतशामर-

2- दि साइस आफ लैंग्वेज

द्वितीयोऽध्यायः
शब्दस्य ज्ञानमीमांतीयसमीक्षा

शब्दस्य ज्ञानमीमांसीयसमीक्षा

- 1- शब्दस्य महत्त्वम्
- 2- शब्दस्य व्युत्पत्तिः स्वस्वञ्च
- 3- शाब्दिकमतम्
- 4- नैयायिकमतम्
- 5- मीमांसिकमतम्
- 6- सांख्यमतम्
- 7- शब्दविषयकमन्वेषा मतम्
- 8- शब्दस्य द्रव्यत्वं गुणत्वं वा
- 9- शब्दनिष्पत्तिप्रक्रिया
- 10- शब्दस्वरूपमाप्यम्
- 11- शब्दप्रमाणस्य लक्षणम्
- 12- शब्दादर्थबोधः
- 13- अर्थः
- 14- अर्थस्य बौद्धता
- 15- अन्विताभिधानम्
- 16- अभिहितान्वयः
- 17- अर्थस्य द्वैविध्यम्
- 18- शाब्दबोधाकरः
- 19- शाब्दबोधस्य निष्पत्तिप्रक्रिया

- 20- शब्दसूत्रतयः
21- शक्तिस्वरूपम्
22- शक्तिविषयकं विविधमतम्
23- लक्षणानिरूपणम्
24- व्यञ्जनानिरूपणम्
25- अर्थबोधे कारणान्तराणि
26- आकाशानिरूपणम्
27- योग्यतानिरूपणम्
28- आसत्तानिरूपणम्
29- तात्पर्यानिरूपणम्
30- शब्दमात्रस्य प्रामाण्यम्

"शब्दस्य ज्ञानमीमासीयसमीक्षा"

शब्दस्य महत्त्वम् -

विविधस्यायामस्यां तृष्ट्यां सर्वोत्कृष्टकृतिमानवः शब्देनैव स्वामीष्टमुपादत्ते, जिहासितं जहाति, किं बहुना सम्पूर्णा एव सामाजिकी व्यवस्था शब्दाजिता एव, धर्मार्थप्रतिपादनम्, गुरुशिष्योपदेशपरम्परा, स्वार्थ-परार्थप्रतिपादनं प्रवृत्तिश्च सर्वमेतच्छब्दमुकाशाभावे असंभवं स्यात्, भुवनत्रयमपि जन्मान्धत्वा व्यवहारशून्यमेव तिष्ठेत्। उदीरितस्य मनीषिभ्यवरेण दण्डिना-
द्वदमन्धतमः कूर्फुर्न जायेत भुवनत्रयम् ।

।
यदि शब्दाद्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥

कस्कोऽपि मनुष्यः स्वमनोगतान् भावान् तत्पथसरे मनुष्यान्तरं यदा बोधयितुकामो भवेति तदा मनुष्यान्तरमनसा सम्बन्धं प्रयतते, यस्ता च विदधाति प्रयत्नं तथा कर्तुम्, स च प्रयन्तः कर्मन्द्रियजन्यव्यापाररूपः । तेन च यत्नेन वर्णात्मकः शब्दः प्रादुर्भवति। तस्यैव शब्दस्य श्रोत्रेन्द्रियद्वारा परकीयमनसा सम्बन्धो भवति। तच्छब्दद्वारेण परः परकीयमनोगतान् भावान् स्वबुद्धिविषयगतान् विदधाति। अनादिरेषा शब्दभावना प्रतिपुरुषे स्वकीयं रूपमजहती विलोक्यते। न हि बालः स्थानकरणाधभिघातार्थं प्राणमूर्ध्वं नेतुं केनचित् शिक्षते, किन्तु अनादिसंस्कारवशात् तया शब्दभावनाया गेरितो वर्णान्

उच्चारयितुं पुभवति । किं बहुना जगत्पिस्मिन् सर्वोऽपि संप्रत्ययः शब्दाश्रित एव
यथाह हरिः -

न तोऽस्ति कृत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिवज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

पुनरपि शब्दतत्त्वामावे तपःपूतमहर्षीणाम् अन्तःप्रज्ञया समुद्भूताः
सर्वविज्ञानागारात्मकाः वेदाः अग्राप्ता एव स्युः । भारतीयजीवने तत्त्यं
शिवं सुन्दरमित्यभिधेयानां मूलभूतादर्शानां प्रतिपादनं शब्देनैव कियते । संस्कृत-
वाङ्मये शब्दः न केवलमर्थवाचकत्वेन स्वीकृतोऽस्ति अपितु प्रमाणत्वेन अथ
यातीव व्यापके दार्शनिकाध्यात्मिकतत्त्वार्थेऽपि अस्य प्रयोगः दृश्यते । व्या-
करणदर्शने शब्दस्य द्विविधं स्वमुपगम्यते- ध्वन्यात्मकं स्फोटात्मकञ्च । तत्र
श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यमाणः ध्वन्यात्मकः, ध्वनिना अभिव्यज्यमानः नित्यो
विभुश्चस्फोटात्मकः ।

शब्दस्य व्युत्पत्तिः स्वल्पञ्च -

वाग्व्यवहारेण अर्थबोधनमेव शब्दस्य प्रयोजनम् । भारतीयपरम्परानुसारेण

1- वा०म० १/१२४

2- तस्माद् यः शब्दसंस्कारः ता तिद्धिः परमात्मनः ।
तस्यप्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तदब्रह्मामृतमश्नुते ॥
वा०म०- १/१३१

3- ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानाम् ।
म०म० १/१७०

अनादिरेषा प्रक्रिया। विविधेष्वर्थेषु प्रयुज्यमानस्य शब्दस्यास्य व्युत्पत्त्य-
नुसारेण एवनिगतां व्याख्यानं पञ्चविधं शक्यम्, तथाहि-

- 1- शब्दयते = आधिक्रियते अर्थाङ्गनेनेति शब्दः अर्थप्रकाशकमिति यावत्
- 2- शब्दयते = एवनिनाभिव्यज्यते इति शब्दः, एवनिनाभिव्यक्तमर्थरूपं
वाक्यतत्त्वमिति यावत्
- 3- शब्दयते = अभिव्यज्यते ब्रह्म येन तः शब्दः परब्रह्मप्रतिपादकः प्रज्व
इति यावत् ।
- 4- शब्दयति शब्दः उच्चारणमिति यावत्²
- 5- शब्दयति प्रकाशयति स्वार्थमिति तः शब्दः ।

शाब्दिकमात्रम् -

महर्षितन्त्रनिस्तु कोऽयं शब्दः इति जिज्ञासयाम् "अथ गौरित्यत्र
कः शब्दः इति प्रश्ने प्रत्यस्य क्रियायाः गुणस्य आकृतेः च शब्दत्वमाशङ्क्य
प्रत्याख्याय च "येनोच्चारितेन तास्मान्नाङ्कुलककुद्वुरविषाजिनां तस्मृत्पयो
भवति, तः शब्दः। अथवा प्रतीत्यदार्थको लोके एवनिः शब्द इत्युच्यते"³इत्याह ।

-
- 1- अर्थाङ्गि च कारके संज्ञायाम् - पाठसू 3-3-19 इत्यनेन च प्रत्ययः ।
 - 2- परच- पाठसू 3-3-56
शप्पते इति शब्दः, शप् आकृते, "शाशपिभ्यां ददनी" -उणादिसूत्रम्-
546। किन्तु निरुक्तिरियं स्वस्यपरका स्व।
 - 3- व्या०म०भा० पत्न्यशास्त्रिकम् ।

अत्र येनोच्चारितेन इत्यस्य प्रकाशितेन इत्यर्थतत्त्वात् प्रथमलक्षणे स्फोटः शब्दः
इति सूच्यते। अथवा प्रतीतिपदार्थकः "इत्यनेन एवनिः शब्द इति निर्दिश्यते-

"एवनिस्फोटश्च शब्दानाम्"¹

तथा च -

2

प्रायुपादानशब्देषु शब्दो शब्दविदो विदुः।

अत्र प्रदीपः - "वैयाकरणाः वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्त वा वाचकत्वे
मिच्छन्ति, वर्णानां प्रत्येक वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णाच्चारणानामानर्थक्यप्रसङ्गात्,
आनर्थक्ये तु प्रत्येकम् उत्पत्तिपक्षे योग्ययेनोत्पत्त्यभावात्। अभिव्यक्तिपक्षे तु
कुमैष्वभिव्यक्तत्वात् समुदायभावादेकस्मृत्प्रायुपादानाञ्च वाचकत्वे "तरो रतः"
इत्यादौ अर्थप्रतिपत्त्यविशेषप्रसङ्गात् तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो
वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापितः। उच्चारितेन प्रकाशितेनेत्यर्थः।³

उपर्युक्तं शब्दस्य लक्षणं महर्षिणा "गौरित्यत्र कः शब्दः इति जिज्ञासा-
यामैव कृतम्, अस्य सामान्यार्थस्य येनोच्चारितेन तत्प्रत्ययो भवति इत्येव।
अस्यां परिभाषायाम् उच्चारणे तत्प्रत्ययश्च उभे अपि शब्दस्य लक्षणमेव प्रकाशयतः।
अतः उच्चरितत्वे सति अर्थप्रत्यायकत्वमेव शब्दस्य लक्षणम्। अत्रोच्चारणमिति

1- व्यटोमोभटो- 1-1-70

2- वाटोपटो- 1/44

3- मोभटोपुनवटो 1/1/1

शब्दः शब्दस्य ध्वन्यात्मकं स्वस्वम्, सम्प्रत्ययशब्दश्च तस्य सांकेतिकं स्वं प्रदर्शयति ।
 अतः भाष्यकारानुसारेण द्रव्यगुणक्रियाज्जातिव्यतिरिक्त एव शब्दः । अपर-
 शब्दपरिभाषायाम् महर्षिः प्रतीतिपदार्थकं ध्वनिं शब्दत्वेन व्यवहरति । प्राचीन-
 कालादेव संस्कृतवाङ्मये प्रतीतशब्दः स्पष्टतार्थक² एव । शब्दः ध्वन्यात्मना
 एव स्वस्वस्वं लभते, अत एव पदार्थबोधकः ध्वनितमूह एव शब्दः, पदार्थबोधकतैव
 च शब्दस्य व्यावहारिकोपयोगः । मीमांसाशिरोमणिः कुमारिलभट्टोपि
 अर्थप्रत्यायकत्वमतमेव समर्थयति⁴ । एवमेव दार्शनिकप्रवरेण भूतहरिणापि
 समेषामर्थानाम् आधाररूपेण शब्द एव स्वीक्रियते । तस्य मते जगत्प्रतिमम् न
 किमपि ज्ञानं शब्दनिरपेक्षम् अथ च शब्द एव सर्वासां शक्तीनामाश्रयः⁵ । जगतः
 मूलकारणमपि शब्दतत्त्वमेव, शब्दतत्त्वादेव च सम्पूर्णावृष्टिरियं विवर्तिता ।
 यथाह वाक्यपदीये तः-

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः⁶ ॥

1- व्या०म०भा० प्रत्यशांद्भिनकम्

2- प्रतीतशब्दप्रयोगः स्पष्टतत्त्वम् । अर्थशास्त्र 2/10

3- अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थप्रत्यायिष्यामीति
 शब्दः प्रयुज्यते । व्या०म०भा० 1/1/43

4- मीमांसासूत्रम् 1-3-8, सर्वो हि शब्दः अर्थप्रत्यायनार्थं प्रयुज्यते,
 टीकायाम् ।

5- शब्देष्टवेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्यास्य निबन्धनी । वा०प० 1/118

6- वाक्यपदीयम् 1/1

वैयाकरणानां स्फोटसिद्धान्तः स्नामेव तात्त्विकीमवस्थां प्रतिपादयति।

पतञ्जलिस्तु स्फोटः शब्द एवमिति तस्य गुणः इति स्वीकरोति। शब्दे प्रतीयमानाः

अल्पत्वमहत्त्वादधर्माः एवनिगताः, एवमन्यमिव्यक्तः शब्दस्तु तदुच्यतिरिक्त

एव, स्फोटश्चैतत् तर्हि महाभाष्ये। अयं एवनिव्यङ्ग्यः वाचकः शब्दः

तत्तत्प्राणिहृदयदेशावच्छिन्नाकाशदेशस्थः, धिरादपुरुषस्यापि हृदयस्थ-

बाह्याकाशदेशस्थश्च, तं चैको लाघवात् चिमुश्च² व्यापनात् । महर्षियास्के-

नापि शब्दस्य व्यापकत्वमेव समर्थितम् ।

नैयायिकमतम् -

नैयायिकास्तु शब्दः आकाशस्य⁴ गुणः तस्य च श्रोत्रेन्द्रियेण समवायत-
न्निकर्षेण ग्रहणमिति आमनन्ति। एवमन्यात्मकवर्णात्मकभेदेन च तं द्विविधः⁵ -

मूदङ्गमैधर्मनादयः एवमन्यात्मकाः शब्दाः, वर्णात्मकास्तु शब्दाः बाह्याभ्यान्तर-

प्रयत्नसहकृतेन मुखग्राह्याः तत्तत्स्थानेषु वायुवाघातेन कण्ठतात्वायभियातजन्याः

1- व्या०म०भा० तपरस्तत्कालस्य पा०सू० 1-1-70

2- वै०ति०म०म०- पू० 163

3- व्यापितमत्त्वात् शब्दस्य। निरुक्त 1/1/4

4- आकाशस्य तु गुणः शब्दः ।

न्यायमंजरी, भाग-2 पू० 56

5- शब्दोऽम्बरगुणः श्रोत्रग्राह्यः ।

प्रज्ञप्तपादभाष्यम्, पू० 692

निष्पाद्यन्ते। आचार्यान्निमग्दोऽपि एनदेव मतं समर्थयति। न्यायलीला-
वत्यामपि शब्दस्वरूपविज्ञातासमाधानं कृमजन्यवर्णसमूहेनैव कृतमस्ति, कण्ठताल्पा-
द्यभिधातजन्यवर्णसमूहः शब्दः, त एव च वाचकः इति ।

मीमांसिकमतम् -

मीमांसकास्तु " अथ गौरित्यत्र कः शब्दः गकारोकाराधिकर्तृनीयाः
इति भगवान् उपवर्षः² इति कण्ठताल्पाद्यभिधातानां श्रवणेन्द्रियविषयाणाम्
वर्णानामेव शब्दत्वं वाचकत्वञ्च स्वीकुर्वन्ति। पुनरप्यभिधातार्थां शालिकोऽपि
"कः शब्दोऽभिमतः १ वर्णाः, तेषामेव श्रोत्रग्राह्यत्वात् इत्यादिनां श्रोत्रग्राह्यः
वर्ण एव शब्दः इति प्रतिपादयति। शाबरभाष्येऽपि पक्षेऽयम् स्पष्टीकृतोऽस्ति³।
श्रोत्रग्राह्ये हि अर्थे लोके शब्दशब्दः प्रतिद्वन्द्वः " इति। अन्यस्मिन् दिनेऽनुभूय-
मानस्य तोऽयम् इति प्रत्यभिज्ञया तावत्कालं स्थिरत्वे तिद्वे "तावत्कालं स्थिरं
ऐनं कः पश्यान्नाश्चिद्यतीति"न्यायात् पराभिमतश्रुतिनाशिष्यतिरेके तिद्वे
शब्दस्य नित्यत्वपर्यवसानम् ।

तस्मान्न पदधर्माऽस्ति विनाशी कश्चिदीदृशः ।

तेन नित्यैकैकं⁴ वर्णनित्यत्ववादिनाम् ।।

1- श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः, आकाशमात्रवृत्तिः, त द्विविधः- ध्वन्या-
त्मको वर्णात्मकश्च तर्कसंग्रहे- तर्कदीपिकायाम् ।

2- मी०द० 1/5 शा०भाष्यम्

3- शाबरभाष्यम् 1/1/5

4- श्लोकवार्तिक 305

“औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः, इति सूत्रेणापि महर्षिर्मिनिना
शब्दस्य नित्यत्वपक्ष एव दृढीकृतः ।

साध्यमतम्—

यद्यपि साध्यनये शब्दस्वरूपविषयकं किमपि चिह्नितव्याख्यानं
नोपलभ्यते तथापि तन्मतानुसारेण सम्पूर्णाः जागत्काः पदार्थाः त्रिगुणात्म-
प्रकृत्या एव परिणामभूताः । मूलप्रकृतेः विकारभूतौ महदहङ्कारौ, ततः
कृमेण विकसिताः शब्दतन्मात्रा एव शब्दस्य आश्रयाः । अतः परम्परया
त्रिगुणात्मकप्रकृतेः परिणामभूतः शब्दोऽपि त्रिगुणात्मक एव । आचार्यकुमारिल-
भट्टेन शब्दविषयका विविधपक्षाः इत्यमुपन्यस्ताः—

त्रिगुणः पौद्वगुणो वायुमाकाशस्याथवा गुणः ।

वर्णादिन्योऽथ नादात्मा वायुरूपोऽर्थवाचकः ॥

2

पदवाक्यात्मकः स्फोटः सारूप्यान्यनिवर्ति ॥

शब्दविषयकमन्यमतम्—

प्रातिशाख्यग्रन्थेषु— वायुरेव शब्दः, वायुः वात, शब्दस्तत इत्यादि-
वचनैः वायुपरिणामत्वेन शब्दोऽभिमतः । सर्वव्यापकत्वे तद्यपि वायुः साधन-
विशेषः शब्दस्वरूपं निदर्शयति । स्वम् कैश्चिद् वायोः, कैश्चिदणूनां कैश्चिच्च-

1- मीमांसासूत्रम्- 1/1/5

2- श्लोकवातिके, शब्दनित्यताधिकरणम्- 319-20

ज्ञानस्य शब्दस्वरूपता परिकल्पिता । जैननये पुद्गल एव परास्तता, अतः

पुद्गलोत्पन्नः अणुरिणामः शब्दः, स च द्रव्यम् ।

शब्दस्य द्रव्यत्वं गुणत्वं वा -

पूर्वभीमासादश्यानि ध्वनिरूपस्य शब्दस्य द्रव्यत्वं सिद्धान्तितम् ।

तथाहि "शब्दो द्रव्यं सूक्ष्मे सत्यनाश्रितत्वात् कालवत्, इत्यनुमानेन शब्दे

द्रव्यत्वं साध्यते । "वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते" इत्युक्त्या

भर्तृहरिणापि वायोरणूनां परिणामः शब्दः इति पक्षे शब्दस्य द्रव्यत्वं, ज्ञानस्य

पक्षे तु गुणत्वमपि स्वीकृतम् । "अतस्त्वैश्वर्यं गुणैः समाप्तो वाच्यः" इति वार्तिके

"नदीघोषः" "पटहशब्दः" इत्युदाहरता भाष्यकृतापि शब्दस्य गुणत्वं स्वीकृतमेव ।

नागेश्वरस्तु तारत्वादिगुणाश्रेण शब्दस्य द्रव्यत्वम् आकाशस्य द्रव्याश्रितत्वाच्च तस्य

गुणत्वमपि स्वीकरोति । नैयायिकैस्तु शब्दस्य गुणत्वमेव स्वीकृतम् ।

शब्दनिष्पत्तिप्रक्रिया-

भवतु शब्दो नित्यो वा अनित्यो वा, विभुर्वा देशविशेषप्रतिबद्धो वा,

द्रव्यं वा गुणो वा, तस्य सार्वकालिकी सार्वत्रिकी वा उपलब्धिः नैव भवति इति

1- शुक्लपुत्रः प्रातिशाख्यम्-अ० 1-सू० 6-7

2- मानमेयोदये

3- म० मा०, मा० सूत्र ।

4- वै० सि० ल० म० 0-शब्दस्याश्रयनिरूपणम् ।

तु निर्विवादम्, अपितु यदा यत्र च अभिधातादिभिः निष्पाद्यते तदैव तत्रैव
 च स उपलभ्यते। निष्पत्तिरियं तस्योत्पत्तित्वया वा भवतु अभिव्यक्तित्वया
 वा इत्यन्यत्। तत्र भेरीदण्डाद्यभिधातव्यः ध्वन्यात्मकः शब्दः स्वनिष्पत्तौ
 नाधिकं प्रक्रियामपेक्षते। कण्ठतालवाद्यभिधातनिष्पाद्यस्य व्यक्तवागात्मकस्य
 वर्णात्मकस्य अर्थबोधनार्थम् यत्रा उच्चार्यमाणस्य शब्दस्य निष्पत्तौ पुनः भवति
 काचिद् बौद्धिकी शारीरिकी च प्रक्रिया, यदन्तः प्राणः शरीराङ्गणानि च
 इत्येतत्तत्तत्त्वं व्याप्रियते। यद्यपि व्याकरणग्रन्थेषु शब्दनिष्पत्तिप्रक्रियाविषयकं
 नाधिकं लभ्यते तथापि पाणिनीयव्याकरणसम्बद्धा पाणिनीयशिक्षा विषयमिदं
 तुल्यं चित्रयति। तद्व्याख्या-

आत्मा बुद्ध्या तमेत्यर्थान् मनो युद्धोक्तौ विवक्षया।

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥

तोदीर्णो मूलन्यभिहतः यत्रमापथ मारुतः ।

वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ।।

स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुपदान्तः ।।

अस्यायमर्थः आत्मा अन्तःकरणे बुद्ध्या स्ववृत्त्या अर्थान् संस्काररूपेण स्थितान्
 पदार्थान् तमेत्य विवक्षया तद्बोधनेच्छया मनः प्रेरयति। तच्चान्तःकरणैरितं
 मनः कायाग्निं जठराग्निम् आहन्ति। स जठराग्निः मूलधारत्पं पवनं

प्रेरयति। ततःसः पवनः हृदयादिदेशान् अतिक्रामन् मुखमापद्य वक्तुमुद्यत्नानुसारं
तत्तत्स्थानेषु अभिघातेन वर्णान् जनयते इति। वक्तुमुद्यत्नप्रेरितः प्राणः तत्तत्-
स्थानेषु आघातेन विवक्षानुसारं वर्णान् जनयति इति भावः । एतेन वर्णोत्पत्तौ
प्राणशक्तेः ज्ञानशक्तेश्च योगदानं वायोः वर्णनिष्पादकत्वञ्चेति स्पष्टमेव ।

अप्रशिष्यायां "तोदीर्णोमूर्ध्न्यभिहतो वक्रप्रमापद्य मारुतः"। वर्णान्
जनयते "इत्यस्य विवक्षयाध्यानुसारं शब्दविषयकाणां विभिन्नानां मतानां
समन्वयः कर्तुं शक्यते।

तत्र मारुतः तत्तत्स्थानाभिघातेन अपूर्वान् गुणस्त्वान् द्रव्यरूपान्
वा शब्दान् उत्पादयति इत्येका व्याख्या। एतदनुसारञ्च अमूर्वशब्दोत्पत्तौ
वायोः निमित्तकारणत्वमेव। अस्मिन् च व्याख्याने वैशेषिकमतं जैनमतञ्च
समायाति। तथाहि वैशेषिकमते शब्दो गुण एव, त वाकाश्वृत्तिः क्षणिकश्च।
संयोगज्ञः विभागज्ञः शब्दज्ञश्चेति त्रिविधोऽयं शब्दः। तत्रोभयोः अभिघाता-
ख्येन संयोगेन यः शब्दः जायते, सः संयोगज्ञः, यथा भेरीदण्डयोः अभिघाता-
च्छब्दः। एवं द्वयोः विभागेन यः शब्दः, सः विभागज्ञः, यथा- वंशादीनां
विभागे चदचटादिशब्दः। यस्तु शब्देनैव जायते सः शब्दज्ञः शब्दः यथा
'जले लोढादिप्रक्षेपेण आधा एव वीचिः जायते वीच्यन्तराणि तु पूर्वपूर्ववीचि-
भिरेव जायन्ते, तथैव आप एव शब्दः संयोगेन विभागेन वा भवति। शब्दान्त-
राणि तु वीच्यन्तराणीव पूर्वपूर्व-शब्दैरेव जायन्ते। इमान्येव शब्दान्तराणि
शब्दज्ञशब्दाः। कण्ठतालधातुषु तत्तत्स्थानेषु वास्त्वभिघातेन उच्चायमाणाः

शब्दा अपि संयोगत्वा एव शब्दाः, तेषां निमित्तकारणञ्च वायुसंयोगः ।

एतच्च वायोः गुणव्यापुर्वशब्दोत्पादकत्वम् वैशेषिकैः स्वीक्रियते ।

जैननये शब्दाः द्रव्यरूपा एव, यथा वृथिव्यादीनाम् आरम्भकाः

परमाणवः तस्यैव शब्दानामपि । इमे च शब्दभावेन परिणामिनः परमाणवः

यदा वस्तुप्रयत्नेन समाद्ध्यन्ते तदा शब्दाः जायन्ते । एतन्मतेऽपि प्रयत्नप्रेरित-
स्य वायोः शब्दं प्रति निमित्तता अस्त्येव ।

प्रातिशाख्यग्रन्थेषु वायोरेव शब्दभावः प्रतिपादितः । मूलाधारात्

मारुतो ऋक्^१ प्रविश्य तत्तत्स्थानेषु अभिधाते तति वर्णान् जनयते, आत्मानमेव

वर्णत्वेनाभिव्यनक्ति । यथा दुग्धम् अवस्थाविशिष्टं तत् दधिरूपेण परिणमति तथा

मारुत एव अवस्थाविशेषविशिष्टः वर्णत्वेन परिणमति इति । इच्छ च्याख्या

द्वितीया । अस्यां शिक्षाकारमते प्रातिशाख्यमन्त्रेण समायाति । हरिणाभि

वायोः शब्दरूपेण परिणामित्वं स्पष्टमुक्तम् ।

तः मारुतः वक्त्रमापद्य तत्तत्स्थानाभिधातेन अन्तःस्थितमेव परात्मकं

1- अणवः सर्वशक्तित्वाद् भेदसंसर्गवृत्तयः ।

छायातपतमः शब्दभावेन परिणामिनः ॥

स्वशक्तौ व्यज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः ।

अभाषीवपुचीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः ॥

वा०प०- १/११०-११

2- वायुवात, शब्दस्तत । शुक्लयजुः प्रा०शा० १/६-७

वायुं पृथिवीमाचार्याः । श्रुतन्त्रे प्रथमपृष्ठाठके

3- वा०प० १/१०८

सूक्ष्मशब्दं वर्णत्वेन अभिव्यनक्ति इति तृतीया व्याख्या। अयमेव च शाब्दिक-
कानां सिद्धान्तः । तथाहि शाब्दिकजये वायुसंयोगः शब्दस्य व्यञ्जक एव,
न तु उत्पादकः, यतः शब्दो नित्यः । यथा तन्नेव घटादिः दीपादिना
प्रकाश्यते तथैव सूक्ष्मवागात्मना अन्तःस्थित एव नादः कण्ठतालघातभिघातेन
तज्जन्यध्वनिना वा व्यज्यते। यदुक्तं हरिणा-

"अथायमान्तरो ज्ञाता सूक्ष्मे वागात्मनि स्थितः।

व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दरूपेण विवर्तते॥

अयमेव सूक्ष्मशब्दः रसपरादिशब्दैः व्यवह्रियते।

भवतु यद्वा तद्वा, शब्दस्य वायुसंयोगव्यङ्ग्यत्वं तु सकलशाब्दिक-
सम्मतमेव इति वर्णां जनयते इति शिक्षा-वचनस्य वर्णत्वेन शब्दम् अभिव्यनक्ति
इति व्याख्यानम् उचितमेव।

स्तदेव च व्याख्यानं मीमांसकानामपि, तथाहि मीमांसका अपि
शाब्दिकवत् शब्दं नित्यमेव स्वीकुर्वन्ति इति तस्य व्यञ्जक एव वायुसंयोगः
नोत्पादकः ।

इदमत्र ध्येयम् यत् शब्दनिष्पत्तिविषये अतिसूक्ष्मं विविचयापि पाणि-
नीयशिक्षायां सुस्पष्टतया नोक्तं यत् किं रूपः शब्द इति। आपिशलिशिक्षायां
तु इदमित्थं रूपेण शब्दस्वरूपविषये शिक्षाकृता स्वसिद्धान्तः प्रतिपादितः।
तथाहि-

आकाशवायुभूः शरीरात्,
 समुच्चरन् वक्त्रमुपेति नादः ।
 स्थानान्तरेषु प्रविभज्यमानः,
 वर्णत्वमागच्छति यःतः शब्दः ॥
 तमक्षरं ब्रह्म परं पवित्रम् ।
 गुहाशयं तस्य गुह्यं नित्यं विप्राः ।
 त श्रेयसा चाम्युदयेन वै,
 तस्यैव प्रयुक्तः पुरुषैः पुनरिक्तः ॥

एतेन अन्तःस्थितस्यैव नादस्य कण्ठतात्वाद्यभिधायकत्वात् बाह्यशब्दस्य परिणामः
 इति, शब्दस्य अक्षरत्वम् अर्थात् नित्यत्वमिति च सुस्पष्टमेव बोधितम् आपि-
 शलशिक्षाकृता ।

शब्दस्य प्रामाण्यम्-

तमेवमि भारतीया अस्तिकदार्शनिका एकत्वेरेण शब्दस्य प्रामाण्य-
 मभ्युपगच्छन्ति, परन्तु शब्दस्य स्वस्वविषये, प्रामाण्यविधाविषये, अर्थविषये
 शब्ददाज्जयमानस्य शब्दबोधस्य आकारविषये, प्रक्रियाविषये च अस्त्येतेषां
 मतभेदः । अन्यदिदं यत् केचन शब्दाख्यमतिरिक्तं प्रमाणमातिष्ठन्ते इतरे च तं
 प्रमाणान्तरे अन्तर्भावयन्ति । एकञ्च शब्दो नाम प्रमाणस्य स्वतन्त्रा विधा

इत्येतद्विषये स्य एतेषां विमतिः न तु शब्दस्य प्रामाण्यविषये।

तत्र नैयायिकाः शब्दमतिरिक्तप्रमाणतया उद्घोषयन्ति । प्रमाणस्य
एषा चतुर्थी विधा, तदाह न्यायसूत्रकारो गौतमः "प्रत्यक्षानुमानोपमान-
शब्दाः प्रमाणानि।" श्रीमातङ्काः औपनिषदाः सांख्यारचापि शब्दस्य
पृथक् प्रामाण्यमेव इच्छन्ति। अत एव प्रत्यक्षानुमानाभ्यामसाध्यम् प्रत्यक्षानु-
मानातीतमिति यावत्- शब्दात्मकेन शास्त्रेण प्रमाणेन विक्षीकृते इति
"शास्त्रयोर्मित्वात्" इत्यादि-वचनैः, तथा च यस्य वाक्यस्य तात्पर्यविक्षीभूतसंगी-
मानान्तरेण न बाध्यते, तद्वाक्यं प्रमाणमिति दर्शयन्ति वेदान्तिनः। सांख्या-
चार्या अपि स्फुटमेव शब्दमतिरिक्तप्रमाणतया गणयन्ति, प्रतिपादयन्ति च अति-
कृन्तप्रत्यक्षानुमानमर्यादस्य वस्तुनो शब्देन सिद्धिम् । यथोक्तम् ईश्वरकृष्णेन-

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

त्रिविधं प्रमाणमाख्यातम् —————⁴

अस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात्सिद्धम्।⁵

1- न्ययो सूत्र - 1/1/3

2- वे०सू० 1/1/3

3- वेदान्तपरिभाषा- आगमपरिच्छेदः ।

4- सां०का० 4

5- सां०का० 6

परमेतद् विषये कानादानां दर्शने निधत्ते। ते हि शब्दस्य प्रामाण्य-
 मुरीकुर्वन्तोऽपि शब्दाख्यां प्रमाणस्य स्वतन्त्रां विधां नेच्छन्ति अपितु अनुमाने-
 नैव शब्दप्रमाणं गतार्थयन्ति। तदनुसारेण शब्दादनुमानमेव शब्दाज्जायमानो
 बोधः। १ अनुमानात्मक एवेति यावत्, १ अनुमानाकारश्चेत्थम्- एते पदार्थाः
 परस्परं संतर्गवन्तः, आकांक्षादिमत्पदैः स्मारितत्वात् "घटमानय" इति पदार्थ-
 संतर्गवत्। यद्वा "घटमानय" इत्यादिवदानि तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंतर्ग-
 ज्ञानपूर्वकाणि, आकांक्षादिमत्पदकदम्बकत्वात्, "घटमानय" इति पदकदम्बकवत्।
 तथा च वैशेषिकसूत्रम्- एतेन शब्दं व्याख्यातम्। अत्र एतेनेत्यस्य अनुमानात्मक-
 ज्ञाननित्यत्वेन २ इत्यर्थः। एतद्वैशेषिकानां मतं विश्वनाथेन भाषापरिच्छेदे पूर्व-
 पक्षतया इत्थमुपस्थापितम्-

"शब्दोपमानयोर्नैव पुंश्वप्रामाण्यमिष्यते।

अनुमाने गतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ॥^३

वैयाकरणान्तावद् स्तद्विषये बहुसम्मतं पूर्वाक्तं पक्षमिवानुमन्यन्ते।

एते हि शब्दं न केवलं स्वतन्त्रं प्रमाणमेव मन्यन्ते अपितु प्रमाणवर्गे शब्दप्रमाणे
 प्रमाणान्तरापेक्षया अधिकं सम्मन्यन्ते, यथा च आह महाभाष्यकारः -

1- वै०सू० १/२/३

2- वै०सि०ल०म०-श्री०नि०टी०कायाम् पृ० ५१

3- न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ।

"शब्दप्रमाणकाः स्युः, यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्" । मूर्तिहरिणामि
महताकारिका प्रष्टव्येन वाक्यप्रदीये शब्दस्य प्रमाणं व्यवस्थापितम् ।

यथाह तः -

" न चागमादुते धर्मस्तरिण चयवतिष्ठते ।

श्रीश्रीश्रीश्री यज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम् ॥

यैतन्यमिव यशायमविच्छेदेन वर्तते ।

आगमस्तमुपासीनो हेतुवादः न बाध्यते ॥

अत्रैव प्रष्टव्ये वाक्यप्रदीयकृता अनुमानस्य अध्यवस्थितत्वं अत्र एव च दुर्बल-
त्वं, अनुमानाख्येयं आगमस्य श्रेष्ठत्वाद्यापि वर्णितमस्ति । सद्यः विषयेषु
प्रत्यक्षमनुमानं वा न प्रतरति एवंविधा विषया आगमेनैव साध्याः । अतः
आगमस्य अत्यावश्यकत्वाद्यापि तेन दर्शितम् । स्पष्टमेतत् सर्वं वाक्यप्रदीये ।
तद् यथा-

अवस्थादेशकानां भेदाद् भिन्नास्तु शक्तिस्तु ।

मायानामनुमानेन प्रतिद्विरतिदुर्लभा ॥

निर्वातिशक्तौर्द्रव्यस्य तां तामर्थक्रियां प्रति ।

विच्छिन्नद्रव्यसम्बन्धे सा शक्तिः प्रतिबध्यते ॥

यत्नेनामुनिनोऽप्यर्थः कुशैरनुमातृभिः ।

1- स्यात्प्रमाणम् 1/1/1

2- वाक्यप्रदीयम् 1/30

3- वाग्म्यम् 1/41

4- वाग्म्यम् - 132-33

अभिपुङ्क्ततरैरन्धैरन्धैर्यस्योपपाद्यते ।।

हस्तस्यशीर्षाद्वान्धेन विषमे पथि धावता ।

अनुमानप्रधानेन विनिषातो न दुर्लभः ।

अतीन्द्रियानसंवेदान पश्यन्त्यार्षेण यक्षुषा ।

ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाधयते ।।

यो यस्य स्वमिव ज्ञानं दर्शनं नातिशङ्कते ।

स्थितं पुरत्यक्षे तं ऋषमन्यो निवर्तयेत् ।।

मञ्जूषायां नागैशेनापि स्फुटमेव शब्दस्य पृथक् प्रामाण्यं व्यवस्थापितम् ।

तत्र हि तेन शब्दादनुमानमेव इति वैशेषिकमतं पूर्वपक्षतया उपस्थाप्य अनेकाभिः

युक्तिभिः विखण्डितम् । शब्दबोधस्य अनुमानत्वविषण्डेन शब्दप्रमाणस्य

अनुमानान्तर्भावाविषण्डने वा तः मुख्यतया युक्तिद्वयमुपन्यास्यते । तथाहि

अनुमाने पक्षधर्मताज्ञानमपेक्षयते । शब्दस्तु पक्षधर्मताज्ञाननिरपेक्षो बोधो जनयति ।

अतः न शब्दोऽनुमाने अन्तर्भावमर्हति । अन्यच्च सिद्धिसत्त्वे अनुमानं न प्रभवति,

प्रमाणान्तरेणार्थसिद्धिः अनुमितौ प्रतिलब्धिका । सिद्धौ सत्त्वात् तिबाधयिष्यायां

सत्त्वयामेव अनुमितिर्भवति न तु तं विना । शब्दबोधस्तु सिद्धौ सत्त्वयामपि

1- वा०प० 1/34

2- तदेव 1/42

3- तदेव 1/38

4- वाक्यपदीयम् 1/39

5- वे०सि०ल०म०-शक्तिनिष्पन्नम् -

अनुभवसिद्धिः, सिद्धिः शब्दप्रत्ययं न प्रतिबध्नाति। किञ्च अर्थसाधोऽपि
शब्दप्रत्ययं न प्रतिबध्नाति। तदुक्तं—

“ अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि ।”

अनुमितेऽप्युक्तं बाधः प्रतिबध्नातीति अनेकानि वैलक्षण्यानि सन्ति शब्द-
प्रत्यये अनुमित्यपेक्षया। तथा च मञ्जूषा— “ न च तयोस्तादात्म्यस्वीकारे
समव्याप्ततया शब्दादनुमानमेव त्याग्यतेति—प्रमाणान्तरत्वमङ्गः पक्षधर्म-
ताज्ञानापेक्षतया तस्य प्रमाणान्तरत्वात् सिद्धिसत्त्वे इच्छां विनापि बोध-
दर्शनाच्च ।” विवचनायोऽपि न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्यां शब्दादनुमानवादिनां
वैशेषिकाणां मतं पूर्वपक्षतया उपन्यस्य एवं विवक्षितवान् —

“ तन्न सम्यग्विना व्याप्तिबोधे शब्दादिबोधतः” ।

अन्या सामग्री अनुमानस्य अन्या च शब्दस्य। व्याप्तिपक्षता धर्माज्ञान-
रूपा अनुमानस्य सामग्री, शब्दप्रत्ययस्य तु आकांक्षाज्ञानादिरूपा। व्याप्ति-
पक्षधर्मताज्ञानादिरूपा अनुमानसामग्री शब्दप्रत्यये नानुभूते, पक्षधर्मता कल्पने तु
गौरवम्, अपितु आकांक्षाज्ञानादिरूपा ततो विलक्षणा एवं सामग्री शब्दबोधे
असिद्धये। अतः सामग्री—वैलक्षण्यादनुमानं शब्दबोधश्च इत्येते परस्परत्माद्
विलक्षणे स्य प्रत्ययस्य विधे इत्येतन्निकर्षः ।

कथं शब्दप्रमाणविषये शास्त्रकाराणाम् । प्राकृतसाधारणाः लौकिका

अपि पदे-पदे शब्दं प्रमाणतया आश्रयन्ति। लौकिकानामस्माकमपि दैनिके व्यवहारे। शून्यः प्रवृत्तयो निवृत्तयः, सुखदुःखद्वेषादित्याः मनोवृत्तयश्च शब्दानुपातिन्य एव भवन्ति। न हि शब्दमुपेक्ष्य प्रत्यक्षप्रमाणमात्राश्रयणेन प्रत्यक्षानुमानमात्राश्रयणेन वा दैनिकाः सर्वे व्यवहाराः निर्वाहुं शक्याः ।

शब्दप्रमाणस्य लक्षणम्-

यद्यपि पदात्मकः वाक्यात्मकश्च सर्वोपि शब्दः अर्थोपेक्ष्य जनयति तथापि न सर्वः प्रमाणम्, अपितु आप्तोक्त एव शब्दः प्रमाणकोटिमधिरोहति। आप्तोक्तत्वमेव शब्दस्य प्रामाण्ये नियामकम् "यस्तत्त्वप्रमत्तगीतः सः प्रमाणम् इत्यनेन महाभाष्यकृतापि आप्तोक्तत्वमेव शब्दस्य प्रामाण्ये नियामकमुक्तम्। अत्र अप्रमत्त इत्यनेन आप्त एव विवक्षितः । तत्राप्तमनेकथा परिभाषन्ति विद्वान्, आप्तस्तु यथार्थवक्ता इति, अर्थसाक्षात्कारवानाप्तः, भूम-प्रमादविपुलिप्ता शून्यः आप्तः, पतञ्जलिस्तु आप्तोनाम- अनुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्तर्येन निश्चयवान् रागादिवशादपि नान्यथावादी यः सः, इत्याह। एतासां सर्वानाम् आप्तमरिभाषाणाम् शब्दतो भेदेऽपि निष्कूटार्थ एव सः।

"यस्तत्त्वप्रमत्तगीतः" इत्यनेन महाभाष्येऽपि "अप्रमत्त" इत्यनेनाप्तलक्षणम् निर्दिष्टम्। अप्रमत्त इत्यस्य हि प्रमादशून्यः इत्यर्थः, प्रमादश्चात्र

1- लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः स्थिते ।

MOMATONVATO 1/1/1,

2- आप्तोपदेशः शब्दः- न्यायसूत्र 1/1/7

3- वै०ति०ल०म०- शक्तिनिरूपणम् ।

भूमिप्रतिपत्तयोरप्युपलक्षणम्, इत्थञ्च भूमिप्रमादधिप्रतिपत्ताभूतः आप्तः
 इत्युपर्युक्तमाप्तलक्षणम् अनेन भवति दर्शितम् । तत्र भूमः वाक्यार्थविषयको
 भूमः । प्रमादः अन्यार्थशब्दभूमः । विप्रतिपत्ता-प्रतारणाप्रतीतिविरुद्धार्थमुक्तिमि-
 पादयिषा ।

वेदापौरुषेयत्ववादिनो जैमिनीयादयस्तु अनाप्तोक्तत्वाभावं शब्द-
 स्य प्रामाण्ये नियामकमिच्छन्ति । यतः तन्मते वेदस्य केनाप्यनुक्तत्वाद् आप्तो-
 क्तत्वं न संघटते, अनाप्तोक्तत्वाभावास्तु सर्वथानुक्तत्वादेव-संघटते इति वेदस्य
 प्रामाण्यं भवति संगृहीतम् । स्वञ्च स्तदनुसारेण अनाप्तानुक्तः शब्दः प्रामा-
 ण्येयं शब्दप्रमाणम् परिभाषितव्यम् । अनया च परिभाषया सर्वथा अनुक्तः
 अपौरुषेयः इति यावद्वेदः, आप्तोक्तः लौकिकशब्दश्चेति द्वयमपि संगृह्यते ।
 अनाप्तोक्तस्तु शब्दः प्रामाण्यात्परिवर्ज्यते ।

शब्दादर्शबोधः -

भवतु-प्रमाणभूतः अप्रमाणभूतश्च सर्वत्रापि शब्दः सामग्रीसत्त्वे अर्थ-
 बोधयत्येव, सः बोधः प्रमा-अप्रमा वा इत्यन्तः । नहि प्रामाण्यं शब्दस्य
 बोधकत्वे नियामकम् । तर्हि किं नियामकमिति चेत्-अनुषदमेव सत्त्वेष्टी-
 करिष्यते । प्रथमं तावच्छब्दस्य अर्थविषयकाः विभिन्नाः वक्षाः इष्टौपर्या-
 प्यन्ते, समर्थं तः बोध्यति ।

अर्थः -

तत्र केचन व्यक्तिमेव शब्दस्यार्थं मन्यन्ते, अस्मैव व्यक्तिशक्तिवादाः ।

अपरे पुनः व्यक्तीशक्तिवादे आनन्त्यव्यभिचारादीन् दोषान् पश्यन्ती
जातायेव शब्दस्य शक्तिमन्मुखगच्छन्ति। पक्षार्थं मीमांसकानाम् सन्मतै
व्यक्तिबोधः आधेमात् लक्षणा वा उपपायः। नैयायिकास्तु उक्तपक्षद्वयेऽपि
दोषमाकलयन्तः जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शब्दस्य शक्तिमातिष्ठन्ते, तथा
च गौतमसूत्रम्- "जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः।" सादनुसारेण जातिः,
आकृतिव्यक्तिशब्देति त्रितयं संकलितम् शब्दस्यार्थः। तत्र व्यक्तितन्मि-
तात्नालाङ्गूलकुन्दसुर-विधाणादियुक्तं द्रव्यम्। आकृतिः अवयवविन्यासः।
जातिः- अनेकद्रव्यानुगतमभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तं, नित्यम्, गोत्वादिश-
ब्दव्यपदेश्यम्, सामान्यम्। सान्मतानुसारेण तवस्त्वपि गवादिव्यक्तिषु गवा-
दिशब्दानामेका एव शक्तिः, तदनुगमिका च गोत्वादिजातिः। स्वस्व विशुद्ध-
व्यक्तिशक्तिवादे व्यक्तीनामानन्त्यात् शक्तेरपि आनन्त्यम्, अगृहीतशक्तिकाया
अपि व्यक्तौः बोधाद् व्यभिचारश्चेति यददोषद्वयम्, अथ च विशुद्धातिशक्तिवादे
वृत्तिं विना व्यक्तेर्बोधानुपपत्तिः, बाधमुत्तिर्बोधानामावात् व्यक्तौ लक्षणाया अपि
अनुपपत्तिश्चेति यो दोषः तदेतत्सर्वं परिहृतम्।

शाब्दिककैस्तु व्यक्तिः पदार्थः, जातिः पदार्थश्चेति पक्षद्वयमपि
यथायोगमाश्रियते। स्पष्टमेतत् पक्षशास्त्रिनै महाभाष्ये- तत्र हि आकृतिः
पदार्थः आहोस्त्वित् द्रव्यमिति विकल्पे उभयोः पृथक्-पृथक् पदार्थत्वं तिद्धा-
न्तितम्। तत्र च व्यक्तिः पदार्थः इति पक्षे "तस्याणामेकशः एकविभक्तौ"

1- न्यायदर्शन 2/2/67

2- व्यग्रोमोमो पक्षशास्त्रिकम्,

इति सूत्रम्, जातिः पदार्थः इतिपद्ये च " जात्याख्यामैकस्मिन् बहुवचनमन्य-
तरस्याम् " इति सूत्रम् भाष्यकृता प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम्, तथा च भाष्यम् -
" उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि। आकृतिं पदार्थं मत्वा- "जात्या-
ख्यामैकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्" इत्युच्यते। द्रव्यं पदार्थं मत्वा " तरुणा-
णामैकशेष एकविभक्तौ" इत्येकशेष आरभ्यते³ ।

अर्थस्य बौद्धता -

जातिव्यक्त्यादिरूपः षोडशमर्थः उक्तः सः बाह्यबौद्धमेवेन द्विविधो
वेदितव्यः । सर्वेऽपि पदार्थाः यथा बाह्या एवं बौद्धा अपि । अन्तःकरणा-
त्मिका बुद्धिः वासनादिरूपतत्तत्तामग्निवशेन घटपटादित्त्वादर्थकारतां प्रतिपाद्यते।
अयमेव बुद्देश्यकारिणं परिणामः बौद्धार्थ इत्याख्यायते। बुद्देश्यकारिणं परिणामे
बौद्धार्थस्येति इति यावत् क्वचिद् बाह्येनार्थेन इन्द्रियतन्निर्वादिर्क बाह्यं कारणम्,
क्वचिच्च सूक्ष्मतत्तदर्थवासनादि रूपमान्तरं कारणम् । स्वप्नादिषु यो
बुद्देश्यतत्तदर्थकारिणं परिणामः, तत्रेदमेव कारणम्, स्वप्नाद्यनुरोधेनैव च
बौद्धार्थान्युपगमः आवश्यकः । तदुक्तम् -

" विप्रवृत्त्यादितत्तत्त्वं न बहिरर्थं कदाचन।

स्वप्नप्रममदादिषु सर्वैरेवानुभूयते ॥"⁴

1- ब० ० ० ० १०२-६४

2- प० ० ० ० १/२/५८

3- च० ० ० ० ० १/१/१

4- वै० ० ० ० ० ० ०, बौ० ० ० ० ०, पृ० २११

न केवलं बौद्धार्थविषयिणी मान्यता शाब्दिकानामेव । अन्धेऽपि हि दार्शनिकाः इमामर्थविधामभ्युपगच्छन्ति । तौगतानामेको मार्गस्तु सर्व जगत्प्रपञ्चं बौद्धमेव = ज्ञानाकारस्वमेव मन्यते, प्रत्याचष्टे च सर्वथा बाह्या-
र्थतत्ताम् । बाह्यार्थवादिनो नैयायिकादयोऽपि न सर्वथा बौद्धार्थम् अपह्नोतु-
मस्मै, तदाह न्यायसूत्रकारो गौतमः-“बुद्धिसिद्धन्तु तदसत्” । छटादिरूपं कार्यमुत्पत्तेः प्राक् नाशानन्तरश्च बाह्यस्वमेव असदपि बुद्धिविषयतया बौद्धाकारा-
त्मना - सिद्धम् । अतः “छटः उत्पद्यते” इत्यादौ उत्पत्तेः पूर्वं बह्वी स्वेषा
अस्तौऽपि छटादेरुत्पत्तिकर्तृत्वम् उपपद्यते इत्येतत्सूत्राख्यः । वेदान्तिनामपि
सम्मतौ एव बौद्धार्थतत्ता । तदाह भामत्याम् वाचस्पतिमिश्रः-“चेतनो हि
नामरूपे बुद्ध्यावालिख्य “छटः” इति नाम्ना कम्बुगीवादिना रूपेण च बाह्यं
छटं निष्पादयति । निर्वर्त्यस्यापि छटस्य अन्तःसंख्यात्मना सिद्धस्य
कर्मकारकत्वं “छटं करोति” इत्यादौ ।

तदेवं बाह्यबौद्धमेवेन अर्थस्य द्वे रूपे शाब्दिकैरभ्युपगम्येते । तत्र यद्यपि
बाह्यमेव रूपं भवति व्यवहार्यम्, तथापि शब्दः बौद्धार्थेवाभिधत्ते इति
शाब्दिकानां राद्धान्तः । तदाह नागेशः- “सर्वं शक्योऽर्थोऽपि
बुद्धिस्तत्तासमाविष्टः स्व न तु बाह्यतत्ताविष्टः ।” शब्दैरुच्यरितैः प्रथमतः

1- न्या००६०४/१/५०

2- तत्कार्यमुत्पत्तेः प्राक् नाशोत्तरं चास्तदपि बुद्धिविषयतया सिद्धमिति-
वै०सि०ल०म०-बौ०नि०, पृ० २०४

3- जन्माद्यस्य यतः- वै०सू०१/१/२, वै०सि०म०-पृ० २११

4- वै०सि०ल०म०, बौ० नि०

।- वै०सि०ल०म०-पृ० २०।

जायते "इत्यादिप्रयोगाणामपि अनुपपत्तिः । नहि " शश्वङ्गशब्दस्य
 कश्चिद् बाह्यार्थः प्रसिद्धोऽस्ति यस्याभावात् उक्तवाक्येन प्रतीयाते । प्रति-
 योगिप्रसिद्धिं विना च अभावप्रतिपादनं न युज्यते । स्वम जनेः पूर्व बाह्याङ्-
 कुरस्य सर्वथाभावात् " अङ्कुरो जायते" इतिवाक्येन तस्मिन् जनिक्रिया-
 कर्तृत्वप्रतिपादनं न युज्यते, नहि अस्तु किमपि कस्याञ्चित् क्रियायां कर्तृभावं
 भजति । बौद्धार्थाभिधानवादे पुनः शश्वङ्गमित्यनेन शब्देन योऽर्थकारः बुद्धि-
 मारोहति तस्य बहिर्भावः प्रतीयायते । एकचकृत्वा सर्वथा अप्रतिबन्धवाच्यार्थानां
 शश्वङ्गादिपदानाम् अर्थवत्तापि उपपद्यते । बहिः शश्वङ्गादीनामभावेऽपि
 शश्वङ्गाद्याकारेण बुद्धेः परिणामः संभवत्येवेति बौद्धान्येव शश्वङ्गादीनि
 शश्वङ्गादिपदानामर्थाः । " अङ्कुरो जायते" इत्यादि वाक्यैरपि उत्पत्तिः
 पूर्वमपि बुद्धिततः ॥ बौद्धस्य ॥ अङ्कुरादेः बाह्यरूपेण उत्पत्तिकर्तृत्वं प्रतीया-
 यते । तदाह- अस्तु एव उत्पत्तिकर्तृत्वं कथमित्याशङ्क्यायां न्यायसूत्रकारः-

" बुद्धितिद्वन्तु ² तदस्तु "

शाब्दिकैः शब्दार्थयोः यत्तादात्म्यमभ्युपगम्यते तदपि वस्तुतो
 बौद्धार्थमादाय सच, यतः बौद्ध एव अर्थकारः शब्दस्य शक्यः । इत्युच्य
 शब्दार्थयोः तदादात्म्यङ्गीकारे अग्न्यादिशब्दोप्यारणे मुखदाहापापत्तिरूपो
 यो दोषः प्ररूढमावप्यते, सोऽपि भवति निरस्तः । यतः बौद्धेरेव अग्न्यादयैः
 अग्न्यादिशब्दानां तादात्म्यं न तु बाह्यैः भौतिकैः ज्वलनादिरूपैः पदार्थैः ।

1- तदेव - बौ० नि०-

2- न्यायदर्शन- 4/1/50

बौद्धे चाग्न्यादौ न दाहकत्वादिकम्, न हि बुद्धिगतः अग्न्याकारः दहति ।

बौद्धार्थस्यैव शब्दवाच्यत्वेन शब्दबोधविषयत्वेन च शब्दज्ञे बोधे
क्वापि अर्थबाधो न प्रसजति इत्यपि दर्शनं शाब्दिकानाम् । तदाह मञ्जूषायां
नागेशः—

“बौद्धस्यैव सर्वत्र बोधविषयत्वेन बाधस्यैव अभावाच्च ।”

अतः स्य शाब्दिकनये शाब्दबोधे योग्यताज्ञानस्य कारणत्वम् अयोग्यतानिश्चयस्य
प्रतिबन्धकत्वं वा न स्वीक्रियते । बौद्धार्थभिधानवादे हि अर्थाध्यात्म्याया अपो-
ग्यताया क्वापि प्रसङ्गात् स्व न । तथा च “ अग्निना तिष्ठति ”, —

“ स्य वन्द्यात्तुतो याति क्षुद्रकृतश्वरः ।

मृगतृष्णाभ्यसि स्नातः शङ्खद्वन्द्वगर्धनुर्धरः ॥

इत्यादि वाक्येभ्योऽपि बोधः शाब्दिकानां सम्मतः । यतः बाधेन अग्निना
बाह्यस्य सैन्यस्य अतंभेऽपि ॥ बाधेऽपि ॥ बौद्धेनाग्निना बौद्धं तेजं तंभवत्येव,
तदेव च “ अग्निना तिष्ठति ” इत्यादिनां वाक्यानामभिधेयम् ।

अथ यदि बौद्ध स्वार्थः शब्देनाभिधीयते त च कचिदपि न बाध्यते
तदा सर्वेषामेव शब्दानां वाक्यानां वा अबाधितार्थप्रतिपादकत्वं समानमिति
शब्दानां प्रमाण्याप्रमाण्यव्यवस्था किमाधारा अवतिष्ठेत् इति चेत् १ अत्र
सर्वे समाधिः— शब्दानां न केवलमर्थबोधनेन^१ स्य कृतकृत्यता अपितु प्रवृत्ति

1- वै०सि०ल०म०-यो०नि०, पृ० 513

2- प्रकाशवर्णकेरिद- वै०सि०ल०म०, उद्धृतम्, पृ० 510

पर्यन्तं व्यवहारपर्यन्तं वा ते व्याप्तिरन्ते। व्यवहारिता च बाह्यार्थानामेव ।
 श्रोता शब्दैः प्रकृतः बौद्धान् प्रतिपद्य तदभेदेन बाह्येष्वर्थेषु व्यवहरति, अयञ्च
 व्यवहारः तदर्थः शब्दप्रयोगः बौद्धान् बाह्यार्थयोः संवादे स्वं संभवति। ततश्च
 येन शब्देन प्रतिपाद्यो बौद्धान् बाह्यार्थेन संवदति तः शब्दः प्रमाणम् । बौद्धान्-
 र्थबाह्यार्थसंवादे तु अप्रमाणम् । बाह्यार्थसंवादिबौद्धान् प्रतिपादकत्वमेव च
 शब्दानां प्रामाण्यम् । एतदेव च तेषामबाधितार्थाविषयकत्वम् । बाह्यार्थ-
 विसंवादिबौद्धान् प्रतिपादकत्वञ्च अप्रामाण्यम्, इदमेव च बाधितार्थाविषयकत्वम् ।
 स्वंरीत्या बौद्धान् बाधनवादे बौद्धान् र्थस्य तत्रैव अबाधे समानेऽपि शब्दानां
 प्रामाण्याप्रामाण्ये व्यवस्थापयितुं शक्येते।

अन्विताभिधानम् -

पदार्थविषये अन्यविधमपि स्वं वैमर्त्यं धर्तते वादिनाम्- केचनअन्विते
 पदार्थे पदस्यशक्तिभ्युपगच्छन्ति। तदनुसारेण ह्यतरान्वयविशिष्टो घटादिः
 घटादिपदानामर्थः, इत्यन्वयार्थोऽपि पदार्थकुक्षिमाविशति। अत्रापि द्वयी गतिः
 कार्यान्वितैशक्तिः, अन्वितमात्रे शक्तिरिति। अयमेव अन्विताभिधानवाद
 उच्यते।² एतद्वादिनामयं तर्कः यत् व्यवहार एव शक्तिग्राहकेषु मुख्यः ।
 व्यवहारेण च अन्वयविशिष्टे एव पदार्थे शक्तिः स्वीकर्तुमुचिता। अत्रैवमवधेयं

- 1- शक्तिगृहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्यादव्यवहारतश्च ।
 वाक्यस्य अबाध् विवृतेर्वदन्ति तान्निधयतः सिद्धपदस्यवृद्धाः ॥
 न्याय तिमोटीकायाम्-पृ० 359

यत् पदशक्त्या योऽन्वयबोधः सः सामान्येनैव । सामान्येनैव यत्किञ्चिदन्वय-
विशिष्टः पदार्थः पदेन बोध्यते न तु तत्तत्कार्यविशेषनिरूपिततत्तदन्वयविशेषरूपेण,
तत्तत्पदार्थविशेषनिरूपिततत्तदन्वयविशेषरूपेण वा । विशेषतोऽन्वयबोधस्तु
आकाङ्क्षादिभिरेव न तु पदशक्त्या ।

अभिहितान्वयः—

अग्रे तु व्यवहारेण प्रथमतः अन्वयविशिष्टे अर्थे शक्तिगृहेऽपि लाघ-
वानुरोधेन पश्चादन्वयांशत्वात्वेन अन्वयरहिते पदार्थमात्रे शक्तिरवतिष्ठते इत्य-
न्वयांशरहिते स्य घटादिः घटादिपदानामर्थः इत्याहूः । अत्रैवाभिहितान्वयवादः ।
स्तद्वत्तादिनामियम् दृष्टिः यत् पूर्वस्मिन् वादेऽपि विशेषरूपेणान्वयबोधार्थम्
आकाङ्क्षादीनामान्नयणम् अनिवार्यम्, न च विशेषपरित्यागेन केवलेन सामान्यरूपेण
क्वचिदप्यन्वयबोधः भवति इत्यते वा । अतः प्रथमे पदशक्त्या सामान्येनान्वयबोधः,
पश्चादाकाङ्क्षादिभिरिति स्वीकारः न युक्तित्तवः, गौरवगुस्तश्च । एतच्च
विशेषरूपेणान्वयबोधार्थम् अवश्यान्नयणीयैराकाङ्क्षादिभिरेव निवृत्ति अन्वयांशे
पदशक्तौ रभ्युपगमः नावश्यकः ।

अर्थस्य निश्चयम् —

अद्यचार्योद्दिष्टविधौ वक्तुं शक्यते— पदार्थो वाक्यार्थश्चेति । तत्र
पदान्तरतन्त्रेणानिरपेक्षमदशक्तिमात्रविषयोऽर्थः पदार्थ, यथा " घटमानय "

इत्यादौ छटत्विषिशिष्टव्यक्तित्वः छटपदार्थः, कर्मत्वरूपः अप् पदार्थ, आनयन-
क्रियारूपः आ + नी इत्येतद् धातुपदार्थः, कर्तृत्वः आख्यातपदार्थः। परस्पर-
साक्षात्पदसमूहरूपेण वाक्येन प्रतीयमानोऽर्थस्तु वाक्यार्थः। यथा अत्रैव छटकर्मकम्-
त्वत्कर्तृकमानयनमित्यादिरूपः तत्तत्पदार्थान्वयगमोऽर्थः।

इदमत्रावधेयम्- अत्र विशङ्कलितानाम्छटकर्मत्वादिरूपानां पदार्थानाम्
तत्तत्पदशक्त्या एव लभ्यत्वेन तेषां पदार्थानां संतर्गभूतः अन्वय एव वाक्यार्थतया
पर्यवस्यति। तदुक्तम्- "संतर्ग¹ो हि वाक्यार्थः"।

पदार्थसंतर्गात्मा वाक्यार्थः आकाङ्क्षाग्राह्यः, न तु वृत्तिग्राह्यः
इति नैयायिकाः। तदुक्तम् गदाधरभट्टाचार्यैः- "शाब्दबोधे वैक्यपदार्थे अपर-
पदार्थस्य संतर्गः संतर्गमिष्यदिया भासते। सन्मतानुसारेण तत्तत्पदशक्तिभिः
तत्तत्पदार्थेषु उपस्थितेषु योग्यतादिसहकृतया आकाङ्क्षया तेषां पदार्थानां संतर्ग²
भासते, त एव च वाक्यार्थः, शाब्दवृत्तिस्तु तत्र न व्यापियते।

मीमांसकास्तु वाक्यार्थे वाक्यस्य लक्षणामभ्युपगच्छन्ति- "तत्रैव हि
वाक्यार्थो लक्ष्य³ एवेति च स्थितम्-" इति हि तेषां सिद्धान्तः। शाब्दिकास्तु
पुनः पदार्थेषु पदानामिव वाक्यार्थे वाक्यस्य शक्तिमातिष्ठन्ति। स्वऽत्र
सन्मतानुसारेण पदार्थ इव वाक्यार्थोऽपि वृत्तिबोध एव। यद्यपि मीमांसकमतेऽपि

1- वै०सि०ल०म०-श०नि०

2- व्युत्पत्तिवादः

3- वै०भू०स०-क० 67

वाक्यार्थः वृत्तिवेद्यः, तथापि शक्तिलक्षणाकृतो विशेषः अनयोः मतयोः ।

वाक्यशक्तिवादिनां शाब्दिकानां मते आकांक्षायाः नोपयोगः इति तु न

भूमितव्यम्, वाक्यशक्तिग्रहे आकांक्षायाः उपयोगस्य तैः स्वीकारात् तदाह

मंजूषायां नागेशः- वाक्यात्मयग्राहिकाचांकाक्षा । एवञ्च वाक्यशक्तिस्वीकर्तृणां

तदस्वीकर्तृत्वाच्च मते वाक्यार्थबोधे आकांक्षाश्रयणमनिवार्थम् । इयंस्तु विशेषः

यत् वाक्यशक्त्यस्वीकर्तृणाम् आकांक्षा तादात्म्ये वाक्यार्थबोधे उपयुज्यते,

वाक्यशक्तिस्वीकर्तृणान्तु वाक्यशक्तिग्रहद्वारेण ।

शाब्दबोधकारः-

अत्रैव वाक्यार्थस्य बोधः शाब्दबोधः इत्याख्याते । अस्य शाब्दबोधस्या-

कारविषये निष्पत्तिप्रक्रियाविषये कारणसामग्रीविषये च वर्तते दार्शनिकानां मतभेदः ।

तत्राकारविषयको मतभेदः प्रथमे स्पष्टीक्रियते । नैयायिकाः शाब्दबोधं वाक्यजन्य-

वाक्यार्थबोधमिति यावत्- प्रथमान्तपदार्थमुख्यविशेष्यम्, स्वीकुर्वन्ति । तदुपपा-

"देवदत्तः पचति" इत्यत्र विक्लित्यनुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् देवदत्तः इति

बोधः । अत्र नैयायिकमतानुसारेण विक्लित्यनुकूलव्यापाररूपस्य धात्वर्थस्य आख्या-

तार्थ्यं कृतौ अन्वयः, आख्यातार्थकृतेः प्रथमान्तपदार्थं देवदत्तोऽन्वयः । शाब्दिकास्तु

शाब्दबोधं व्यापारमुख्यविशेष्यकं स्वीकुर्वन्ति । अयमेव पक्षः मीमांसकानामपि ।

स्तेषाम्मतानुसारेण "देवदत्तः पचति" इत्यत्र देवदत्तकर्तृको विक्लित्यनुकूलो

व्यापार इति बोधः । अत्र प्रथमान्तार्थस्य देवदत्तादेः आख्यातार्थवर्तिरि

1- वै०ति०ल०म०- आकांक्षानिरूपणम् ।

तस्य च धात्वर्थव्यापारे अन्वयः, व्यापारश्च प्रधानम् । तदाह- वैयाकरणभूषणे
 "फलप्रधानं व्यापारः तिङ्गर्थस्तु विशेषणम्"

यद्यपि शाब्दबोधस्वकारविषये शाब्दिकानां भीमात्मकानुच्च प्रायेण
 मतैक्यम् । उभेयपि हि शाब्दबोधं व्यापारमुख्यविषयकमुपमन्यन्ते, तथापि पदार्थ-
 विश्लेषणविषये अस्ति स्तेषां विमतिः । शाब्दिकमतानुसारेण व्यापारो धात्वर्थः ।
 भीमात्मिकास्तु व्यापारम् आख्यातार्थमिच्छन्ति । तदेवं शाब्दबोधस्वकारविषयको
 मतभेदः संधिष्य निदर्शितः । इदानीं निष्पत्तिप्रक्रियाविषये दृष्टिं पातयामः ।

शाब्दबोधस्य निष्पत्तिप्रक्रिया-

नैयायिकैः शाब्दबोधस्य निष्पत्तिप्रक्रिया इत्थं वर्ण्यते-

"पदज्ञानं तु करणे द्वारे तत्र पदार्थधीः ।

शाब्दबोधः फले तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥"

स्तादनुसारेण पूर्वं पदज्ञानं, ततः पदार्थस्मरणम्, ततो वाक्यार्थबोधः शाब्दबोधः ।
 पदज्ञानम् शाब्दबोधे करणम्, पदार्थोपस्थितित्तु तत्र व्यापारः, व्यापारवत्कारणं
 हि करणमुच्यते । अत्र पदज्ञानस्तु करणमिति "तु" शब्देन पदज्ञानम्करणं न तु ज्ञाय-
 मानपदम् इति सूचितम्, स्वम् कुत इति चेदत्र तेषामप्यन्तर्कः ज्ञायमानपदस्य करणत्वे
 मौनिशलोकादितः रहति पुस्तकमीक्षमाणस्य वा शाब्दबोधो न स्यात्, तत्रोच्चारणस्या-
 भावेन ज्ञायमानपदस्याभावात् । पदवत्त्वार्थं हि उच्चारणमनिवार्यम्, पदज्ञानं तु

1- वै०भू०श०, धात्वर्थनिर्णयः का० 2

2- कारिकावली- 8 ।

उच्चारणामादेशपि स्मरणात्मकं संभवत्येव । लिप्यादिकमेव च ईदृशस्थले तत्तत्पदस्मारकम् । अन्ये तु उच्चरित एव शब्दः प्रत्यायकः, नानुच्चरितः इति उद्घोषयन्तः ईदृशस्थलेऽपि पुस्तकद्रष्टुः स्वीयसूक्ष्मोच्चारणम् स्वीकुर्वन्ति । स्वधैरेषाम् मतानुसारेण यत्र क्वचिच्छाब्दबोधः तत्र सर्वत्र सूक्ष्मोच्चारणसत्त्वात् पदसत्तारूपत्वेति ज्ञायमानस्य पदस्यापि कारणत्वं वक्तुं शक्यते । अयमेव पक्षः शाब्दिकानाम् ।

त्यादेतत् पदज्ञानानन्तरं पदार्थापि स्थितिः कथं भवति या शाब्दबोधे व्यापारतया स्वीक्रियते इति चेदत्रोच्यते- तत्तत्पदार्थं गृहीतसम्बन्धस्य गृहीतवृत्तिरूपस्य वा तत्तत्पदस्य ज्ञानानन्तरम् " एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिर्ज्ञानं स्मारयति इति रीत्या पदार्थस्मरणम् भवति । अत्रैव च उक्तरीतेः संधारार्थं वृत्तिज्ञानस्योपयोगः । अत एव उपर्युक्तकारिकायामुक्तम्= "शक्तिधीः सहकारिणीति ।" स्वल्प वृत्त्या पदसन्धपदार्थस्मरणम् शाब्दबोधे व्यापार इति स्थितम् ।

शाब्दिकानां पदज्ञानशाब्दबोधयोः मध्ये पदार्थस्मरणं नामुपगच्छन्ति । तन्मते पदज्ञानानन्तरं पदार्थविषयकसंस्कारोद्बोधे सति शाब्दबोधः । स्वल्प पदज्ञानोद्बुद्धः पदार्थविषयकः संस्कार एव शाब्दबोधे कारणं न तु तज्जन्यं पदार्थस्मरणम् । पदार्थविषयकसंस्कारोद्बोधनमेव च पदज्ञानस्य व्यापारः । पदार्थापि स्थितिः कारणतावादिनामपि मते पदज्ञानेन प्रथमं पदार्थविषयकसंस्कारोद्बोधनं, तदनन्तरमेव च पदार्थस्मरणम् स्वीकार्यम् ।

एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिर्ज्ञानं स्मारयति" इत्यस्यापि एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिविषयकसंस्कारोद्बोधनद्वारेण अपरसम्बन्धिर्ज्ञानं स्मारयति इत्येवार्थः । एवं

स्थिते पदार्थविषयकसंस्कारोद्बोधनस्य अवश्यस्वीकार्यत्वेन तादृशैव शाब्दबोधोप-
पत्तौ मध्ये पदार्थस्मरणकल्पना न कार्या । तत्राह मञ्जूषायाम् नागेशः 'तद्वर्माचिच्छि-
न्नविषयकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति स्वविषयकोद्बुद्धसंस्कारतामानाधिकरणम्
स्वाश्रयपदविषयकत्वम् स्तदुभयसम्बन्धेन तद्वर्माचिच्छिन्ननिरूपितवृत्तिविशिष्टज्ञानं
हेतुरिति ।' एतेन च भङ्गग्रन्थतरेण शाब्दबोधे पदज्ञानम्, वृत्तिविषयकः पदार्थ-
विषयको वा उद्बुद्धसंस्कारश्चेति द्वयमेव कारणम् न तु तृतीयं पदार्थस्मरणमपि इति
दर्शितम् नागेशेन । अस्मिन्नपि पक्षे पदज्ञानेन यत्पदार्थसंस्कारोद्बोधनं तत्पदपदार्थयोः
वृत्तिरूपसम्बन्धमहिम्ना एव ।

एवञ्च पदज्ञानशाब्दबोधयोः मध्ये पदार्थस्मरणस्वीकर्तृणां तदस्वीकर्तृणाञ्चेति
उभयेषामपि वृत्तिज्ञानरूप शाब्दबोधे सहकारिता स्वीकार्या एव ।

शब्दवृत्तयः -

अत्रेदमवधेयम् उक्तरीत्याशाब्दबोधे वृत्तिज्ञानस्यानिवार्यमुपयोगम् एक-
स्वरेण स्वीकुर्वाणानामपि विभिन्नानां दार्शनिकानाम् शब्दवृत्तीनां स्वरूपसंख्या-
दिविषयेऽस्ति वैमत्यम् । यद्यपि शाब्दबोधोपयोगिपदपदार्थसम्बन्धो वृत्तिरिति
ज्ञानान्वयेन वृत्तिपरिभाषा सर्वैरेवअनुसंगम्यते । सर्वेषामेव पदपदार्थयोः सम्बन्धात्मि-
कावृत्तिः । आत एव सप्तसम्बन्धज्ञानविधया पदज्ञानं पदार्थविषयकं स्मरणम् जनयति,
संस्कारं वा उद्बोधयति । परन्तु सम्बन्धोऽयं किरूपः, कतिविधश्च, तस्य प्रत्येकं
विधायाः किं स्वरूपम् १ इत्येतादृविषयेऽस्ति महान् विवादः ।

शक्तिस्वरूपम् -

शक्तिर्नाम सामर्थ्यम् । पदविशेषस्य पदार्थविशेषेण सह सम्बन्ध एव शक्ति-
रिति, संकेत इति वा व्यपदिष्यते । अतया शक्त्या एव पदं पदार्थं बोधयति, अतः
अर्थज्ञानोत्पादनसामर्थ्यमेव शक्तिरित्यपि वक्तुं शक्यते ।

शक्तिविषयकं विविधमतम्-

अत्र नैयायिकैः शक्तिर्लक्षणा चेति द्वे शब्दवृत्ती स्वीक्रियेते । शाब्दिका-
दिभिः पुनः शक्तिर्लक्षणा व्यञ्जना चेति तिस्रो वृत्तयः अभ्युपगम्यन्ते । कैश्चित्तु
लक्षणाशक्तावेवान्तर्भाष्यते । शक्तिरेवाभिधा इति मुक्त्यावृत्तिरित्यपि च व्यपदि-
ष्यते । वृत्तीनां संख्याविषये इव तत्तद्वृत्तेः स्वरूपविषयेऽपि स्ते विवदन्ते । तत्र
"अस्माच्छब्दादयमर्थः बोधव्यः " इदं पदममुमर्थं बोधयतु इत्याकारिका ईश्वरेच्छैव²
शक्तिः, सा एव च पदपदार्थयोः सम्बन्धः, न तु शक्तिरिति कश्चिदतिरिक्तः पदार्थ
उक्तायाः ईश्वरेच्छायाः विषयत्वसम्बन्धेन पदे पदार्थं च तत्त्वेन पदपदार्थसम्बन्धरूपत
निर्वहति । यद्यपि इच्छाविषयत्वम् पदे पदार्थं च समानं, तथापि बोधजनकत्वेन तस्या-
मिच्छायां विषयो वाचकः, स च शब्दः । बोधविषयत्वेन विषयस्तु वाच्यः, स चार्थः
इति रीत्या वाचकत्व-³ वाच्यत्वे पदपदार्थयोः व्यवतिष्ठेते ।

आधुनिकसंकेतितेषु तु शब्देषु न शक्तिः, तत्रेश्वरेच्छाया आभावात्, अपितु
संकेतकर्तुः पुरुषस्य संकेतगृहमात्रादेव परेषां तत्तदर्थस्य बोधः इति प्राचीननैयायिकाः ।

1- वै०सि०ल०म०- शक्तिनिरूपणम्, पृ० 16

2- वै०सि०ल०म०- शक्तिनिरूपणम् -

3- वै०सि०ल०म०- शक्तिनिरूपणम्- रत्नप्रभाष्याम् ।

नव्यनैयायिकास्तु इच्छामात्रं शक्तिमभ्युपगच्छन्ति। सा चेच्छा ईश्वरस्य वा आधु-
निकस्यवा। स्वस्य श्रेष्ठां मतानुसारेण आधुनिकसंकेतितेऽपि शक्तिः अस्तीत्येव ।
शक्तिः संकेतश्चेति पृथक्-पृथक् द्वयं न स्वीकार्यमिति सत्त्वमते प्राचीनमतापेक्षया
लाघवम् ।

प्राचीनशाब्दिकमते तु बोधनकतैव शक्तिः । मतमिदं वैयाकरणभूषणसारे
कौण्डभट्टेन² चिञ्चदीकृतमस्ति। नव्यशाब्दिकशिरोमणिः नागेशस्तु वैयाकरण -
सिद्धान्तसूत्रायाम् नैयायिकमते प्राचीनशाब्दिकमतञ्च संदूष्य "पदपदार्थयोः सम्बन्धा-
न्तरमेव शक्तिः, वाच्यवाचकभावपरपरायिः" इति सिद्धान्तितवान्³ । सतदनुसारेण
यथा द्वयोः द्रव्ययोः संयोगनामा, द्रव्यगुणयोः समवायनामा अतिरिक्तः सम्बन्धः,
सम् पदपदार्थयोरपि सः अतिरिक्तो विलक्षण एव सम्बन्धः, न तु ईश्वरेच्छादिरूपः
त एव च शक्तिरित्याख्यायते, वाच्यवाचकभाव इत्यपि चास्त्येवावरन्नाम। मीमांस-
कमतेऽपि पदपदार्थयोः विलक्षणसम्बन्धात्मिका एव शक्तिः। तन्मते हि शक्तिरति-
रिक्त एव पदार्थः⁴ ।

लक्षणा निरूपणम्-

इच्छारूपाशक्तिः, बोधनकतास्माशक्तिः, पदपदार्थयोरतिरिक्तसम्बन्धरूपा-

1- सिद्धान्तमुक्तावली- शब्दसंग्रहम् पृ० 359

2- तथा शब्दानामपि अर्थैः सह तदर्थोपकाररक्षणैव योग्यता,
सर्वशक्तिरित्यर्थः- वै०भू०सा०- शक्तिनिर्णयः।

3- वै०सि०म०- शक्तिनिरूपणे।

4- शास्त्रदीपिका, पृ० 356

शक्तिरिति शक्तिस्वरूपविषये इव लक्षणास्वरूपविषयेऽपि शक्यतम्बन्धरूपालक्षणा, उप-
स्थितिरूपालक्षणा, आरोपरूपालक्षणा- वेत्येवं वादिनामनेके पक्षाः सन्तिः । तत्र केचि-
च्छक्यार्थसम्बन्धो लक्षणा इत्यादिच्छन्ते । * लक्षणा शक्यतम्बन्धः* इति सूत्रेण
गंगायां घोषः * इत्यादौ मुख्यार्थगंगायाः तीरादौ सामीप्यादिरूपः, संयोगादि-
रूपो वा तम्बन्ध एव लक्षणा । अत्रापि लक्ष्यार्थे तीरादौ लक्ष्यतावच्छेदके तीरत्वादी
चेत्पुनश्च लक्षणामभ्युपगच्छद्भिः उभयामेकतम्बन्धस्यासंभवेन संयोगसंयुक्त- वृत्तित्व
तम्बन्धद्वयरूपा एका लक्षणा स्वीक्रियते । तत्र संयोगः तीरादौ, संयुक्तवृत्तित्वं
तीरत्वादी । अपरे तु तम्बन्धद्वयरूपलक्षणास्वीकारे गौरवात् तीरादौ एव लक्षणा, न
तु लक्ष्यतावच्छेदके तीरत्वादी । तीरत्वादेस्तु भानं लक्षणां विनैव भवति, इत्याहुः ।
स्तत्पक्षद्वयेऽपि लक्ष्यार्थस्य तीरादेः तीरत्वादिरूपेणैव शब्दबोधे भानम् तत्र लक्षणा
स्यान्भा वा भूदित्यन्यत । शब्दिकमते तु शक्यतावच्छेदक- गंगात्वादिरूपेणैव
लक्ष्यस्य तीरादेः भानमिति विशेषः ।

अपरे तु शक्यार्थसम्बन्धज्ञानजन्या, लक्ष्यार्थोपस्थितिरेव लक्षणा इत्येवं
लक्षणामुपस्थितिरूपामिच्छन्ति । उक्तमत्राद्वयेऽपि लक्षणा शक्तिच्छायानुवर्तिनी,
यत्र शक्तिः तत्रैव लक्षणासंभवति । शक्तैरभावे शक्यतम्बन्धरूपा शक्यतम्बन्धज्ञान-
जन्योपस्थितिरूपा वा लक्षणा न संभवति । अतः स्तन्मते वाक्ये न लक्षणा तत्र
शक्तैरनङ्गीकारात् । पक्षोऽयम् नैयायिकानाम् ।

1- सिद्धान्तमुक्तावली- 82

2- वैशिष्ट्यम्- लक्षणातिरूपम्

3- न्यायसिद्धि-पृष्ठ 388

वाक्ये शक्तिमत्स्वीकुर्वन्तोऽपि लक्षणासम्बन्धुपगच्छन्तो गीमांसिकास्तु
 ज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणा " इत्याहुः । स्वम् स्वीकारे वाक्यस्य शक्यायाभावेऽपि
 ज्ञाप्यार्थस्य तत्त्वेन ज्ञाप्यार्थसम्बन्धस्यालक्षणा वाक्येत्संयते । सन्मतानुसारेण
 "गंगीरायां नपां घोषः" इत्यादौ "गंगीरायां नयाम्" इत्येतत्-पदसमूहस्य
 वाक्यस्य गंगीरनदीतीरे लक्षणा । न्यायनये तु स्वम्बिधे रूथले यथाकथञ्चित्
 पदलक्षणया एव निर्वहः ।

शाब्दिकसिद्धान्ते तु शक्यतावच्छेदकारोपस्थालक्षणा । सन्मतौ औरोपित
 शक्यतावच्छेदकरूपेणैव लक्ष्यार्थस्य भानम् । तद्यथा- "गंगायाम् घोषः" इत्यादौ
 गंगारूपरूपेण एव तीरादेर्भानम्, अतस्त्व गंगारूपस्य भानमिति शक्यतावच्छेदकत्वादिना तीरे
 प्रतीयते । अतस्त्व य गंगायाम् मीनघोषो इत्यादिकाः प्रयोगाः संगच्छन्ते ।

शाब्दिकमतानुसारेण लक्षणास्थलीयेयं बोधप्रक्रिया, -गंगायाम् घोषः "इत्युच्यते प्रथमतः
 शक्यार्थविषयकः अन्वयबोधो जायते, ततः शक्यार्थविषयकान्वयबोधे वस्तुतात्पर्यविषयत्वगृहे
 अन्वयार्थे वस्तुतात्पर्यविषयत्वगृहे च तस्मिन् लक्ष्यार्थस्य तीरादेः बोधः । इदं रूथले
 शक्यार्थविषयकान्वयबोध एव न भवतीति तु न शक्यते वक्तुम् । शक्यार्थविषयकान्वय-
 बोधे विना तत्र वस्तुतात्पर्यविषयत्वगृहस्यासंभवात् । शाब्दिकनये अन्वयबोधे
 योऽन्यताज्ञानस्तु न कारणमित्यग्रे वक्ष्यते ।

वस्तुतस्तु शाब्दिकसिद्धान्ते लक्षणा नातिरिक्तावृत्तिः, अपितु शक्तावेव

1- वै०ति०म०- लक्षणा निरूपणम्, पृ० 108

2- वै०ति०म०- लक्षणा निरूपणम्

सा अन्तर्भवति। शक्तिः, लक्षणा इति च व्यावहारिक एव भेदः न तु वास्तवः। शक्तेरेव प्रसिद्धाप्रसिद्धिभेदेन द्वे विधे। तत्र प्रसिद्धाशक्तिः शक्तिरिति, अप्रसिद्धा शक्तिः लक्षणा इति व्यवदिश्यते। तदाह मञ्जूषायाम् नागेशः- "आरोपितशक्त्य- तापच्छेदकरूपेण शक्त्यैव तत्तत्पदवाच्यत्वेन प्रसिद्धान्यव्यक्तिबोधे व्यक्तिविशेषबोधे च लक्षणेति व्यवहारः। बोधजनकताशक्तिरिति वदतां प्राचीनवैयाकरणानामपि शक्त्यैव लक्षणायाः कुडीकारः। स्पष्टचैतद् दूतैपाकरणभूषणे। स्पष्टं शाब्दिकनये अर्थं मुख्यगौणव्यवहारोऽपि प्रसिद्धप्रसिद्धिमूलक एव न तु सृष्टिभेदानिवन्धनः। तदाह शाब्दिकाचार्यो हरिः -

स्वमाहुरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षकाः ।

निमित्तभेदादेकस्य सावर्ध्यं तस्य भिद्यते ।।

सर्वशक्तेस्तु तस्यैव शब्दस्यानेकधर्मजः

प्रसिद्धिभेदादगौणत्वं मुख्यत्वं चोपचर्यते ।।

स्यादेतद्, अतिरिक्तसृष्टिरूपा अप्रसिद्धशक्तिरूप्या वा लक्षणा तत्रैव प्रसरति यत्र तात्पर्यानुपपत्तिः इत्येतद्विशेष्ये तमेषाम् स्वमत्यम्। यस्तु तात्पर्यानुपपत्तिप्रति- र्त्थानमेव लक्षणायां मुख्यं बीजम्⁵। केचित्तु अन्वयानुपपत्तिमपि लक्षणायाः बीजमिच्छ-

1- वै०सि०म०- लक्षणानिरूपणम्

2- तदेव, पृ० 112

3- वै०भू०सा० शक्तिनिर्णये

4- वाक्यपदीय 2/252, 55

5- वस्तुतः तात्पर्यानुपपत्तिरेव तद्विजम् ।

वै०सि०म०- लक्षणानिरूपणम् ।

न्ति, परन्तु तदन्वये न सहन्तौ, यतः अन्वयानुपपत्तिः लक्षणाबीजत्वे" काकेभ्यो दधि
रक्ष्यताम्" इत्यादौ लक्षणा न स्यात् । नह्यत्र काकावधिकदधिरक्षा रूपस्यान्वयस्य
अनुपपत्तिः । तात्पर्यानुपपत्तिस्तु अस्त्येव, सर्वतौ दधिरक्षायाः वस्तुतात्पर्य-
विषयत्वात् । किं बहुना यत्रान्वयानुपपत्तिरस्ति तत्रापि नान्वयानुपपत्त्या लक्षणा
अपि तु तात्पर्यानुपपत्त्या स्व, यथा- गंगायां घोषः "इत्यादौ । यत्रान्वयानु-
पपत्तिरेव लक्षणाबीजं स्यात् तदा कदाचिद् गंगापदस्य तीरे, कदाचिच्च
घोषपदस्य मीनादौ लक्षणा इति व्यवस्था नोपपद्येत, उभयथापि अन्वयानुपपत्तिः
परिहारतमेवात् । तात्पर्यानुपपत्तौ लक्षणा बीजत्वे तु वस्तुतात्पर्यानुपपत्तिरेवोपपद्यते
उक्तव्यवस्था । स्वस्य अवश्याश्रयणीयया तात्पर्यानुपपत्त्या स्व सर्वत्र लक्षणापपत्तौ
व्यपिष्यतीति अपि अन्वयानुपपत्तिः अन्यथा सिद्धा ।

आलंकारिकैस्तु लक्षणायाः स्वरूपम् न स्पष्टमुक्तम्, लक्षणा किं रूपेति १
परन्तु लक्षणायां बीजत्रयं प्रतिपादितम्- मुख्यार्थस्वाधः, मुख्यार्थसम्बन्धः, रुद्रिप्रयो-
जनान्यतरत्वात्तदुक्तं मम्मटाचार्येण-

मुख्यार्थवाद्ये तद्व्योगे रुद्रिदौऽथप्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्ता लक्षणारोपिता क्रिया² ॥

अत्र मुख्यार्थस्वाध इत्यनेन अन्वयानुपपत्तितात्पर्यानुपपत्तौ संगृहीते- यतः

मुख्यार्थस्वाधः अन्वयानुपपत्त्या तात्पर्यानुपपत्त्या वा भवति । वस्तुतस्तु तत्र

1- न्यासितोमु०-पृ० ३८६

2- काव्यमुक्ताः २/१२

तात्पर्यानुपपत्त्या स्व मुख्यार्थसाधः । स्तच्चानुषङ्गमेवोपपादितम् । मुख्यार्थ-
 धश्च मुख्यार्थे वक्तृतात्पर्यविषयत्वाभावेन स्व । तद्व्युत्पत्तिरिति मुख्यार्थसम्बन्धे स्व
 अर्थान्तरे लक्षणा इति दर्शितम् । तेन " गंगायाम् घोष " इत्यादौ गंगापदस्य
 गंगातीरे स्व लक्षणा न तु तीरमात्रे । मुख्यार्थसम्बन्धश्च सामीप्यताहचर्यादिसंयोग-
 विधेः । सम्बन्धोऽयं सामान्येन चतुर्थां वर्णितो महाभाष्यकृता । तद्व्या-चतुर्भि-
 र्गणकैः अतस्मिन् स इति भवति-तात्पर्ययात्, तादृश्यात्, तत्सामीप्यात्
 तत्ताहचर्यात् । उक्तमम्मटकारिकायाम् रुदितोऽप्युपयोगात् इत्यनेन रुदित्
 प्रयोजनं वा विना लाक्षणिकप्रयोगः असाधुरिति दर्शितम् । अतः स्व रुदितप्रयोजन-
 रहिता लक्षणा निश्चिदलक्षणा उच्यते । काच्यप्रकाशे "अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणा-
 च्यते " इत्यनेन वाच्यार्थेन अविनाभूतस्य सम्बन्धस्य या प्रतीतिः सा लक्षणा इत्यसि
 मतमुल्लिखितमस्ति ।

व्यञ्जनातिरूपम्

तृतीयाशब्दवृत्तिः व्यञ्जना नाम, यस्मिन्नर्थे शक्तिः लक्षणा च नपुतरतः
 'बुद्ध्यते च योऽर्थः' शब्देन, स्वस्मिन्धस्यार्थस्य प्रतीत्यर्थं वृत्तिरियमाश्रियते । शाब्दिकाः
 आलंकारिकाश्च विशेषतोऽस्याः वृत्तिरूपसकाः । शाब्दिकास्तावत्पूर्वप्रतीत्यार्थं
 स्फोटम् अनयैववृत्त्या संबन्धनन्ति । एवनिर्व्यङ्ग्यो हि तन्मते स्फोटः, व्यङ्ग्यत्वेऽच

1- व्यTOMOMTO 4/1/8

2- सTOMO 2/11-13

व्यञ्जनागम्यत्वमेव। आकाशकारिकाणामपि काव्यात्मभूतस्य ध्वनेः रसस्य वा
व्यञ्जनायामेव निर्भरः। व्यापहारिकवाक्येऽपि यत्र तत्रानुभूयते व्यञ्जना ।
यथा- गतोऽस्तमर्कः इत्यादी।

अस्याश्च व्यञ्जनायाः स्वरूपम् वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्व्याख्या नागेशेन
इत्थं प्रत्ययादि-“ मुख्यार्थबाधग्रह निरपेक्षबोधजनकः, तन्बिद्वातन्बिदताधारणप्रतिष्ठा-
प्रतिष्ठार्थविषयकः, वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञानप्रतिभायदुद्बुदः संस्कारविशेषो व्यञ्जना।”
अत्र मुख्यार्थबाधग्रह निरपेक्ष इत्यनेन, तन्बिद्वातन्बिदताधारण” इत्यनेन च लक्षणापेक्षया
व्यञ्जनायाः वैलक्षण्यम् दर्शितम् ।

लक्षणा हि मुख्यार्थबाधग्रहतापेक्षा तन्बिद्वातन्बिदताधारणविषयिणी च भवति।
एवम् “प्रतिष्ठाप्रतिष्ठा” इत्यनेन शक्तिता व्यञ्जनायाः व्यतिरेको दर्शितः ।
शक्तिर्हि प्रतिष्ठार्थविषयिणी स्व भवति।

केचित्तु वैयर्थनिकं बोधमनुमित्यात्मकं मन्यमानाः अनुमानेनैव व्यञ्जनाम्
गतार्थयन्ति, यथा तार्किका। तन्मते शक्तिः लक्षणा चेति स्व शब्दवृत्ति ।
अर्थबोधे कारणान्तराणि

पदज्ञानवृत्तिज्ञानाभ्यामन्यान्यपि कानिचित् शब्दबोधे कारणानि

- 1- वा0प0 1/88
- 2- व्य जना च शक्तिलक्षणाप्यन्यप्रतीतिजनकः पदादिगतो व्यापारः -
का0प0 2/12
- 3- वै0सि0ल0म0- व्य जनानिस्वयम् ।

भवन्ति। तानि च मतमिदेन चत्वारि आकांक्षायोग्यतासत्तिः तात्पर्यश्चेति

"आसत्तिर्गोच्यताकांक्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते कारणम् ।"

आकांक्षानिरूपणम्—

तत्राकांक्षायाः शब्दबोधकारणत्वं सर्वसम्मतम् । इतरेष्वन्तु तद्विवाद-
गुप्तम् । जिज्ञासारूपा, अन्वयबोधजनकत्वस्या, सममिष्याहारस्या चेति त्रिरूपा-
कांक्षा नागेशेन मूल्यायां दर्शिता। तत्र जिज्ञासारूपा एव तदनुसारेण मुख्यकांक्षा,
तथाहि— स्वरूपदार्थे ज्ञाते तदन्वययोग्यस्य पदार्थान्तरस्य या जिज्ञासा
अस्यान्वयार्थः कः इत्येवमस्या, सा एव आकांक्षा²। यद्यपि जिज्ञासैयं पुरुषनिष्ठा
एव, तथापि विषयत्वसम्बन्धेनार्थनिष्ठापि भवति। अत एव अयमर्थो अर्थान्तर-
माकंक्षते, अर्थः साकांक्षः इत्येवमर्थस्य साकांक्षत्वव्यवहारः उपपद्यते। पदे तु³
नेयमाकांक्षा, अर्थबोधोत्तरम् एव हि जिज्ञासैयमुदेति, न तु पदमात्रज्ञानोत्तरम्।
पदंसाकांक्षमिति व्यवहारस्तु साकांक्षार्थबोधकमिति तात्पर्येण। तदाह महाभाष्यकारः—
"परस्परव्यपेक्षा सामर्थ्यमिके" का पुनः शब्दयोः व्यपेक्षा १ न ह्यमः शब्दयोरिति,
किं तर्हि १ अर्थयोः । इह राज्ञः पुरुषः इत्युक्तौ राजा पुरुषमपेक्षते ममायमिति,
पुरुषः राजानमपेक्षते "अहमस्य" इति⁴।

1- पै०प०-पृ० 210/न्या०वि०मु०-क० 82

2- पै०सि०ल०म०-आकांक्षानिरूपणम्

3- तदेव पृ० 495

4- व्या०म०भा० 2/1/1

उक्तविधयिज्ञातोत्थापकश्च एकपदार्थोपरपदार्थव्यतिरेकप्रयुक्तम् अन्वयबोधा-
जनकत्वमेव। अत एतदन्वयबोधोजनकत्वमपि आकाङ्क्षिति व्यपदिश्यते। केचित्तु
इदम् अन्वयबोधोजनकत्वमेव मुख्यमाकाङ्क्षामाहुः। तदुक्तम् विश्वनाथेन- "यत्पदेन
विना यस्याननुभावकता भवेदाकाङ्क्षा। "पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वया-
ननुभावकत्वमाकाङ्क्षा" इति चान्यत्र श्रुतं संग्रहः^१ इदमेवान्वयबोधोजनकत्वं,
तदुत्पाकाङ्क्षा वा अभिधानापर्यवसानमुच्यते। इदमश्रद्धेयम्नागेशः स्वस्मिन्पदार्थे
पदार्थान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तम् अन्वयबोधोजनकत्वमाकाङ्क्षामाह। तदनुसारेण अन्वय-
बोधोजनकत्वरूपाप्याकाङ्क्षा पदार्थनिष्ठता स्व। विश्वानायादिभिस्तु स्वस्मिन्पदे
पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयबोधोजनकत्वमाकाङ्क्षात्वेन प्रतिपादितम्। अतः तदनु-
सारेण आकाङ्क्षायाः पदनिष्ठता वक्तुं शक्यते। वस्तुतस्तु पदार्थप्रतीत्यन्तरमेवा-
न्वयबोधस्य प्रसंगः। अतः अन्वयबोधजनकत्वं साक्षात् पदार्थं स्व, पदे तु परम्परया।
स्वप्नान्वयबोधोजनकत्वमपि साक्षात्पदार्थं^२ इति नागेशमतमेव ज्यायः। अन्वय-
बोधश्चात्र तदाकाङ्क्षितसकलक्रियाकारक- विषयको विवक्षितः। तेन खण्डवाक्यार्थ-
बोधोत्तरमपि महावाक्यार्थबोध उपपद्यते। यतः खण्डवाक्येन यत्किंचित्क्रिया-
कारकान्वयबोधस्य जननेऽपि तदाकाङ्क्षितसकलक्रियाकारकान्वयबोधस्याजनकत्वं न
अस्त्येव, स बोधस्तु महावाक्येनेव जन्यते।

इदमन्वयबोधोजनकत्वं समभिव्याहारकारणता मूलकम् यतः इदृशसमभि-

1- नयटोसिओमो- कटो 84

2- वैटोसिओमो-अटो निरूपणम्।

व्याहारः इदृशान्वयबोधे कारणमिति ज्ञानं वर्तते। अतो भवति तत्तत्पदे पदार्थे वा अन्वयबोधोपाजनकत्वज्ञानम् । स्वयान्वयबोधोपाजनकत्वज्ञानस्य तत्तत्तत्तमभिव्याहारकारणताज्ञानमूलकत्वात् समभिव्याहारोऽपि आकांक्षेति व्यभिचरति। समभिव्याहारश्च तत्तत्पदसमूहः । समभिव्याहारविशेषस्य तत्तदन्वयबोधे कारणत्वादेम घटमित्याकारकेण घटपदसमूहसमभिव्याहारिणं बोधो जन्यते, न तु घटः कर्मत्वमित्याकारकेण समभिव्याहारेण। तत्तत्पदसमूहरूपस्य समभिव्याहारस्य आकांक्षात्वेन व्यवहारः गदाधरभट्टाचार्यैः बहुशः कृतो व्युत्पत्तिवादे।

तदेवम् अन्वयवर्धजिज्ञासा अन्वयबोधोपाजनकत्वं पदसमभिव्याहारशयेति त्रितयमपि मतभेदेन कोटिभेदेन वा आकांक्षा। त्रितयमपि चैतच्छाब्दबोधे हेतुः । अत एव स्वस्वरामन्वयबोधे जाते न पुनरन्वयबोधः । अत एव च " घटमानय" इति समभिव्याहाराद् अन्वयबोधोऽपि तत्तत्तमानपदार्थकान् कर्मत्वमानयनं कृतिः इति समभिव्याहारात् नान्वयबोधः ।

इयमाकांक्षिण च वाक्यस्य पदसमूहस्य वा वाक्यत्वमाधत्ते। ताकांक्षानामेव हि पदानां समूहो वाक्यम् । तदुक्तम् -

"अर्थव्यादेकं वाक्यं ताकांक्षे वेद् विभागे रूपात्" स्वयं वाक्यसंरचनायामाकांक्षाया अस्ति महत्वपूर्णं स्थानम् ।

1- चवामोमो 3/2/144

2- व्युत्पत्तिवादेः

3- वेतिमोमो-अतो निरूपणम्

4- पूर्वोक्तिर, पटो, अ० 14, सूत्र 46

योग्यतानिरूपणम्-

आकांक्षावद् योग्यतायि शाब्दबोधे कारणम्, सा-चान्यक्यस्यार्थस्य
अंशः, यस्मिन् पदार्थे यस्य पदार्थस्य येन संसर्गेण अन्वयो विवक्षितः, तस्मिन्
पदार्थे तस्य पदार्थस्य तेन संसर्गेणान्वयस्य संभेद एव वा योग्यता। तदुक्तम् "अथाभाधो
योग्यता " " पदार्थे तत्र तद्वृत्ता योग्यता परिकीर्तिता" इति च योग्यताज्ञान-
स्य शाब्दबोधे कारणत्वादेव "अग्निना तिष्ठ-च-ति" इत्यादि वाक्यान्नान्वय-
बोधः, अपितु ईदृशै र्थै विवक्षितपदार्थोपस्थितिमात्रम् ।

अतएव "अग्निना तिष्ठ " इत्युक्ते श्रोतुः न प्रवृत्तिः। नह्यत्र योग्यता
अस्ति सेवनेपदार्थे अग्निपदार्थस्य करणकत्वसंसर्गेणान्वयस्य बाधात् सेचने अग्निकरण-
कत्वस्य बाधादिति यावद्। यद्वा अर्थबाधरूपायाः अयोग्यताया निश्चयः शाब्द-
बोधे प्रतिबन्धकः। योग्यताज्ञानस्य कारणत्वम् वा त्वोक्तियताम्, अयोग्यतानिश्च-
यस्य प्रतिबन्धकत्वं वा अयुपगम्यताम्, उभयथापि " अग्निना तिष्ठ-च-ति " इत्या-
द्ययोग्यवाक्यस्थितौ उपपद्यते एव अन्वयबोधाभावः। इयस्मिन् विषये योग्यताज्ञानस्य
कारणत्वे स्थित्यर्थे स्थिते योग्यताज्ञानरूपकारणाभावाद् बोधाभावो वक्तव्यः।
अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्ववादे तु अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वभावाद्
त वक्तव्यः। पक्षद्वयमप्येतद् न्यायादिनयानुसारेण द्रष्टम् ।

शाब्दिकैस्तु न उक्तस्मायाः योग्यतायाः ज्ञानस्य शाब्दबोधे

कारणत्वम् नाप्ययोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम् त्वोक्तियते। तदनुसारेण अतएवपि

1- न्या०सि०मु०-का० 83

2- न्या०सि०ल०मु०-पृ० 507

3- न्या०सि०मु०का०वती- शाब्दबोधम्

योग्यताज्ञाने सत्यपि वा अयोग्यतानिश्चये पक्षानवदार्थोपस्थित्यादिकारण-
 सामग्र्या¹ सत्याम् शाब्दबोधो भवत्येव। तदुक्तम्- "अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं
 शब्दः करोति हि ।" स्वप्न स्तम्भते अग्निना सिञ्चति "इत्यादितोऽपि
 अग्निकरणभूतेचनरूपार्थबोधो भवत्येव, त बोधः भ्रमः प्रमा वा इत्यन्तः । अतः एव
 ब्रह्मवाक्यप्रयोगस्तुः कथमद्वेषणाग्निना तेनं ब्रवीषि इत्येवं श्रोतृभिः क्रियमाणः
 उपहासः संगच्छते। उक्तवाक्यस्य अवोधकत्वे तु उक्तवाक्यप्रयोगानन्तरम् सादृक्कद्र-
 विहादिभाषीयवाक्यप्रयोगानन्तरमिव श्रोतृणां मूकतैव स्यात्।

यद्यप्ययोग्यतानिश्चयस्येव बोधक्षानेन शाब्दो बोधः न निवर्षिते तथापि
 शब्दप्रत्यये बोधे बाधक्षानेन अग्रामाण्यमाधीयते एव। अतः एव "अग्निना सिञ्चति"
 इत्यादिकः अग्निकरणभूतेचन रूपार्थबोधोऽपि तस्मिन् बोधे बाधक्षानेन अग्रामाण्य-
 धीकाजननात् श्रोतुः न प्रवृत्तिः। अग्रामाण्यज्ञानास्पृष्ट एव हि बोधः प्रवृत्तौ
 उपयुज्यते। स्वप्न अर्थः संघटतां मा वा संघटतां शाब्दबोधस्तु भवत्येव। योग्यता-
 ज्ञानमयोग्यतानिश्चयश्च जायमाने बोधे ग्रामाण्याग्रामाण्ये एव आदधाते। अतः एव
 च शाब्दप्रक्रियायां तयोः समादरः इति शाब्दिकमतनिष्कर्षः² ।

आतत्तिनिष्पणम् -

आतत्तिरपि कैवाञ्चन मते शाब्दबोधे कारणम्। अतः एव घटमिति उक्त्वा
 किञ्चित्कालानन्तरम् "आनय" इत्युक्ते नान्वयबोधः ।

1 - वा०प०

2 - वै०सि०ल०म०-योग्यतानिष्पणम्

आसत्तिश्च तत्तदर्थक्यपदानाम् संनिधानमेव- संनिधानन्तु पदस्यासत्ति-
 रूच्यते" १। नागेशस्तु आसत्तिमित्यर्थे परिबभाषे- "साध्यान्वयप्रतियोगिपदार्थानां
 तद्वोधो^२- पदानां वाच्यवधानेन प्राधान्यमिहोपस्थितिरूपम् ।" स्तदनुसारेण अन्वय-
 प्रतियोग्यनुयोभिपदार्थानाम् तद्व्याचक्यपदानां वा अव्यवधानेनोपस्थितिः आसत्तिः ।
 वस्तुतस्तु पदार्थानाम् अव्यवधानेन उपस्थितिरूपम् एव आसत्तिः शाब्दबोधे अपेक्षते
 न तु पदानाम्^३। अत एव काव्यादौ अनासन्नपदस्थले पदानामासत्तेरभावेऽपि
 व्युत्पन्नस्य आकांक्षादिवशेन ह्यति तत्तत्पदार्थोपस्थितिमतः शाब्दबोध उपपत्तेः ।
 पदानामासत्तिस्तु मन्दस्य अविलम्बेन शाब्दबोधे प्रयोजयति इति मन्दस्य अविलम्बेन
 शाब्दबोधे स्य सा उपयुज्यते न तु शाब्दबोधमात्रे । यद्यप्यनासन्नपदस्थलेऽपि
 योजनावाक्यकल्पनया मन्दस्य भवति बोधः, तथापि तत्र योजनावाक्यकल्पनाप्रयुक्तौ
 विलम्बो भवत्येव । आसन्नपदस्थले तु मध्ये योजनावाक्यं न कल्पनीयम्, अपितु
 श्रुतवाक्यानन्तरमेव तस्य बोधः । स्वस्य पदानामासत्तिः शाब्दबोधे अविलम्बस्यैव
 कारणं न तु शाब्दबोधस्य । सापि मन्दस्य कृते । व्युत्पन्नस्य तु^४ अनासन्नपदस्थलेऽपि
 योजनावाक्यकल्पनां विनैव श्रुतवाक्यादेव बोधः । पक्षोऽयं नागेशस्य ।
तात्पर्यनिरूपणम्-

योग्यताज्ञानस्य इव तात्पर्यज्ञानस्यापि शाब्दबोधकारणत्वविषये

पक्षविपक्षौ लभ्येते । तत्र नैयायिकादयः सर्वत्र शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य कारण-

१- न्यासि ०मु०-५१० ८२

२- वै०सि०ल०म०, पृ० ५२६

३- न्यायासि मु०, पृ० ५१०

४- वै०सि०ल०म०-आ०निरूपणम्

त्वमिच्छन्ति। अतः स्वपदार्थोपस्थित्याकांक्षादिसदृभावेऽपि तदर्थबोधेच्छया
उच्चरितत्वाभावज्ञाने तदन्यबोधेच्छया उच्चरितत्वज्ञाने वा तति श्रोतुः न तदर्थ-
बोधः इति तेषामाश्रितम्।

स्वस्य सदानुसारेण वाक्यविषयकं तात्पर्यज्ञानं सर्वत्र शाब्दबोधे कारणम्।
तच्चेदं वाक्यमेतदर्थबोधेच्छया वञ्चा उच्चरितमित्येवं रूपम् । नानार्थकपदस्थले तु
इदं पदमेतदर्थबोधेच्छया उच्चरितमित्येवम् पदविषयकमपि तात्पर्यज्ञानं कार२णम् ।
केचित्तु नानार्थकस्थले स्व तात्पर्यज्ञानम् बोधे कारणम् न तु सर्वत्र इत्याहुः³ ।
शाब्दिकास्तु तात्पर्यज्ञानस्य कृत्रापि शाब्दबोधे कारणत्वं नाम्युपगच्छन्ति ।
तन्मतानुसारेण तात्पर्यज्ञानं भवतु, मा वा भवतु, योग्यताज्ञानमिव तात्पर्यज्ञानमपि
अभिगणयैव पदार्थोपस्थित्याकांक्षादिसत्त्वे शाब्दाद्बोधो भवत्येव।

सोषामयामाशयः- तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधे अलपेक्षणादेव दैववशस्तम्पन्नाद्
भूर्खालककृतात्तमकाट्यादितः तादृशवस्तुतात्पर्याभावनिश्चयेऽपि श्रोतुः बोधः⁴ ।
अस्माद् वाक्याद् बोधस्य जायते तात्पर्यम् तु क्व इति न जानीमः, इति सर्व-
जनीनः अनुभवश्चोपपद्येत । अतः स्वयं "मम आनय" इत्युक्ते अपकरणस्य

1- न्याय सि०मु०-श०ब०-पृ० 427-28

2- तदैव- "वस्तुत्वाकांक्षा तात्पर्यम् । का० -82

3- वै०प०, आ०पृ०-पृ० 255

4- वै०सि०ल०म०- तात्पर्यान्निरूपणम्

दुग्धं जलं वा आनेयमिति संदेहः उपपद्यते । तात्पर्यज्ञानस्य बोधकारणत्वे तु स्वस्थित्ये स्थले तात्पर्यज्ञानाभावाद् बोधस्यैवाभावे उक्तसंदेहः कथं संगच्छताम् ।

तात्पर्यज्ञानस्य शब्दप्रक्रियायाम् सर्वथैव नोपयोग इत्यपि न । तात्पर्य-
ज्ञानम् शब्दजन्ये बोधे प्रामाण्यं ग्राहयत् प्रवृत्त्यादौ उपयुज्यते । तात्पर्यज्ञानं
शब्द बोधे न कारणमपितु तत्र प्रामाण्यगृहे कारणमिति तु तत्त्वम्² । स्वम्
तदर्थबोधेच्छया उप्यरितत्वामाद्यज्ञानं तदन्यबोधेच्छयोच्यरितत्वज्ञानं न
शब्दबोधं प्रतिबध्नाति, बोधस्तु भवत्येव षडार्थोपस्थित्यादितत्त्वे । उक्तज्ञानं
नन्तु जायमाने बोधे अप्रामाण्यमात्रम् ग्राहयति, तद्द्वारेण च प्रवृत्त्यादिकम् प्रति-
रुणद्धि । अप्रामाण्यज्ञानानास्फुटित स्व हि बोधः प्रवृत्त्यादावुपयुज्यते ।
एवञ्च शब्दप्रक्रियायां या गतिः योग्यताज्ञानस्य सैव तात्पर्यज्ञानस्यापि ।

तात्पर्यञ्चेदं वाक्यं, पदं वा³ अमुमर्थं बोधयतु इत्याकारा वस्तुरिच्छैव ।
"वस्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् "तन्निश्चयत्वकानि च प्रकरणादीनि ।
तदाह हरिः -

संयौगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं किं शब्दस्यान्वत्यतन्निधिः ।।

1- च्याTOMOMTO- 1/1/23

2- यैOTIOMOMO-पृ० 534

3- न्याOTIOMOMO-कटो-84

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालोऽप्यवितिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ।।

इमे च संयोगादयः प्रायेण नानार्थकपदस्थले पदविषयकतात्पर्य-

निश्चायकाः। वाक्यविषयकतात्पर्यनिश्चायकास्तु उपक्रमोपसंहारादयः। तदुक्तम्-

उपक्रमोपसंहारायभ्यासो पूर्वताफलम् ।

अर्थवादोपपत्तौ च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ।।

तदयमस्य सर्वस्य विवेधितस्य अस्मदभिनिधितो निष्कर्षः

शब्दले बोधे शक्तित्वान्म आकांक्षा चेति द्वयमेव मुख्यं कारणम्, शक्ति-

विषयकः पदार्थविषयको वा उद्बुद्धसंस्कारः पदार्थस्मरणे चेत्यादिकम् तर्तु शक्ति-

ज्ञानेनैव गतार्थम् । आप्तोक्तत्वज्ञानं योग्यताज्ञानं तात्पर्यज्ञानं चेति त्रयमपि तत्र

बोधे केवलम् ग्रामाण्यधायकं न तु बोधजनकम्। सप्त तद्विपरीतमनाप्तोक्तत्व-

ज्ञानम्, अयोग्यतानिश्चयः, तात्पर्यव्यतिरेकनिश्चयश्च शब्दजन्ये बोधे अग्रामाण्य-

प्रयोजकम् न तु बोधप्रतिबन्धकम्। बोधस्तु सर्वस्मादेव वाक्यात् अनिवार्यं एव यदि

पदार्थोपस्थित्याकांक्षे स्तः। तद्व्याख्यम् आप्तोक्तं वा भवतु अनाप्तोक्तं वा ,

योग्यं वा अयोग्यं वा, वक्तुतात्पर्यविषयार्थप्रतिपादकं वा तद्व्यतिपादकं वा ।

शब्दमात्रस्य ग्रामाण्यम्-

इयमप्यत्र स्कावधारणा यत् सर्वः शब्दः स्वतः ग्रामाण्यमेव। शब्दजन्ये

बोधे ग्रामाण्यम् नोपपत्तितापेक्षमपितु स्वाभाविकम् । अग्रामाण्यन्तु उपपत्तिमपेक्षते।

अनाप्तोक्तत्वायोग्यतानिश्चयादिकम् तत्राप्रामाण्यग्राहकम् । सादभावेतु आप्तो-
 क्तत्वज्ञानादिकम् विनापि शब्दस्य तज्जन्यबोधस्य वा प्रामाण्यम्, यतस्तत् स्वतः
 स्वः स्वाभाविकमेव इत्युक्तम् अतः स्य वेदापौरुषेयत्वसिद्धान्ते वेदशब्दानाम्
 प्रामाण्यम् । अस्मिन् सिद्धान्ते हि वेदानाम् सर्वयानुक्तत्वेन आप्तोक्तत्वस्य इव
 अनाप्तोक्तत्वस्यापि तत्राभावात् न किञ्चित् तत्राप्रामाण्यग्राहकम् । यतश्च न
 किञ्चिदप्रामाण्यसाधकमतः प्रामाण्यम् । पक्षोऽयं नागेशेन मञ्जूषायामित्येव दर्शितः
 "वस्तुतः सर्वः शब्दः प्रामाण्यमेव । अनाप्तोक्तत्वज्ञानन्तु तज्जन्यज्ञाने अप्रामाण्य-
 ग्राहकम् ।"

1- पै०सि०ल०म०-पृ० 534

वेदस्याकर्तृकत्वे तु अनाप्तोक्तत्वाभावज्ञानं हेतुः ।

तच्चाप्तोक्तज्ञानात् अनुक्तत्वनिर्णयाद् वा इत्यन्यत् ।

2- तदेव, पृ० 536

तृतीयोऽध्यायः
स्फोटसिद्धान्तप्रतीक्षा

"स्फोटसिद्धान्तमीमांसा"

- 1- वाचकशब्दविषये दर्शनान्तरीया दृष्टिः
- 2- अत्र विषये शाब्दिकानां दर्शनम्
- 3- स्फोटस्य स्वरूपं स्वोक्त्यार्थता च
- 4- सङ्गतं नित्यत्वं विभुत्वञ्च
- 5- शब्दस्य अस्तित्वपक्षद्वयम्
- 6- वैखरी विषयकं दर्शनचतुष्टयम्
- 7- शब्दस्य स्फोटावस्था
- 8- स्फोटस्य बोधजनकता
- 9- स्फोटभावे प्रतीक्षादिनां प्रत्यक्षत्वं तत्समाधानञ्च
- 10- स्फोटस्य अङ्गविधता
- 11- वर्णस्फोटः
- 12- वर्णपरिभाषा
- 13- वर्णानां वाचकत्वे दर्शनद्वयम्
- 14- वर्णस्फोटविषये स्वान्वादेशविकल्पः
- 15- दर्शनान्तरीयताम्
- 16- शाब्दिद्वयमतम्
- 17- वर्णस्य चकारान्तरम्
- 18- पदस्फोटः
- 19- वाक्यस्फोटः- पादपदस्वरूपम्

- 20- वाच्यस्य वाचकोऽव्ययव्यापनम्
- 21- पदस्य वाच्यस्यैव वाचकत्वम्
- 22- पदार्थस्यः सूक्ष्म वाच्यार्थस्य व्ययव्यापनम्
- 23- वाच्यशक्तिगुह्यमर्थः
- 24- त्रयो जातिस्फोटाः
- 25- अनुसर्वाभेदेन जातिभेदः
- 26- अखण्डपदवाच्यस्फोटौ
- 27- पदवाच्ययोरखण्डत्वे वाच्यपदीक्ष्यमातिः
- 28- पदवाच्ययोः वर्ण्यदावभासे बीजम्
- 29- पदपदार्थादीनां काव्यनिकरत्वम्
- 30- प्रकृतिगुह्यादीनां काव्यनिकरत्वे पञ्चकगणद्वष्टान्तः
- 31- षोडशस्फोटकत्वना
- 32- द्वात्रिंशत्तन्त्र्याणां स्फोटाः
- 33- स्फोटभेदे प्रमाणम्

वाचकशब्दविषये दर्शनान्तरीया दृष्टिः

शब्दस्य प्रामाण्यविषये मतैक्यं भजतामपि दार्शनिकानां वाचकशब्द विषयेऽस्ति विमतिः । विषयेऽस्मिन् मुख्यतया ६ विचारधारे, श्रोत्रेन्द्रियग्राह्याः नादात्मकाः तावन्तस्तावन्तो वर्णाः एव वाचकाः इत्येका, तदतिरिक्ता तावन्तावद्वर्णव्यवस्थामभिव्यञ्ज्य पदात्मकतया वाक्यात्मकतया वा बुद्धिनिर्गुह्यं स्फोटार्थं शब्दतत्त्वम् वाचकमित्यपरा । तत्रापि विचारधारायाम् शाब्दिकातिरिक्ताः तमेऽपि दार्शनिकाः समादिशन्ति, यद्यपि तेषामपि अस्त्यवान्तरो विशेषः । द्वितीयविचारधारायाः प्रतिष्ठापकास्तु शाब्दिका एव । तथाहि कण्ठ तात्वाधमिधातजन्याः नादात्मकाः "घटः" इत्याद्युक्ते क्रमेण क्रमभाषाः उत्थरितपृथ्वीतिवर्णा एव वाचकाः न तु तदतिरिक्ता किञ्चित् पदम् वाक्यं वा अस्ति यद् वाचकमिति वर्णानित्यत्ववादिना नैयायिका अमनन्ति । वर्णानित्यत्ववादिनां मीमांसकादीनामपि एतदुद्देशीय एव वक्षः । इयांस्तु विशेषः यत् नैयायिकमते वर्णाः कण्ठतात्वाधमिधातजन्याः, अत एव च उत्थरितपृथ्वीतिनः । मीमांसकादिमते तु वर्णाः नित्याः विभवश्च, भिन्नाश्च परस्परत्वात् । एवञ्च "घट" इत्यादौ तन्त एव प्रकारादयो वर्णाः तत्तत्कण्ठतात्वाधमिधातरिभिव्यज्यन्ते, अभिव्यक्तताश्च भवन्ति बोधितवः । यथा अनित्यवर्णवादिनां नैयायिकादीनाम् वर्णानां स्थितिः क्षणिका, एवमेतेषामभिव्यक्षितरपि क्षणिका । एवञ्च वर्णानां नित्यत्वानित्यत्ववृत्त एव अनयोः पक्षयोः विशेषः । यावत्कण्ठतात्वाधमिधातैः

1- शब्दमाह्वय-सू- 1/1/1,

2- तस्यादृष्ट्यज्जकारणवर्णानां क्रमेण उत्थरितपृथ्वीतिवर्णा समारोपितेन तद्वन्तस्त्वभाषा वर्णा वाचकाः नाव्यः शब्दाऽस्ति ।

- शास्त्रदीपिका- 1/1/5

उत्पद्यमानानाम् अभिव्यज्यमानानां वा वर्णानां वाचकत्वम् न तु तदतिरिक्तस्य
 पदस्य वाच्यस्य वा ह्यति, तावत् साम्यमेव पक्षयोरनयोः । नैयायिकमत इव
 भीमांशकादिमतेऽपि श्रूयमाणत्वाद्वर्णव्यतिरिक्तं न किमपि पदम् वाच्यं वा¹
 अपितु तावन्तस्तावन्तो वर्णा एव तत्तदनुभवजनितसंस्कारवशेन युगपत्स्मृतिविषयतां
 प्रापिताः पदादिष्वप्येवै¹ भजन्ते । तदुक्तं भीमांशिकमतम् अस्याप्ययता वाच्यपदीयकारि-

न वर्णव्यतिरेकेण पदमन्यत्प्रतिपद्यति ।

वाच्यं वर्णपदाम्नां व्यत्यतिरिक्तं न विध्यते² ।।

बृहत्सूत्रशाङ्करभाष्येऽपि पक्षोऽयं दर्शितः " वर्णा एव क्वद इति भगवानुपपद्यते³ ।

अथास्मिन् पक्षेऽपि उच्चरितमुद्योगिभिः क्षणिकामिव्यक्तैः वा, अत एव च

युगपदगृहीतुमशक्यैः तावद्भिः तावद्भिः वर्णैः कथमर्थबोधः इति चेत् इत्थम् -

पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसङ्गीचीयनेन चरमवर्णानुभवजनितसंस्कारेण तावन्तो वर्णाः

युगपत्स्मरणविषयतां नीयन्ते, नहि स्मृती विषयाणां सत्तापेक्षते । तावतां

वर्णानाम् तत्तत्संस्कारोपनीते समूहालम्बनात्मकम् इदं स्मरणमेव पदज्ञानमुच्यते, एत-

दुर्गात्मेव च वाच्यज्ञानमपि शक्योपपादनम् । एकस्य क्रिमिकोत्पत्तिकानाम् क्रमका-

भिव्यक्तिकानां वा वर्णानाम् युगपदनवस्थानेन प्रत्यक्षात्मकस्य वर्णसमूहज्ञानस्य अस्-

भवेऽपि उत्तरीत्या स्मृत्यात्मकेन पदवाक्यादिज्ञानेन अर्थबोध⁵ उपपद्यते ।

अप्रविष्ये शाब्दिकानां दर्शनम् -

शाब्दिकत्वात्तु कण्ठताल्लापमिध्यातलन्धत्वस्यात्मका वर्णानां न वाचकत्वम्,

अपितु तैः एवनिभिः अभिव्यक्तं पदादिरूपेण गृह्यमाणेकम् शब्दतत्त्वम् अर्थस्य

1- भीमांशाश्रयम्- 1/1/5

2- यट040 1/62

3- बृहत्सूत्रशाङ्करभाष्यम् 1/3/9/28

4- यद्यपि स्मृति हेतुत्वं संस्कारस्य व्यवस्थितम् । श्लोकवार्तिक- पृ0 536

5- न्यायमञ्जरी- पृ0 344

प्रकाशकम् तदेव च स्फुटयते- एवमिना व्युज्यते इति, स्फुटति अर्थस्मादिति च व्युत्पत्तिभ्यां स्फोट इत्याख्यायते। कण्ठताल्लाघवमिहात्मन्याः उच्चरितपृथ्वंसिनाः नैयायिकादिभिः वर्णत्वेन व्यपदिश्यमानाः एवमस्तु उक्तविषय्य स्फोटाख्यस्य वाचकशब्दस्य अभिव्यञ्जका एव न तु स्वयमर्थस्य वाचकाः इत्यागमन्ति, उपादयन्ति च ह्यथमिमं स्वसिद्धान्तम् ।

स्फोटस्य स्वरूपं स्वीकार्यता च-

एवम्यत्मकानां वर्णानाम् वाचकत्वं न संभवति किं त्वाप्तवत्त्वात्, तथाहि प्रत्येकं वर्णं अर्थस्य वाचकाः संहताः वा। न तावत् प्रत्येकं वर्णानाम् वाचकत्वं युज्यते वक्तुं, तथासति आद्यवैधेय अर्थप्रतीतौ सिद्धायाम् द्वितीयादिवर्णानां वैधेयार्थपत्तिः। नापि संहतानां वर्णानां वाचकत्वं संभवति, उच्चरितपृथ्वंसिना तेषां युगमदनवस्थानेन समुदायात्संभवात् । अभिव्यक्तिवादेऽपि उत्पत्तिवदभिव्यक्तेरपि क्षणिकत्वेन क्रमेण अभिव्यज्यमानानां वर्णानाम् योगपक्षे प्रत्यक्षासंभवेन वर्णसमुदाय-
प्रत्यक्षस्यानुपपत्तिः अस्त्येव ।

यद्यपि उत्पत्तिपक्षे वर्णानां युगपदवस्थितिरेव न संभवति, अभिव्यक्तिपक्षे तु संभवति योगपदेनावस्थितिः इत्यस्ति विशेषः, तथापि अभिव्यक्तेरपि क्षणमात्र-स्थायित्वेन उत्तरोत्तरवर्णाभिव्यक्तिदशाया पूर्वपूर्ववर्णानाम् तिरोधानात् तेषाम् अवस्थितिरपि अनस्तित्वकल्पा एव। यद्यपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसंघीचीनेन

1- स्फोटवादः पृ०-5

2- वै०सि०ल०म०- शक्त्याश्रयनिरूपणम्

3- तदुच्चारण सामर्थ्यं नैकस्मात् ततो र्थीः ।

समुदायोऽपि वर्णेषु क्रमज्ञातैस्त्वसंभवी ।।

चरमवर्णानुभवनिमित्तकारेण तावता वर्णानां युगपत्समूहात्मिकात्मकं स्मरणम्,
तदेव च पदज्ञानम् इत्युच्यते, तेनैव च अर्थबोधः इत्यादिरीत्या वर्णानां वाचकत्वस्य
पदादिज्ञानस्य च उपपादनम् तदपि न हृद्यम्, यतः येन क्रमेणानुभवः तेनैव क्रमेण
स्मरणमिति नियमाभावेन "सरो रसः " इत्यादौ विशेषः स्यादशक्योपपादनः ।
अपि च उक्तीरीत्या स्मरणात्मकस्य पदज्ञानस्य उपपादनेऽपि वर्णव्यतिरेकेण
पदस्याभावात् तत्र शक्त्याश्रयत्यग्रहानुपपत्तिः, शक्त्याश्रयत्वेन गृहीतस्यैव च
शब्दस्य वाचकत्वम् । तदेवं ध्वन्यात्मकानां क्षणिकोत्पत्तिकानाम् क्षणिकाभि-
व्यक्तिकानां वा वर्णानाम् वाचकत्वं न संभवति । तस्मात् कण्ठतात्वाभिधात-
व्यध्वन्यात्मकस्यो वर्णव्योतिरिक्तः तदभिव्यङ्ग्यः पदादिरूपेण बुद्धिनिर्ग्राह्यः
शब्दः तत्तदर्थवाचकतयाभ्युपगन्तव्यः, स्फोट इति च तत्संवापरन्नाम । यतः सः
ध्वनिभिः स्फुटयते = अभिव्यज्यते, स्फुटति चार्थः तस्मात् । इममेव च स्फोटोक्तम्
ध्वनिव्यङ्ग्यं वाचकशब्दमालक्ष्य " अथ गौरित्यत्र कः शब्दः "इति प्रश्ने "येनोच्चा-
रितेन सोऽस्मालाङ्गलककुदुर्गुर्विधाभिना संपुत्ययो भवति सः शब्दः "इत्युत्तरितं
वत्पश्याम् महाभाष्ये ।

दोषोपादानशब्देषु शब्दो शब्दविदो विदुः ।

एको निमित्तो शब्दानामपरोऽर्थे प्रयुज्यते ।।

इति वाच्यपदीयेऽपि शब्दस्य या ज्ञीयाकोटिः " अपरोऽर्थे प्रयुज्यते" इत्यनेन
निर्दिष्टा सा इममेव वाचकशब्दमालक्ष्य । एतदभिव्यक्तं तात्वाभिधातजन्यं

1- वै०सि०ल०म०- शक्त्याश्रयनिरूपणम्

2- व्य०म०भा०- परपञ्चादिकम्

3- व०प० 1/44

ध्वन्यात्मकं शब्दमभिधेयं तु "स्फोटो निमित्तं शब्दानाम्" इत्याद्या कोटिः
 वेदितव्या। महाभाष्येऽपि "अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्दश्चैव^१ व्युत्पद्यते"
 इत्यनेन कोटिरित्यम् दर्शिता। "लोके" इति वदता भाष्यकृता स्फोटप्रतिपादन-
 परस्य "येनोच्चारितेन" इत्याद्युपसृक्तस्य पक्षस्य मुख्यता सूचिता।
 एकत्वं नित्यत्वं विभुत्वञ्च -

अस्य स्फोटाख्यः शब्दः परमार्थतः स्फोटो नित्यो विभुश्च, त्ववर्धिशक्ति-
 मान् च अस्य । तात्त्वाधमिघातजाः वरैः वर्णतया व्यस्य दिश्यमानाः ध्वनयस्तु
 तदभिध्यंजकाः ध्वन्यभिध्यन्त एव च तः भवति प्रत्यक्षविषयः । अतो नित्यत्वे
 विभुत्वेऽपि च न सर्वदा सर्वत्र वा तत्प्रत्यक्षापत्तिः^२ ।

यद्यप्येकः तथापि अभिव्यंजकध्वनिरूपोपाधिवशेन नाना इव गृह्यते,
 ध्वनिरूपरूपाधिरूपेण चास्य गृहणम्, अतः ध्वनिरूपप्रमोक्षेण नार्थं यथापि गृह्यते।
 इत्येवमदीर्घत्वादिरूपाणि कत्ववत्त्वादिरूपाणि च त्ववर्धयपि वैवाक्यानि ध्वनि-
 गतान्येव शब्दे आरोप्यन्ते। वर्णः पदं वाक्यञ्चेति विधामेदोऽपि अभिव्यंजक-
 ध्वनिप्रयुक्ता एव। एक एव-वार्थं शब्दः तत्तद्वैजात्यविशिष्टैः तत्तत्प्रमविशि-
 ष्टैश्च तैस्तैः तावदिभः तावदिभः वा ध्वनिभिः अभिव्यज्यमानः तत्तद्वर्णवदा-
 दिरूपेण गृह्यते। यादृशैः ध्वनिभिरभिव्यक्तस्य यथार्थं संकेतगृहः तादृशैः ध्वनिभिः
 अभिव्यक्तैरेव तदर्थबोधः। अतः स्फोटस्य त्ववर्धिशक्तिमत्त्वेऽपि न सर्वत्र त्ववर्ध-
 प्रसङ्गः ।

१- व्युत्पद्यते १/१/१

२- वैशिष्ट्यमोक्ष-शक्ति

३- यथा गणिष्याणादी मुखमेकमेकधा।

तथैव ध्वनिषु स्फोटः एक एव विभिद्यते॥

-स्फोटतत्त्वनिर्णयः ।

शब्दस्य अस्मात् चतुष्टयम् -

इदमत्र तत्त्वम्, शाब्दिकसिद्धान्ते एकमकाङ्क्षं- नित्यं विभु विदात्मकं
नादस्वरूपं शब्दतत्त्वम् अभ्युपगम्यते। एतदेव च सकलसूत्रशब्दोपादानं, किं बहुना
जगदुपादानमपि एतदेव। इदमेव च "शब्दब्रह्म" इति गीयते व्यपदिश्यते च "
"एव" परादिशब्दैः। तदाह हरिः -

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः² ॥

एतच्च सर्वगतमपि प्राणिनां मूलाधारे संस्कृतपवनचक्लेन सूक्ष्मतत्त्वेष्वभिध्यज्यते।
इयमस्य सूक्ष्मतत्त्वमभिधायिकाः न सूत्रशब्दशब्दोपादानं अस्माकं प्रत्ययविषयः अपितु योगिनामेव।
तदुक्तं "परावाक् मूल्यकृत्वा। ततः नाभिवर्त्यन्तमागच्छता तेनैव वायुना अभिव्यज्य-
मानम् अत एव च किञ्चिद् विकसितदशामुपादितमेतत् शब्दतत्त्वम् पश्यन्ती वाग्
इत्युच्यते। तदुक्तम्-"पश्यन्ती नाभिसंस्थिता" इति। इयमपि चावस्था पूर्वावि-
स्थापेक्षया यद्यपि किञ्चित् स्फुटा तथापि नास्मद्वेधा। सादवस्थाद्वयमपि
सूक्ष्मतत्त्वसूक्ष्मतत्त्वम् योगिनां समर्थौ निर्विकल्पकत्विकल्पकत्वानविषयः। ततः
बुद्ध्यदेशमागच्छता तेन वायुना बुद्ध्यदेशाभिव्यक्तं श्रोत्राविषयोऽपि तत्तच्छब्दविषयो-
ल्लेखिन्या तत्तदर्थविषयोल्लेखिन्या बुद्ध्यया विषयीकृतमेतद् मध्यमा वागित्युच्यते

1- चिन्तदोस्तस्माद् भिन्नाद् रसो व्यक्तात्मको भवतु ।

त एव श्रुतिसम्भन्तः शब्दब्रह्मेति गीयते॥ प्रस्ताव 1/43

2- वाच 1/1

3- अथ बाह्यान्तःकरणध्यात्मिका हिरण्यगर्भरूपिणी नाभ्यादिबुद्ध्यन्ता-
भिव्यक्तस्थानानां विषयस्थानदत्तत्वादिसत्तात्वाद् मध्यमावाचमाह ।

प्रस्ताव 2 टीकायां पृष्ठ 33

तदुक्तम् "हृदिस्था मध्यमाज्ञेया" । अवस्थेयम् अस्माकमपि भवति वेदनविषयः ।
यद्यपि पूर्ववक्तावस्थाऽप्यपेक्षया अवस्थेयं स्फुटा स्थूला च तथापि वक्ष्यमाणलैख्यवस्था
पेक्षया सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मकोटाद्येव गण्यते । तदेवम् सूक्ष्मासूक्ष्मतारासूक्ष्मतमा चेति तिस्रः
शब्दस्वावस्थाः वेदितव्याः । ततः कण्ठदेशमागच्छता तेन वायुना तत्तदस्थानेभ्य-
भिहत्य उत्पादितैः तैः तैः ध्वनिभिः अभिव्यञ्जितं तत्तद्वर्णस्वरेण श्रोत्रग्राह्यमिदं
शब्दतत्त्वम् "वैखरी वाक् इत्युच्यते, तदुक्तं "वैखरी कण्ठदेशगा शब्दरूप ब्रह्म-
वस्थाचतुष्टयं महामारतेऽपि हृत्स्थं वक्षितम् -

* प्राणापानान्तरे देवी वाग्धै नित्यं प्रतिष्ठिता ।

स्थानेषु विवृते वायो कृतवर्णपरिग्रहा ॥

वैखरी वाक् प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धना ।

केवलं बुद्ध्युपादानकमल्पानुपातिनी ॥

प्राणवृत्तिमनुकुम्भ मध्यमा वाक् प्रवर्तते ।

अपिभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतकुमा ॥

स्वरूपज्योतिरेवान्तः परावागमनायिनी ॥

ब्रह्मश्रवणं यद् यथा वेदान्तिनये एकमेव ब्रह्म, तस्यैव विवर्तविज्ञानं तस्य च
विवर्तभूतस्य अज्ञानस्य कारणशरीरं, सूक्ष्मशरीरं, स्थूलशरीर इत्येति तिस्रः अवस्थाः,
एवमेव अप्यापि अनादिनिधनः पराख्यः सूक्ष्मनादः, तदेव शब्दब्रह्म, पश्यन्ती मध्यमा
वैखर्याः तिस्रो वायो ब्रह्मणः कारणशरीरादिवत् अस्य शब्दब्रह्मणो विवर्तः ।

1- वै०सि०लो०म०- शक्त्याश्रयनिरूपणम् ।

2- वै०सि०म०, शक्तिनिरूपणे उद्धृताम् ।

इदञ्च सर्वं तन्त्रसारानुरोधेन। शाब्दिकमूर्धन्येन भर्तृहरिणा तु तिष्ठ स्व
वाचो निर्दिष्टा वाक्यपदीये। तद् यथा-

“वैखर्ग मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतददुभुतम्।

अनेकतीर्थेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम् ॥

अत्र परापश्यन्त्योः ऐक्यमेव मतत्वा इदं वाचः त्रैविध्यम् हरिणा उक्तम् आहो-
स्त्वित् तुरीयायाः पराया अतिरिक्तत्वेऽपि पश्यन्त्यादीनां तितृणामेव व्या-
करणविषयता इत्येतत् तात्पर्येण वाचस्त्रैविध्यमुक्तम् इति तु चिन्त्यम् ।

यद्यपि कैश्चिद् व्याख्याकारैः उपर्युक्त हरिकारिकाव्याख्यावसरे हरिमते
तिष्ठ स्व वाचः इति महता प्रयत्नेन समर्थितम्, । मञ्जूषायां नागेश्वरद्वैः उक्तं
वाचशचातुर्विध्यम् तु तन्त्रवातनावातितम् इति च उक्तम्, तथापि नैतदस्मभ्यं
रोपते। उपर्युक्ताहरिकारिकायाम् “त्रयया वाचः परं पदम्” इति वदतोवाक्य-
पदीयकारस्य तितृणामेव पश्यन्त्यादीनां वाचां व्याकरणविषयत्वम् अभिप्रेतम् इत्येव
वक्तुं शक्यम्, नैतावता तुरीया परा वाक् वाक्यपदीयकारस्य सर्वथा अनभिप्रेता
इति कथनमुचितम् ।

वैखरीविषयकं दर्शनचतुष्टयम्

योऽयं वैखर्गात्मकः कण्ठतात्त्वायभिघातजन्यः तद्व्यङ्ग्यो वा पर-
ब्रह्मग्राह्यः रूपशब्दः शब्दतत्त्वस्य यतुर्विवस्धारूपः, यश्च शाब्दिकैः बाह्यस्फोट
इत्याख्यातः तद्विषये पक्षचतुष्टयम् वाक्यपदीये लभ्यते। दर्शन-भिदं नागेशेन

1- वाक्यपदीयम्- 1/143

मञ्जूषायां वैखरीविषयकतया उपन्यस्तम्¹ वैखरी तु - - । तथाच वाक्यपदीयम्-

वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिह्यते ।

कैश्चिददर्शनमेदो हि पृथादेववनवस्थितः । । 2

तत्र वायोः शब्दरूपेण परिणाम इत्येकं दर्शनम् ।

दर्शनमिदं प्रातिशाख्यकाराणाम्³ । पक्षौऽयं हरिणा इत्येकं व्याख्यातः ।

लब्धक्रियः प्रयत्नेन वस्तुरिच्छानुवर्तिता ।

स्थानेऽवमिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते । । 4

एतदनुसारेण वर्णविषयया वस्त्रा मूलाधारादुद्गमितः उदानवायुरेव
मध्यवर्तिनो हृदयादिदेशनाकुप्य वस्तुप्रयत्नानुसारेण तत्तद्वाह्याभ्यन्तरव्यापार-
सहकृतः तात्प्रायसि तत्तत्स्थानेषु अभिहतः शब्दभागेन परिणमति इति दधि
दुग्धस्य इव शब्दः वायोरेव परिणामः ।

अनुसृष्टात स्व शब्द इति द्वितीयं दर्शनम् , दर्शनमेतद् आहृतानाम्⁵ ।

एतच्च हरिणा वाक्यपदीये इत्येकं वर्णितम् -

1- वै०सि०ल०म०- शब्दस्याश्रयनि० पृ० 154

2- वाक्यपदीयम् - 1/107

3- वायुःखाद- शु०य० प्रातिशाख्यम् अ० 1/6
वायुः कारणभूतः शब्दस्य स च खादाकाशादुत्पद्यते ।
शब्दस्तत् - तदेव - 1/7
शब्दस्तदात्यको वाय्वात्मक इत्यर्थः ।

4- वा०प०- 1/108

5- "परमाण्वपरिणामः शब्दः " इत्याहृताः ।

वै०सि०ल०म०-२०पृ०, पृ० 154

अणवः सर्वशक्तित्वाद् भेदसंसर्गवृत्तयः ।

छायातपतमः शब्दभावेन परिणामिनः ।।

स्वशक्तौ व्यञ्ज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः ।

अभ्राणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्याः परमाणवः¹ ।।

अस्मिन् दर्शने पृथिव्यादिद्रव्यान्तरणामिव छायातपतमः शब्दानामपि आरम्भका अणव एव। अणुसंज्ञातरूपा² एव च इमेऽपि पदार्थाः। तत्र शब्दत्वात् आरम्भका अणवो वस्तुप्रयत्नप्रेरितेन मुक्त्यान्निर्गच्छता वायुना अभ्राणीव संहन्यमानाः सन्तः स्थूलशब्दरूपतां यान्ति। यथाहि वायुः आकाशे यत्र तत्र विकीर्णान् सूक्ष्मान् अभ्रखण्डान् संहत्य महन्तमभ्रमारययति एवम् शब्दस्यापि सूक्ष्मा अणवः सर्वत्र व्याप्ताः परम् असंहता, अतः न सर्वदा सर्वत्र वा शब्दावभासः। यदा तु ते अणवः संहन्यन्ते तदा यान्ति श्रोत्रग्राह्यशब्दरूपताम्। तेषामणूनां संहारकश्च वायुरेव, स च वस्तुप्रयत्नानुसारेण तान् अन्यथा अन्यथा संहरन् नानावर्णरूपतां नानाशब्दरूपतां वा लेखु आदधाति। 'पातञ्जलदर्शनस्य व्यासभाष्येऽपि शब्दविषयकमिदं पक्षद्वयं प्रदर्शितम्³ ।

पराशक्तिसहकृतं वस्तून्नामैव शब्दरूपेण परिणमति इति तृतीयं दर्शनम् पराशक्तितादित्येन च तत्तत्परिणामः इति³ । दर्शनमेतद् वाक्यपदीयकारः

इत्थं व्याख्यत् -

1- वा०पृ०- 1/110-11

2- यागसूत्रे भाष्येऽपि उक्तम्- वागिन्द्रियं वक्ष्येवार्थवत् ।

श्रोत्रञ्च एवमिदं परिणाममात्रविषयम् इति। एवमिदं-

वागिन्द्रियादावुदानवायोरभिधाताज्जगत्प्रमाणः उदानवायोः आकाशस्य परमाणूनां वा परिणाममेवः ।

वै० सि०ल०म०-र०पृ०पृ० 154

4- वै०सि०ल०म०- शक्त्याश्रयनि०

अथायमान्तरो ज्ञाता सूक्ष्मे वागात्मनि स्थितिः।

व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन विवर्तते¹ ॥

आख्यातोपयोगे², इति सूत्रे भाष्येऽपि पक्षोऽयं लभ्यते। तत्र हि उक्तसूत्रं
प्रत्यायक्षणः भाष्यकारः स्वभाह- "अयमपि योगः शक्यो वक्तुम्। कथंवाध्यायाद-
धीते इति १ अयमिति तस्मात् तदध्ययनम्। यद्ययमिति किं नात्यन्तायाप्रकायति१
तन्ततत्वात् अथवा ज्योतिर्विज्ञानानि भवन्ति" इत्युक्तम्³। अनेन च अन्तःस्थस्य
ज्ञानस्य शब्दरूपेण बहिर्निगमनमुक्तमिति ज्ञानस्य शब्दरूपता अस्माद्भाष्याल्लभ्यते।

सूक्ष्मवागात्मना अन्तःस्थितायाः पराशक्तेरेव मध्यमावद् वैखर्यात्मकः
शब्दोऽपि परिणामः। पराशक्तिरेव "आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान्"-इत्यादिवाचिनी-
यशिक्षाप्रवृत्तरीत्या वैखर्यात्मकरूपशब्दभावम् आपद्यते इति तु अत्र विषये तुरीयं दर्शनम्।
इदमेव च वस्तुतः शाब्दिकानामाकृतम्। तदाह भूषाया नागेशः- पराशक्तेरेव
मध्यमावत्परिणामविशेषोऽन्येषां मते वैखरी इति सूचितम्। शिक्षाया अपि पराया-
वयमन्तःस्थितं शब्दम् वर्णत्वेनाभिव्यनक्ति इत्यर्थः⁴।

शब्दस्य स्फोटोपस्था -

ततः वैखर्यात्मकाः क्रमेण श्रवणगोचरतां गताः वर्णाः उत्तरोत्तरमभिव्यक्त्य-
तिशयमादधानाः श्रोतुः हृदयदेशे बुद्धिनिर्गृह्यं व्यञ्जकमानुसारेण व्यञ्जकस्यानुसारेण

1- वाट०प०- 1/112

2- वाट०सू०- 1/3/29

3- वाट०म०म०- 1/3/29

4- वै०ति०ल०म०- शक्त्याश्रयनिरूपणम् ।

च व्यञ्जकरूपरूपितमेकम् शब्दं पदादिरूपेणाभिव्यञ्जन्ति । तेनैव च श्रोता अर्थं प्रतिपद्यते ।
 अयमेव मध्यमावस्थां गतः शब्दः अर्थस्य वाचकः, वैधर्म्यवस्थां गतः क्रमेण श्रूयमाणस्तु
 स्तरस्य व्यञ्जकः । स्वञ्च स्फोटस्य द्वे रूपे बाह्यस्फोट आन्तरस्फोटश्चेति । तत्र
 बाह्यः उच्चारयित्रा कण्ठतात्पाद्यभिधायैः तज्जन्यध्वनिभिर्वा तत्तद्वर्णरूपेणाभि-
 व्यञ्जितः वैधर्म्यवस्थामापन्नः शब्दः, 'आन्तरस्तु श्रोत्रग्राह्यवैधर्म्यसंस्कृतान्तः-
 करणग्राह्यः वैधर्म्यात्मकेन उक्तत्वेण बाह्यस्फोटेन श्रोतुः हृदयाकाशेऽभिव्यञ्जितः
 मध्यमावस्थः शब्दः ।

स्फोटस्य धोषजनकता -

अयञ्च शब्दः यद्यप्येकः अखण्डश्च, अभिव्यज्यते च प्रत्येकं वर्णं तथापि
 उत्तरोत्तरवर्णैः क्रमेण अभिव्यक्त्यतिशयमापादितः अर्थबोधार्थं यावानतिशयोपेक्षितः
 तावन्तमभिव्यक्त्यतिशयं चरमवर्णेन प्रापितः भवत्यर्थबोधहेतुः । अतः नैकवर्णजामि-
 व्यक्त्युत्तरमर्थप्रत्ययः । स्फोटस्य व्यञ्जकवर्णमाध्यासात् नाना इव गृह्यत इत्युक्तम् ।
 तत्र येन क्रमेण व्यञ्जकानां ध्वनीनां वर्णानां वा चित्ते संस्कारः तेनैव क्रमेण भवत्यस्य
 व्यञ्जकरूपरूपितता । अतः "तरो रतः" इत्यादौ उपपद्यते विवेकः ।

तावतां वर्णानां समूहात्मन्वनस्मरणजात्मकम् पदादिज्ञानमभ्युपगच्छतां तेनैव
 च अर्थबोधमुपपादयतां स्फोटप्रतिवादिनां परेषां तु येन क्रमेणानुभवः तेनैव क्रमेण
 स्मरणमिति नियमाभावात् "तरो रतः" इत्यादौ विवेको दुरुपपाद एव ।

1- स च यद्यपि स्फोडखण्ड एकैकवर्णनाभिव्यज्यते तथापि अन्त्यवर्णाभिव्यक्तौ भवति
 बोधहेतुः । अतो नैकवर्णजामिव्यक्त्युत्तरमर्थप्रत्ययः ।

श्रीसि०ल०म०-श्रीनि०

2- तद्वै- पृ० 151

3- न च तथैह वर्णानां नित्यानां विभूना चास्ति वास्तवः क्रमः । भागती-पृ० 160

स्फोटवादे प्रतीतिवादिनां प्रत्ययस्थानम् तत्समाधानञ्च-

अत्र केचन स्फोटप्रतीतिवादिनः प्रत्ययतिष्ठन्ते- कण्ठतात्त्वाद्यभिधातव्यत्वन्य-
त्माकानां वर्णानामर्थवाचकत्वपक्ष इव तेषां स्फोटाभिव्यञ्जकत्वपक्षोऽपि प्रत्येकसमुदा-
यादिधिक्यग्रस्तः । तथाहि, यदि प्रत्येकं वर्णानां स्फोटाभिव्यञ्जकत्वं तदा
आद्यवर्णैव तदभिव्यक्तौ द्वितीयादिवर्णानां वैयर्थ्यापत्तिः । समुदितानां तेषां वाच-
कत्वमिदं स्फोटाभिव्यञ्जकत्वमपि न संभवति, उच्यते। प्रध्वंसिनां ध्वनीनां
तदात्मकानां वर्णानां वा समुदायासंभवात् । स्वम् स्थिते-

"ययोरेव समो दोषः परिहारः तयोः समः ।

नैकः पर्यनुयोक्तव्यः तादृगर्थविपारगे ॥²

इति अभिव्यक्तोक्त्यनुसारेण वर्णानां वाचकत्वपक्षः न पर्यनुयोगमर्हति, प्रत्युत पक्षोऽयं
लघीयान् स्फोटवादात् । स्फोटवादे हि वर्णभ्योऽतिरिक्तस्य स्फोटाख्यस्य शब्दस्य
कल्पनाप्रयुक्तम् गौरवमतिरिच्यते । उत्तरवर्णप्रत्यक्षकाले संस्कारवशात् अव्यवहितोत्तर-
त्वसम्बन्धेन पूर्ववर्णवत्त्वं गृह्यते । स्वम् तदुत्तरवर्णप्रत्यक्षकाले पूर्ववर्णविरिक्ततत्त्वपूर्ववत्त्वं
तस्मिन् वर्णे गृह्यते । एवं क्रमेण तदुत्तरवर्णविरिक्ततत्त्वपूर्ववर्णवत्त्वं गृह्यते इत्यभ्युपग-
मनेन घरमवर्णप्रत्यक्षानन्तरं बोधः, "सरो रसः" इत्यादौ विशेषश्चोपपद्यते । तदेवम्⁴
ब्रह्ममाणानां वर्णानां वाचकत्वं शक्योपपादनमिति कृतं तदतिरिक्तस्फोटकल्पनया इति ।

1- प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः ।

संक्षयसूत्र- 5/97-58,

2- संक्षयसूत्रनिरुद्धमृत्ति- 1-6

3- दृष्टस्य वर्णमामर्थबोधकत्वस्य हानिः अदृष्टस्य स्फोटस्य कल्पनेति न
सोदव्यम्- ब्रह्मसूत्रभाष्य- 1/1/28

4- उपलब्धिक्रमस्योपलभ्यमानवर्णध्वारादौ "राज-जरा" इत्यनयोविशेषः
सम्पादनीयः । ब्रह्मसूत्रभाष्य- 1/1/28

अत्रायं समाधिः उक्तरीत्या कथञ्चिद् वर्णयः बोधोपपादनेऽपि वर्णसमुदायात्मक-
 त्वपदस्य वस्तुतो सत्त्वेन तत्र शक्त्याश्रयत्वगुह्यानुपपत्तिः, शक्त्याश्रयत्वेन गूढीतमेव च
 पदं भवति बोधहेतुः। स्फोटवादे तु वर्णस्योऽभिव्यञ्जमानः स्फोटाख्यः शब्द एव
 शक्त्याश्रयः। वर्णानां स्फोटाभिव्यञ्जकत्वपक्षे प्रत्येकसमुदायादिविकल्पस्तु नावसरं
 लभते, यतः रत्नपरिक्षणन्यायेन श्लोकावृत्तिन्यायेन वा प्रत्येकमेव वर्णः स्फोटमभिव्य-
 नक्ति, उत्तरोत्तरवर्णेन च तदभिव्यक्तावतिशयः आधीयते।

स्फोटनार्थप्रतीतिं तस्य यावानभिव्यक्त्यतिशयः अपेक्षितः तावान् चरमवर्णेन
 क्रियते, अतो न प्रत्येकवर्णाभिव्यक्त्युत्तरमर्थप्रत्ययः। तथाहि यथारत्नपरिक्षकः
 रत्नानां भूयोभूयः दर्शिनः- दर्शनाभ्यासेनेति यावत्- रत्नगतं विशेषं प्रतिपद्यते-
 रत्नविधयिणीम् विशेषज्ञतामाप्तादयति-यथा स याथातथ्येन रत्नस्वरूपं विनिश्चिनोति,
 तत्र तस्य या रत्नस्वरूपाभिव्यक्तिः तस्यां प्रत्येकं दर्शनम् अपर्याप्तमपि हेतुतां
 भवत्येव। पूर्वपूर्वदर्शनजाभिव्यक्तिः उत्तरोत्तरदर्शिनः प्रकृष्यते। प्रत्येकं दर्शनं मात्रया
 रत्नस्वरूपाभिव्यक्तिं तु जनयत्येव। यावानभिव्यक्तिप्रकर्षः याथातथ्येन तद्विनिश्च-
 येऽपेक्षितः तावान् ज्ञाधिनेन सहस्राधिकेन वा दर्शनाधीयत इत्यन्यत्। यथा वा
 श्लोकः जोज्ञेयमाणः ज्ञाधिकाभिः आवृत्तिभिः सह्यतां याति- सम्पूर्णाया
 स्मृतिविधयतां याति- कण्ठस्थो भवतीति यावत्। तत्रयस्या आवृत्तेरनन्तरम् ह
 श्लोकः भवति सह्यः न तैवावृत्तिः तस्य सह्यत्वमादधाति अपितु प्रत्येकमावृत्तिः।

1- क्रमवच्छेदपि संभूय जनयति फलं तथा।

प्राचीनवर्णनिम्नसंस्कारतद्विहितोत्तमः।

स्फोटतिद्विन्यायविचारः- 14

प्रत्येकभाववृत्त्या स्मरणानुकूलः संस्कारः मात्रया आधीयते। पूर्वपूर्वावृत्त्याहितसंस्कारः
 उत्तरोत्तरावृत्तिभिः प्रकर्षं प्राप्नोति- दृढीक्रियते इति यावत्। संस्कारस्य बावद्व-
 दीकरणे शक्तिस्य सत्यत्वेऽपेक्षितं तावत् चरमावृत्तया क्रियते इति वस्तुस्थितिः।
 स्वप्नकृतेऽपि प्रत्येकं वर्णनं रूफोटात्मकः शब्दोऽभिप्रेक्ष्यते, न च तावता अर्थप्रत्ययः
 अभिव्यक्तिप्रकर्षस्य अर्थप्रत्ययेऽपेक्षणात् स च चरमवर्णनं संपाद्यते। तदेतत् सकलमभिसंधाया
 वाक्यपदीकारः-

यथानुवाकः श्लोको वा तोदत्वमुपगच्छति ।

आवृत्त्या न तु स ग्रन्थः प्रत्यावृत्तिं निरूप्यते ॥²

प्रत्ययैरनुषाङ्गैः ग्रन्थानुगुणैस्तथा।

एवमिपकाङ्क्षिते शब्दे स्वस्यमवधार्यते ॥³

तदेवं तात्त्वाधमिधातजध्वन्यात्मकैः वर्णैरभिव्यङ्ग्यः रूफोटात्मा शब्द एव अर्थस्य
 वाचकः न तु श्रूयमाणाः उच्चरितप्रध्वंसिनः ध्वनयः तदात्मकाः वर्णाः वा इति-
 स्थितम्।

रूफोटस्य अष्टविधता-

यद्यपि शाब्दिकतिद्धान्तौ एकमेव शब्दतत्त्वं विभु नित्यस्य, तवार्थशक्तिमत्
 अत एव तवार्थवाचकं रूफोटपदव्यपदेश्यञ्च। तर्कविधेरपि ध्वनिभिः तत्त्वेव विभिन्नैः

1- स्वाभिव्यञ्जकध्वनिभिरभिव्यक्तः पूर्वपूर्वावर्णः अभिव्यज्यतेः उत्तरोत्तरस्मिन्
 वर्णे संस्कारमाप्नोति।

वा०प०- 1/82, अम्बा० श्री।

2- वाक्यपदीयम्- 1/82

3- वा०प०- 1/83

स्वैरभिव्यञ्जनम्, तदेव च अभिव्यञ्जकवैलक्षण्येन कदाचिद्वर्णरूपेण वर्णैवपि च कदाचिद्
 "क" रूपेण कदाचित् खादिरूपेण, कदाचित् पदरूपेण, पदेवपि च कदाचित् " पद्यति "
 इत्येवं पदरूपेण, कदाचित् गच्छत्यादिपदरूपेण। अथ कदाचिद् वाक्यरूपेण वाक्यैवपि
 च "छटमानय" "गां नय" इत्यादितत्तत्वाक्यरूपेणभिव्यज्यते। परमार्थतत्तु
 एकमेवाद्वयं शब्दतत्त्वम्, तथापि स्फोटोत्पन्नः अत्यैकस्य शब्दस्य औपाधिकीः
 व्यावहारिकी वा तिस्रोऽवस्था अभ्युपगम्यन्ते- वर्णः पदं वाक्यञ्चेति। अत्र वर्ण-
 शब्देन प्रकृतिप्रत्ययादिरूपाः शास्त्रकृतकल्पितवाचकत्वाभ्याः पदांशः ग्राह्याः न
 तु ककारकारादयः प्रत्येकं वर्णाः । एषां कल्पितवाचकत्वस्यापि अभावेन स्फोटपद-
 व्यपदेश्यत्वमाभावात्। आतु अवस्थासु पूर्वपूर्वावस्था उत्तरतोत्तरावस्थायाः अन्वा-
 ख्याने उपायभूता। तदेव व्यावहारिकीवपि आतु त्रिसृषु स्फोटविधासु वाक्या-
 त्मिकायाः चरमायाः विधायाः आपेक्षिकं पारमार्थिकत्वम्। अस्या स्व लाघवेना-
 न्वाख्यानार्थं तदात्मिका द्वितीया विधा, तामपि च आञ्जल्येनान्वाख्यातुं
 वर्णात्मिका आद्या विधा शास्त्रकारैः कल्पिता। वर्णतदर्थबोधनद्वारेण पदतदर्थ-
 बोधेन तद्द्वारेण च वाक्य-वाक्यार्थबोधने स्व शास्त्रकाराणां तात्पर्यम् ।

स्तासां तिसृणां स्फोटविधानाम् पुनः प्रत्येकं जातिव्यक्तिभेदेन द्वे विधे,

पुनश्च पादवाक्ययोः सखण्डाखण्डभेदेन प्रत्येकं द्वे विधे। तदित्थम्- वर्णस्फोटः
 पदस्फोटः वाक्यस्फोटः वर्णजातिस्फोटः पदजातिस्फोटः वाक्यजातिस्फोटः अखण्ड-
 पदस्फोटः अखण्डवाक्यस्फोटश्चेति स्फोटस्य व्यावहारिक्यः अष्टौ विधाः शाब्दि-
 ब्रैरान्नीयन्ते, आतु च अष्टसु स्फोटविधासु वाक्यस्फोटो मुख्यः, तत एव अर्थप्रतीतिः
 अर्थपरित्तमाप्नोश्च। तदुक्तं भूषणे-

1- वै०भू०ता०स्फोटनिष्पे- पृ० ५५।

“वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः”¹ नागेशोऽप्याह”

“वाक्यस्फोटो मुख्यः”²

अपोद्धारपदार्थे ये ये वार्याः स्थितलक्षणाः ।

अन्वाख्येयाश्च ये शब्दा ये वापि प्रतिपादकाः³ ।

इत्यनेन वाक्यपदीयकूतापि वाक्य-वाक्यार्थयोः मुख्यत्वं ध्वनितम् । इदमत्र लघेयम्
यदिदं वाक्यस्य मुख्यत्वं पारमार्थिकत्वं वा तदापेक्षिकमेव । वर्णपदापेक्षया वाक्य-
रूपं पारमार्थिकमित्यत्रैव तस्य पर्यवसानम्, तत्त्वतीत्यु वाक्यरूपमपि अभिव्यञ्जक
ध्वनितैलक्षण्यविलसितमध्यस्तमेव । परमार्थतत्त्वत्तु नीरूपः, निर्भागः स्फोटात्मा एकः
शब्दः स्वार्थ- वाचक इत्यवोचाम् ।

वर्णस्फोटः

वर्णपरिभाषा -

वर्णस्फोट इत्यस्य प्रकृतिप्रत्ययादिरूपाणां पदांशानां वाचकत्वे तात्पर्यम् ।
वर्ण-शब्देन ह्यत्र सार्थकाः पदांशाः विवक्षिताः न तु प्रत्येकं विवक्षिताः ककारा-
दयो वर्णाः इत्युक्ते प्राक् । तथाहि पदानां लाघवेन साधुत्वान्वाख्यानार्थम् अर्थ-
प्रतिपादनार्थञ्च पदेषु प्रकृतिप्रत्ययादिरूपाः ते ते भागाः तेषां भागानां ते ते
अर्थाश्च शास्त्रकारैः⁴ विचारणैः कल्पिताः । तद्वया- पाककर्तृत्वेऽर्थे

1- वै०मु०स०-क०- 6 ।

2- वै०सि०ल०म०- शक्तिनिरूपणे

3- वाक्यपदीये- 1/24

4- तत्र शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहको वर्णस्फोटः । प्रकृतिप्रत्ययाः तत्तदर्थवाचका इति-
वै०सि०ल०म०-शक्तिनिरूपण, पृ० 7

पाचकपदस्य साधुत्वमन्वाख्यातुं पाचकपदे " पच " इतिप्रकृत्यंशः तस्य च वाकरूपोऽर्थः

" पचुल " इति "अक " इति वा प्रत्ययांशः, तस्य कर्तृरूपः अर्थश्चेत्यादिकम्

"हुपचष" पाके " पचुल्लुचौ " इत्याधनुशासनद्वारेण कल्प्यते स्म आचार्यैः । इदं

काल्पनिकमेव वाचकत्वमादाय प्रकृत्याधात्मकपदांशस्त्वभाणाम् वर्णानां कृते स्फोट इति

अपदेशः² । स्फोटशब्दस्य हि स्फुटत्यर्थोऽस्मादितिव्युत्पत्त्या वाचक इत्यर्थ

इत्युक्तां प्राक् । अत एव पकारचकारादिरूपाणां प्रत्येकं वर्णानां वर्णस्फोटतया न

गृह्यम्, कल्पितवाचकत्वान्नयणेनापि स्फोटपदीयाया उक्तव्युत्पत्तेः तेषु अस्पष्टनात् ।

वर्णानां वाचकत्वे दर्शनद्वयम्—

इदमत्र ध्येयम् यदिदं पदांशस्त्वभाणां वर्णानां वाचकत्वम्, तत्र द्वे दर्शने ।

पदांशाः तेषां वाचकत्वञ्च काल्पनिकमेव, पदान्येव तु तस्यानि पदार्थ³ एव च
तत्यः, पदपदार्थयोरिदं तत्त्वत्वमपि आपेक्षिकमेव— पदांशतदर्थपेक्षया स्वेतियावत् ।

परमार्थतस्तु वाक्यवाक्यार्थविषय तत्यौ इत्येकं दर्शनम्, दर्शनमिदं शाब्दिकानाम् ।

पदांशाः तदर्थश्चैव तत्याः, न पचति इत्यादिरूपेभ्यः प्रकृतिप्रत्ययाधात्मकेभ्यः

पदांशेभ्यः अतिरिक्ता "पचति " इत्यादिरूपं पदं नाम । नापि तत्तत्पदांशार्थ-

भ्योतिरिक्तः पदार्थो नाम कश्चित् । पदांशा एव च संभूय पदीभवन्ति पदरूपेण

व्यपदिश्यन्ते इति यावत् । एवं तत्तत्पदांशार्था एव संभूय पदार्थ इति व्यपदिश्यन्ते ।

1- पटोसू०- 3-1-133

2- वै०सि०ल०म०- शक्तानिरूपणम्

3- पदान्यस्तत्यान्वेव- वै०सि०ल०म०- स्फोटनिरूपणे- पृ० 380

इयमेव गतिः वाक्यवाक्यार्थविषयेऽपि। पदान्वयेव हि संभूय वाक्यीभवन्ति, पदार्था
 एव हि परस्पररेणान्विताः वाक्यार्थरूपतां यान्ति, न तु पदेभ्योऽन्यत्वाक्यम्, न
 वा पदार्थेभ्योऽतिरिक्तो वाक्यार्थः । तदुक्तम्-

न वर्णव्यतिरेकेण पदमन्यत्प्रसिद्ध्यति ।

वाक्यं वर्णपदाम्याञ्च व्यतिरिक्तं न किञ्चन ।।

इत्थमरं दर्शनम्, दर्शनमेतद् नैयायिकादीनाम् ।

अतः पदार्थानां वाचकत्वं काल्पनिकं वा वास्तवं वा, काल्पनिकत्व-
 वास्तवत्वरूपविशेषानादरेण विचार्यमाणे पुनः तेषां वाचकत्वं सर्ववादितम्भतमिति
 वर्णफोटो व्यवस्थितः।

वर्णफोटोविषये स्थान्यादेशविकल्पः -

अत्र विषये द्वे विचारधारे- स्थानिनां वाचकत्वम् आदेशानां वाचकत्वमिति।
 तथाहि- पचति, रामः इत्यादीनां पदानां लाघवेनान्वाख्यानार्थम् उक्तपदेषु
 प्रयुज्यमानानां ति- चित्तगोचिरूपाणां पदज्ञानानाम् स्थानित्वेन लकारसकारादयः
 व्याकरणप्रवक्तृभिः प्राणिन्यादिभिः कल्पिताः। कल्पनैषा प्रायेण प्रत्ययांशविषये।
 क्वचित् प्रकृत्यंशविषयेऽपि स्थानिकल्पना दृश्यते। यथा- तिष्ठति, पिबति इत्यादिषु
 पदेषु प्रयुज्यमानानां तिष्ठ, पिब इत्यादीनां प्रकृत्यंशानां स्थानितया तथा, वा
 इत्यादयः " पाष्ठाऽऽ " इत्याद्यनुशासनैः कल्प्यन्ते स्म आचार्यैः । तत्र तत्तदर्थबोधः

1- वाक्यपदीये- 1/72

2- पाठो मूल- 7/3/78

तत्तत्तत्पदेषु परिनिष्ठितावस्थायां प्रयुज्यमानैः आ स्व व भ्रूयमाणैः आदेशत्वेन कल्पितैः ति-वितर्गादिरूपैः तिष्ठ, विव इत्यादिरूपैश्च पदाभिः स्व इति तु निर्विचिच्छितम् । परन्तु पदांशानामेतेषां बोधकत्वं कया रीत्या साक्षात् परम्परया वा इत्यत्रास्ति मतवैभिन्नं भाषामीमांसकानाम् ।

दर्शनान्तरीयमतम्-

नैयायिकादयस्तथावद् स्वस्मिन्नेषु स्थलेषु लकारलकारादिरूपानाम् पा-
 र्थादिरूपानां वा स्थानानामेव वाचकत्वमिच्छन्ति । तन्मतानुसारेण लकारादयः
 स्थानिन स्व वाचकाः- तत्तदर्थनिरूपित-शक्त्याश्रया इति यावत्- न तु तिष्ठ -
 वितर्गादिरूपा आदेशाः, तेषां बाहुल्येन शक्तिबाहुल्यप्रसङ्गात् । स्थानिनां
 वाचकत्वे तु तिष्ठादीनामष्टादशानाम्, तां तमाधादेशानां तु ततोऽप्यधिकानामा-
 देशानाम् मूलस्थानितया एकः लकारः कल्प्यते इति लत्वेन रूपेण एकैव वाचकता
 शक्तिः भवति । आदेशानां वाचकत्वे तु तिष्ठ- तत्त्वादितिभिः अष्टादशभिः
 ततोऽप्यधिकैर्वा रूपैः अनेकाः शक्तयः अभ्युपगन्तव्या इति महद्गौरवम् । "पचति"
 इत्याद्युक्ते भ्रूयमाणैः तिष्ठादिभिः बोधस्तु लकारादिरूपस्थानिस्मरणद्वारेण । स्वयं
 प्रयुज्यमानाः तिष्ठादिरूपाः आदेशाः नार्थस्य वाचका अपितु वाचकस्य लकारादेः
 लिपिस्तु स्मारकाः । यथा हि लिपिः न अर्थं वक्षति अपितु सा सा लिपिः तं तं
 शब्दं स्मारयति, अर्थबोधस्तु तेन तेन शब्देनैव । स्वम् प्रकृतोऽपि गतिः । लकारादिरूपान्
 स्थानिनः अपिदुषः- अवैयाकरणस्येति यावत्- "पचति" इत्यादितो बोधस्तु
 शक्तिप्रभात् ।

शाब्दिकमतम्-

शाब्दिकारुतिविबादिरूपाणामादेशानामैव वाचकत्वमातिष्ठन्ते, तदाह
भूषणे दीक्षितः -

"साधुशब्देऽन्तर्गता हि बोधका न तु तस्मूताः"¹ ।

समर्थितश्च सिद्धान्तोऽयं तेन स्तदुत्तरवर्तिन्या कारिकायाः । तद् यथा-

व्यवस्थितोच्यवहृतोस्तदुत्तेनुयायतस्तथा ।

किञ्चाख्यातेन शब्दादेलङि स्मायति यदि² ।

कथं कर्तुं वाच्यत्वं वाच्यत्वे तदिदं भावय³ ।

अवभाषयः- व्यवस्थानुरोधात् प्रयुज्यमानाः तिब् - वितर्गादयं स्व वाचका,
न तु तत्स्थानित्वेन कल्पिताः लकारस्तकारादयः, यतः आदेशा इव व्याकरणमैदेन
स्थानिनोऽपि अनेके । तद् यथा- केनचिदाचार्येण " रामः " इत्यादौ वितर्गत्य
स्थानित्वेन " तुः " कल्पितोऽस्ति यथा पाणिनिना, केनचित् सितः , केनचिद्
रः । स्वमु स्थिते स्थानिनां वाचकत्वे भवति अव्यवस्था गौरवञ्चापि । कः स्थानी
वाचकः, तु इति वा, "सि" इति वा, र इति वा इत्यव्यवस्था । विनिगमन-
विरहेण तर्वेषां वाचकत्वाम्युपगमे आदेशानां वाचकत्वपक्षे इव अप्रापि गौरवं समानम्,
परं स्थानिस्मरणप्रयुक्तं गौरवमत्रपक्षे अतिरिच्यते । आदेशानां वाचकत्वाम्युपगमे तु
व्याकरणमैदेन स्थानिनां भेदोऽपि वितर्गादयं आदेशाः नियतरूपा इति नाव्यवस्था ।

1- वै०भू०स०ट०-स्फोटनिर्णयः- क०ट० 61 पृ० 450

2- वै०भू०स०ट०-क०ट० 62, पृ० 457

3- वै०भू०स०ट०- 63

शक्तिग्राहकशिरोमणेः व्यवहारादपि च तिबादिरूपाणाम् आदेशानामिव वाचकत्वं सिद्ध्यति। व्यवहारो हि प्रयोगान्तर्गतानां तत्तत्पदेप्रयुज्यमानानां तिबादिरूपा-
णाम् आदेशानामेव भवति न तु क्वापि लकारादिरूपाणां स्थानिनाम्। अतो
व्यवहारविषयाणाम् आदेशानामेव वाचकत्वमभ्युपगन्तव्यं न तु अव्यवहार्याणां स्था-
निनाम्। "तदुधेतोरेव तत्तत्त्वे किं तेन" इति न्यायाच्चापि प्रयोगान्तर्गतानामेव
वाचकत्वं समायाति, अन्यथा भवति इतिवत् "भूत्" इत्यतोऽपि बोधायतिः।
येन शब्देन स्मृतेन बोधः, उक्तेन तु तेन तृतरामेव स्याद् बोधः। तादृशबोधे
"भवति" इति समभिव्याहारोऽपिकारणमिति चेत्, तत् स्व किं न बोध इति
स्वीक्रियताम्, किमिति आदेशघटितसमभिव्याहारस्य कारणत्वम् स्थानिनी वाचक-
त्वमिति गौरवश्रुतः पन्था आश्रितताम्। तस्मात् तथाविधबोधे कारणतया
अवश्याभ्युपगन्तव्यस्य भवतीत्यादेः आदेशघटितस्य समभिव्यहारस्यैव अस्तु वाचक-
त्वमिति प्रयोगान्तर्गतानां तिबादीनां वाचकत्वं न्यायसिद्धम्।

युक्तशचायं शाब्दिकपक्षः, यतः पूर्वोक्तनैयायिकादिमते स्वस्य स्मारकत्वम्
अपरस्य वाचकत्वमिति द्वयी गतिराश्रयणीया भवति, सा च गौरवावहा। वस्तुतस्तु
परिनिष्ठते तत्तत्पदे प्रयुज्यमानाः, शास्त्रकारैः आदेशतया कल्पिताः तिबादि-
रूपाः पदोशा एव सत्याः, लकारादिरूपाः स्थानिनस्तु कल्पिताः, रेशागवयवत्
प्रतिपत्तिमात्रोपायभूता इति न ते वाचकत्वादाः। वाचकत्वं हि बोधकत्वं बोध-
जनकत्वं शक्त्याश्रयत्वं वा, तच्च सत्येषु तिबादिरूपेषु आदेशैरेव स्थातु प्रभवति
न तु काल्पनिकेषु, अत एवासत्येषु स्थानिषु।

वर्णफोटस्य व्याख्यानतरम् -

प्रकृतिप्रत्ययादिरूपाणां पदांशानां चरमाः वर्णा एव तत्तदर्थवाचकाः।
यथा- "पय" इत्यत्र चकारः " ति " इत्यत्र चकारः पूर्वपूर्ववर्णानुक्रमेण नितसंस्कारा-
श्च चरमेणार्थबोधे हेतवः । अतः न पूर्वेषां वर्णानां वैयर्थ्यम् नापि चरमवर्णमात्र-
श्रवणाद् बोध्यतइयः इत्येवं रीत्यापि केचन वर्णफोटं वर्णयन्ति। सादनुसारं पदेषु
वाक्येष्वपि च चरमवर्णानामेव वाचकत्वं वक्तुं शक्यत इति सर्वत्र वर्णफोट एवावति-
ष्ठते, परन्तु ते तच्छाब्दिकाः न सन्ति, ते हि सम्पूर्णानामेव प्रकृतिप्रत्ययार्थानां
वाचकत्वमातिष्ठन्ति, न तु चरमवर्णानामेव, तच्च वाचकत्वं काल्पनिकमित्यन्यत् ।
परमार्थस्तु शाब्दिकनये कण्ठताल्पाभिध्यातव्यव्यात्मकवर्णसमूहरूपाः प्रकृतिप्रत्यया-
वशाः तत्समूहरूपाणि पदानि तादृशपदसमूहरूपाणि वाक्यानि वा न वाचकानि,
अपितु तत्तद्वर्णसमूहैः तेन तेन रूपेणाभिव्यज्यमानः स्फोटश्चः स्फोट एव वाचकः,
त च यद्यपि प्रत्येकं वर्णेनापि अभिव्यज्यते तथापि चरणवर्णेनाभिव्यक्त्यतिशयं नीतो
भवति बोधहेतुः।

पदस्फोटः

तदेवं प्रकृतिप्रत्ययादिरूपाणाम् पदांशानामुक्तरीत्या काल्पनिके वाचकत्वे
अवस्थिते तत्समूहरूपस्य पदस्यापि वाचकत्वमायाति। पदवाच्य एव हि अर्थः प्रकृति-
प्रत्ययांशरूपैः वर्णैः खण्डशो व्याख्यायते इति वर्णस्फोट उपजीव्यः पदस्फोटस्तु उप-
जीवकः । " पदस्फोट " इत्यस्य च पदानां वाचकत्वमित्यर्थः । पदात्मकः स्फोटः,
पदञ्चासी स्फोटः = वाचकः शब्द इति व्युत्पत्तिः । तदुक्तां वैयाकरणभूषणे-

"अथादेशा वाचकाश्चेत् पदस्फोटस्ततः स्फुटः ।" वस्तुतस्तु यादृशेषु पदेषु प्रकृतिप्रत्ययविभागः तत्तदर्थविभागश्चतुष्टयः, यथा- पचति, पाचक इत्यादौ तत्र प्रकृतिप्रत्ययश्रूपाणां वर्णनामेव वाचकत्वाश्रयणेन कथञ्चित् उपपत्तावापि स्युः पदेषु प्रकृतिप्रत्ययविभागः दुर्ज्ञेयः अशक्यपरिज्ञानो वा तत्र सम्पूर्णस्य पदस्यैव वाचकत्वं वक्तव्यमिति पदस्फोटो न प्रतिक्षेपमर्हति। यथा- घटेन इत्यादौ प्रत्ययेन सह प्रकृतेः एकादेशे कृते कः प्रकृत्यंशः, कः प्रत्ययंश इति भवति दुर्ज्ञेयम्, प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य चाहाने तत्तत्पदेन ज्ञायमानस्यार्थस्य अयमंशः प्रकृतिवाच्यः अयञ्चप्रत्ययवाच्य इत्यपि सूतरां दुर्ज्ञेयमिति सम्पूर्णेन पदेनैव घटकर्मत्वादिरूपोऽर्थः प्रतिपत्तव्यः ।

यद्यपि स्वं विधेषु पदेषु शब्दसाधुत्वप्रक्रियाविधिभिः वैयाकरणैरितियावत् - "अन्तादिपच्य " इत्याधुनशासनबलेन " घट्ट " इति प्रकृतिः " स्न " इति प्रत्ययः अथवा घटे इति प्रकृतिः " न " इति प्रत्ययः इत्येवं प्रकृतिप्रत्ययविवेकः । अत एव च तत्तदर्थविवेकश्चापि शक्यः तथापि बोधो न वैयाकरणानामेव अपित्वन्देशामपि, अन्यैश्च उक्तविभागः दुर्ज्ञेय एव। किञ्च स्वम्बिधान्यपि पदानि सन्ति यत्र वैयाकरणैरपि प्रकृतिप्रत्ययशिविवेको न शक्यते कर्तुम् यथा- वः नः । वस्नसादयो हि आदेशाः³ "युष्मान् " "अस्मान् " इत्यादीनां सविभक्तिकानां पदानां स्थाने अनुशिष्यन्ते। अतः तेषु प्रकृतिप्रत्ययव्यामोहात् अंशनैरपेक्षयेष्वेव तत्तदर्थवाचकत्वं वक्तव्यम्, अयमेव च पदस्फोट इत्यस्य वस्तुत्वोऽर्थः यत् तत्तदंशनैरपेक्षयेण सम्पूर्णस्य पदस्य सम्पूर्णार्थवाचक-त्वमिति। तदुक्तं वैयाकरणभूषणे-

1- वै०मु०सा० स्फोटानिर्णये- 64

2- पा०सू०- 6/1/85

3- बहुवचनस्य वस्नसौ-पा०सू० 8/1/21

घटेनेत्यादिषु नहि प्रकृत्यादिभिदा स्थिता ।

वर्तनादापिबेहापि सम्प्रमोहे हि दृश्यते ॥

पदशब्देनात्र पद्ये = गम्यते अर्थो येन इति च्युत्पत्त्या अर्थवाचकः शब्दः पदं, शक्तं
पदमित्येवं लौकिकं पदं गृह्यताम्, "सुप्तिङन्तं पदम्", इतिपारिभाषिकं वा
उभयथापि पदस्फोट आवश्यक इत्येतदाशयः ।

वाक्यस्फोटः

प्रकृतिप्रत्ययश्रृङ्खलाणां वर्णानां वाचकत्वे तत्समूहभूतस्य पदस्य इव पदानां
वाचकत्वे तत्समूहभूतस्य वाक्यस्यापि वाचकत्वं प्रतिपादितं भवति ।

वाक्यस्वरूपम्-

अथकिमिदं वाक्यन्नाम १ न तावत्पदसमूहमात्रं तत्, तथासति हि
गौरवः पुरुषो हस्ती इत्यायात्मकस्य पदसमूहस्यापि वाक्यत्वप्रसङ्ग इति चेत्,
अत्र ब्रूमः- आकांक्षादिमत् पदसमूहो वाक्यम् । आकांक्षादिमतां पदानां समूह इति
तदर्थः । अत्रापि पदे योग्यतासत्ता ग्राह्ये । यद्यपि आकांक्षा नाम एकपदार्थे ज्ञाते
तदन्वययोग्यस्य अपरपदार्थस्य जिज्ञासा, ता च पुरुषनिष्ठा एव न तु अर्थनिष्ठा
पदनिष्ठा वा, तथापि अर्थस्य तादृजिज्ञासाविषयत्वेन आकांक्षावत्त्वं, पदानाञ्च
साकांक्षार्थबोधकत्वेन आकांक्षावत्त्वं बोध्यम् । तदुक्तम् न्यायभाष्ये- " पदसमूहो
वाक्यमर्थसमाप्ती" अत्र समर्थमिति शेषो बोध्यः । एतेनापि आकांक्षादिमत्

1- वै०मु० ण० स्फोटनिर्णय- 65

2- पाठसू० 1/4/14

3- न्यायसूत्र- 2/1/55

पदसमूहस्यैव वाक्यत्वमुक्तम् । स एव हि ॥ पदसमूहः ॥ अर्थमाप्तौ भवति समर्थः ।
अर्थमाप्तिरित्यनेन निराकाङ्क्षार्थप्रतीतिरुच्यते ।

“अर्थव्यादेकं वाक्यं साक्षाद्वेद विभागे स्यात् ”

इत्येनेनापि सतदेव वाक्यस्वरूपमभिहितम् । अमरोऽपि स्तज्जातीयमेव वाक्यलक्षण
माह-

“तुप्-तिङ्-न्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ”

अत्र वा शब्दश्चेत् अर्थ , क्रिया चेत् कारकान्वितेति । तुप्-तिङ्- चय इत्यनेन केवल-
तुबन्तचयः केवलतिङ्गन्तचयः तुबन्ततिङ्गन्तोभयपक्षेति त्रितयमपि संभवति । तत-
श्च स्तदनुसारेण कारकान्वितक्रियाबोधकः केवलतुबन्तसमूहः, तथाविधः केवलतिङ्ग-
न्तसमूहः तादृश एव तुबन्ततिङ्गन्तोभयसमूहश्च वाक्यमिति व्यधादियते । तत्र
केवलतुबन्तसमूहो यथा- देवदत्तेन पक्तव्यम् । केवलतिङ्गन्तसमूहो यथा- पचति भवति,
“पाको भवति”इत्यर्थे “ पचति भवति ” इतिवाक्यं प्रयुज्यते । एतच्च “ भूवादयो
धातवः इति सूत्रे भाष्ये ³रूपेष्टम् । तुबन्ततिङ्गन्तोभयसमूहो यथा चैतः पचति
“क्रिया चेत् कारकान्विता” इत्येनेन साक्षात्त्वमुक्तम्, तुप्-तिङ्गन्तशब्देन च
पदमिति आकाङ्क्षादिमत् पदसमूहो वाक्यमित्यत्रैव अस्य पर्यवसानम् । महाभाष्यकारस्तु
आख्यातं तद्विशेषणं ⁴वाक्यम् “इत्येवं वाक्यं परिबभाषे । अत्राख्यातपदेन क्रियापद-
मुच्यते, तद्विशेषणमित्यस्य च साक्षात् परम्परया वा यद्विशेषणम् ॥ अन्वयि ॥

1- पू०मी०, ३०२, पट० १, ३०१४, सूत्र- ४६

2- अमरकोषः- १/६/२

3- पट०सू० १-३-१

4- म०भा० २/१/१

तत्सहितमित्यर्थः । स्वस्य कारकतद्विशेषणक्रियातद्विशेषणघटितः समूहो वाक्यमिति
 इति आयाति । अत्र परस्परया विशेषणस्यापि गृहणात् षष्ठ्यन्तघटितस्य" नपास्ति-
 ष्ठति कृते "इत्यादेः पदसमूहस्यापि वाक्यत्वं सिद्धयति । षष्ठ्यन्तं हि क्रियायां
 न साध्याद् विशेष्णमपितु कारकद्वारा । एतस्य सर्वेषां वाक्यलक्षणेः क्रियाघटितमेव
 वाक्यं भवति इत्यपि दर्शितम् । तत्र क्वचित्लक्षणेऽप्युक्तमेव क्रियायाः निवेशः,
 यथा - अमरोक्तो महाभाष्यकारोक्तो च लक्षणे । क्वचित्तु क्रियाघटितत्वमनुक्तमपि
 योग्यतया अर्थतो वा निवेष्टितं भवति, यथा- न्यायभाष्योक्तो लक्षणे । तत्र हि
 "अर्थसमाप्तौ" इति पणः कृतः, अर्थसमाप्तिश्च क्रियां विना न भवति । कारक-
 स्थानीयानां पदानां साकांक्षत्वमपि क्रियादारेणैव । नहि कारकाणां परस्परैकाङ्क्षा,
 अत एव सर्वं वाक्यं क्रियाया परिसमाप्यते इत्युद्घोषः शाब्दिकानाम् । स्वस्य यत्रापि
 कैवलं " वृक्ष " इत्युच्यते, क्रियापदं नोच्यते तत्रापि अस्तीति।क्रियापदालयादारेणैव
 वृक्षः इत्यादिपदानां वाक्यीभवन्म्, स्पष्टञ्चैतत्कृत्स्नञ्चूषाया²म् । तदित्थं
 वाक्यस्वरूपं संगृह्णाभिहितम्, इदानीं तस्य स्फोटता उच्यते।

वाक्यस्य वाचकता व्यवस्थापनम् -

वाक्यस्फोट इत्यनेन वाक्यस्य वाचकत्वमभिप्रेतम्, तच्च क्वचिद् पदविभाग-
 तापेक्षम्, यथा- " चैत्रः पचति " इत्यादौ, क्वचिच्च तन्निरपेक्षम् यथा- हरेःच ।
 पदानामपि वाचकत्वं क्वचित् प्रकृतिप्रत्ययरूपविभागतापेक्षं यथा- " पाचकः "
 इत्यादौ, क्वचिच्च तन्निरपेक्षम्, यथा- वस्नतादौ, स्वच्च प्रागुक्तम् । यथा
 "घटेन" इत्यादौ वस्नतादौ वा प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य दुर्ज्ञेयत्वात् सम्पूर्णस्य

1- अतः शास्त्रप्रक्रियोपगिवाक्यलक्षणम् स्फुटिद्वाक्यम् इत्युक्तं वार्तिककृता
 MO भा०- 2/1/1

2- वै०सि०न०म० -शक्तिानिरूपणम् ।

पदस्य तावदर्थवाचकत्वम् । स्वम् " हरेय " इत्यादौ पदविभागस्यापि दुर्ज्ञेयत्वेन
उपेतसमुदायरूपस्य वाक्यस्यैव तावदर्थवाचकमवशेषम् । तदुक्तं भूषणे-

"हरेऽवेत्यादि कृद्धवा च वाक्यस्फोटं विनिश्चिनु" एष्य च यत्रापि

"चैत्रः पयति " इत्यादौ पदविभागः स्फोटः तत्रापि वाक्यस्यैव मुख्यं वाचकम् ।
वाक्यार्थं स्व च मुख्यो वाच्यः, तत्तत्पदानि तैषां ते ते अर्थाश्च वाक्यवाक्यार्थ-
प्रत्यायने उपायभूताः । शास्त्रेण पदानामन्वाख्यानं वाक्यान्वाख्यानस्य उपाय
स्व । एवं पदार्थानां निरूपणमपि वाक्यार्थनिरूपणस्य उपायः न तु पदपदार्था-
न्वाख्यानं शास्त्रस्य मुख्यं लक्ष्यम् । अतश्च यथा वर्णस्फोटपदस्फोटयोः उपायोपेय-
भावः एवं पदस्फोटवाक्यस्फोटयोरपि उपायोपेयता । अत्र यदिदं वाक्यस्य वाचक-
त्वम् तत् परमार्थतः वाक्यात्मना अभिव्यक्तस्य अखण्डस्यैकस्य स्फोटस्यैव वाचकत्व-
मिति पूर्वोक्तं न विस्मर्तव्यम् ।

पदस्य वाक्यरूपेणैव वाचकत्वम् -

वस्तुतस्तु पदस्य वाचकत्वमपि वाक्यीभावेनैव । तथाहि अर्थप्रतिपादनार्थं
शब्दप्रयोगः, प्रवृत्त्यादिविषय एव च अर्थः प्रतिपिपादयिष्यतिः बुभुत्सितश्च भवति,
[वाक्यार्थ एव च भवति प्रवृत्त्यादिविषय एव च अर्थः प्रतिपिपादयिष्यतिः बुभुत्सितश्च
भवति] वाक्यार्थ एव च भवति प्रवृत्त्यादिविषयः न तु कैवलं पदार्थः । अतः तत्रोक्तं अपि
शब्दः, त एकपदात्मको भवतु पदसमूहरूपवाक्यात्मको वा, वाक्यरूपतामासाद्यैव
अर्थं प्रतिपादयति । यत्रापि पदमात्रमुच्यते तत्रापि श्रूयमाणं तत्पदं स्वार्थान्वययो-

ग्यायार्न्तराभिधायकपदयोगेन वाक्यतामासाधेय अर्थ प्रतिपादयति, न तु स्वार्थमात्र-
 प्रतिपादने कस्यापिपदस्य पर्यवसानम्। इत्थञ्च प्रत्येकस्मिन् पदे पदान्तरसम्बन्धेन
 वाक्यीभवनशक्तिः । एवं स्थितौ यद्यपि छट्मित्यादिपदमात्रप्रयोगेऽपि " छट् पश्य "
 इत्यादिवाक्यार्थबोधः शक्यः, कारकमात्रप्रयोगे आकाङ्क्षिततत्त्वत्कारकान्वितक्रियारूपवाक्यार्थ-
 रूपवाक्यार्थबोधः, क्रियामात्रप्रयोगे च आकाङ्क्षिततत्त्वत्कारकान्वितक्रियारूपवाक्यार्थ-
 बोधश्च शक्य इति यावत् तथापि कारकमात्रप्रयोगे योग्यतकलतत्त्वत्क्रियापदाध्याहारे
 प्रसक्तौ स्वम् क्रियापदमात्रप्रयोगे योग्यतकलतत्त्वत्कारकपदाध्याहारे प्रसक्तौ निश्चयार्थः
 तत्त्वत्क्रियाकारकवाचकानां वाक्यपदकानां तत्त्वत्पदानां प्रयोगः । यथा "पश्य"
 इति क्रियापदस्ययोगेनैव छट्मित्येतस्य पदस्य वाक्यीभावः वक्तुरभीष्टः न तु
 "आनय" इत्यस्य पदस्य योगेनेति " पश्य " पदप्रयोगेण नियम्यते। एवं छट्मित्यस्य
 पदस्य योगेनैव प्रकृते पश्य पदस्य वाक्यीभावः न तु पट्मित्यस्य पदस्य योगेन इति
 छट्मितिपदप्रयोगेण नियम्यते। वाक्यार्थबोधस्तु छट्मित्यनेन " पश्य " इत्यनेन वा
 पदमात्रेणापि उक्तरीत्या शक्य एव। एवमित्येतदर्थवत्सूत्रे भाष्ये । तत्र हि स्वमाह
 भाष्यकारः - " इह देवदत्त इत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः कर्मक्रियागुणौ च अनिर्दिष्टौ,
 गामित्युक्ते कर्मनिर्दिष्टं कर्तृन्क्रियागुणौ चानिर्दिष्टौ, " अभ्याज " इत्युक्ते क्रियानि-
 र्दिष्टा कर्तृकर्मणी-गुणश्चानिर्दिष्टः। इहेदानीम् " देवदत्तः गामभ्याज शुक्लाम् ।
 इत्युक्ते सर्वं निर्दिष्टम् । देवदत्त एव कर्ता नान्यः, गामेव कर्म नान्यत्। अभ्याज एव
 क्रिया नान्या। शुक्लामेव न कृष्णमिति। " रूपकमेतत् सर्वम् लूम्रमू²धायाम् ।

1- पाठसू०- 1/2/45

2- वै०सि०लो०म०- स्फोटनिरूपणम्, पृ० 380

इत्येव सर्वोपि प्रतिपादकः शब्दः वाक्यात्मक एव । अर्थश्च वाक्यार्थात्मक एव
इति स्थितम् ।

पदार्थभ्यः पृथक् वाक्यार्थस्य व्यवस्थापनम् -

ननु वाक्यवाक्यार्थान्वाक्यान्वाक्यार्थं पदपदार्थकल्पनायां पदार्थभ्यो व्यतिरिक्ताः
को नाम वाक्यार्थः यः वाक्यशक्तेः विषयः १ इति चेत् उच्यते- पदार्थानामन्वयो
न्यवधार्यतनात्मा विश्लेष्यविश्लेषणभाव एव वाक्यार्थः । यथा - " नीलमुत्पलम्
इत्यत्र नीलपदार्था नीलगुणः रूपान्तरविशिष्टम् उत्पलं व्यावर्तयति । उत्पलपदार्थः
उत्पलद्रव्यसु, द्रव्यान्तर्गतं नीलगुणं व्यावर्तयति इति । नीलपदार्थोत्पलपदार्थयोः
अन्वयोन्यव्यावर्तकता, अयमेव च विश्लेष्यविश्लेषणभावः, एव वाक्यशक्तेः विषयः ।
नहि अयं विश्लेष्यविश्लेषणभावः नीलमित्यादितत्तत्पदीयशक्तेः विषयः शक्यते वक्तुम्
रूपपदमात्रप्रयोगे तस्यानवगमात्, अपितु नीलमुत्पलमित्याद्याकारकपदसमन्वितारूप-
वाक्यशक्तेः एव विषयः । तदेवं पदार्थभ्यो व्यतिरिच्यमानः तेषां परस्परसंस्पर्शात्मा
विश्लेष्य-विश्लेषणभाव एव वाक्यार्थ इत्यवधार्यम् । रूपवत्तत्प्रातिपदिकार्थ इति-
सूत्रे महाभाष्ये तत्र हि "वीरः पुरुषः " इत्यादौ विश्लेष्यविश्लेषणभावस्वरूपं यदाधिक्यं
तः वाक्यार्थ इत्युक्तम् ।

ननु पदार्थसंस्पर्शरूपः अन्वयोऽपि किं न पदशपतेरेव विषयः स्वीक्रियताम् १
किमिति तत्र वाक्यशक्तिरभ्युपगम्यते । सर्वं पदं यत्किञ्चिदन्वितामेव पदार्थं बोध-
यति इति अन्विताभिधानवाद एव किं न प्रतिष्ठाप्यतामिति चेत्, नैवं शक्यम् ।

अनिवृत्ताभिधानवादेऽपि पदशक्त्या कथञ्चित् सामान्यरूपेणान्वयबोधेऽपि तत्तद्विशेषरूपेणान्वयबोधार्थं तत्तत्पदसमभिहाररूपस्य वाक्यस्य कारणता अनिवार्या एव। एवं स्थितौ वाक्ये विशेषरूपेण अन्वयबोधजनकतायाः अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वे सामान्यतात्तं वाक्यशक्त्या, या हि इयं वाक्ये विशेषरूपेण अन्वयबोधजनकता तैव वाक्यशक्तिः शब्दानिष्ठो बोधजनकता एवं हि शाब्दिकनये शक्तिः ।

अथ पदैः पदार्थोपस्थितौ आकांक्षादिभिः हेतुभिः तेषां पदार्थानां परस्पर-संतर्गात्मक अन्वयः प्रतीयते इत्येवं नैयायिकादिरीत्या वाक्यशक्तिः निराकरणमपि न विचारतहम् । तथासति हि संतर्गात्मक शब्दशक्त्यविवक्षितत्वेन शाब्दबोधविवक्ष्यता न स्यात्, स एव हि अर्थः शाब्दबोधस्य शब्दप्रतीतिरितिपावत्- विषयः यः शब्द-शक्तेः विषयः । अपि च संतर्गस्य आकांक्षागम्यत्वेन आकांक्षायाः पदसमभिव्यहार-रूपतया पदसमभिव्यहार-रूपस्यवाक्यरूप संतर्गबोधकारणता अभ्युपगतेव भवति । तैव च शाब्दिकनये शक्तिरित्युक्तम् । तदित्येव पदार्थानां परस्परसंतर्गात्मकः परस्परविषयविषयभावात्मको वा वाक्यार्थः वाक्यशक्तेः विषयः इतिस्थितम् । आकांक्षातु अस्याः वाक्यशक्तेरेव ग्राहिका । इत्यत्र च आकांक्षा न साक्षात् संतर्गरूपं वाक्यार्थं प्रतिपादयति अपितु वाक्यशक्तिगृहद्वारेण तदगृहे उपयुज्यते । तदुक्तम् मञ्जूषायाम् =

"वाक्यसमग्राहिका चाकांक्षा " ।

वाक्यशक्तिग्रहविमर्शः -

अत्र संसर्गरूपे वाक्यार्थे वाक्यशक्तौः अभ्युपगमे अगृहीतपूर्वाद् वाक्याद् वाक्यार्थबोधो नोपपद्यते। तत्र हि तद्वक्तावाक्यार्थस्य पूर्व कदापि अगृहीतत्वेन तत्र तद्वक्तावाक्यस्य शक्तिरपि अगृहीता भवति। अगृहीता च शक्तिः बोधे नोपयुज्यते, तथासति अगृहीतशक्तिकात् पदादपि बोधप्रसङ्ग इति पर्यनुयोगस्तु न युज्यते, यतः अन्विताभिधानवादेऽपि सामान्येन अन्वयविशिष्टे तत्तत्पदस्य शक्तौः ग्रहेऽपि अन्वयविशेष पदशक्तिः अगृहीतैव भवति।

"तस्मैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य स्येति च स्थितम् ।"

इति सिद्धान्तानुसारेण वाक्यार्थस्य लक्ष्यत्ववादेऽपि वाक्यार्थस्य अपूर्वत्वेन प्रागनुपस्थितस्यैव वाक्यार्थस्य लक्षणा बोधो भवति वक्तव्यः । स्वऽत्र यथा अन्विताभिधानवादे अन्वयविशेषांशे अगृहीता एव पदशक्तिः बोधे उपयुज्यते, यथा च वाक्यस्य लक्ष्यत्ववादे वाक्यार्थस्य प्रागनुपस्थितत्वेन तत्रागृहीता एव लक्षणा वाक्यार्थबोधे प्रयोजयति, स्यं वाक्यशक्तिवादेऽपि पदार्थोपस्थितौ तत्तद्वक्तावाक्यार्थे अगृहीतापि तत्तद्वक्तावाक्यशक्तिः बोधे प्रयोजयति इति शक्यते वक्तुम् । तदुक्तं भूषणे-

* अर्थं विशिष्यतम्बन्धाग्रहेण चेत् तर्हि पदे ।

लक्षणादधुना चेत्तत्पदेऽप्यस्तु तत् तथा ।

तस्मैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य स्येति ये विदुः ।

भाट्टाहोत्तरेऽपीत्येवाहुर्लक्षणाया ग्रहे गतिम् ।।

1- वै०मु०त 10-पृ० 488

2- वै०मु०सा०स्फोटनिर्णय- 66 पृ० 473

3- वै०मु०सा०-67 पृ० 488

वस्तुतस्तु वाक्यार्थबोधसमकालमेव आकांक्षादिना तत्तदवाक्यार्थं तत्तद्-
वाक्यशक्तौःगृहः इति ध्येयम् ।

त्रयो जातिस्फोटः -

ध्वन्यात्मका एव वर्णाः, तेषां समूहः पदं, पदानाञ्च समूहो वाक्यमिति-
दर्शने तत्तद्वर्णगताः तत्तत्पदगताः पदवाक्यगताश्च जातय एव तत्तदर्थानां वा-
चिकाः न तु तत्तद्वर्णव्यक्तयः पदव्यक्तयो वाक्यव्यक्तयो वा, तासां व्यक्तीना-
मानन्त्येन शक्तीनामपि आनन्त्यप्रसङ्गात् । तद्वया-धकाराकारटकाराकारणां
समूहस्याप्यपदव्यक्तिः न घटार्थस्य वाचिका, यतः ध्वन्यात्मकानां शब्दानां प्रत्यु-
च्चारणमेवात उच्चारणमेवेन अनेकाः घटपदव्यक्तयो भवन्ति । तासु सर्वास्तु घटार्थ-
निरूपिताः अनेकाः शक्तयः स्वीकार्या इति गौरवम् । अतः इदं घटपदम्, इदं
घटपदम् इत्याधुनगतप्रतीतिनिबन्धनभूता सकलघटपदव्यक्तिनिष्ठा तत्तदानुपूर्वीव्यङ्ग्यया
घटपदत्वस्या जातिरेव वाचिका, तस्याश्च स्वत्वाच्च शक्तिरपि एका एव भवतीति
न गौरवम् । स्वमेव सर्वत्र अनुगतविभिन्नतत्तद्वर्णमदवाक्यव्यक्तिनिष्ठाः जातय एव
तत्तदर्थानां वाचिकाः । अतः ताः जातय एव स्फोटपदवाच्याः । जातिरेव स्फोटः
ऋचाचकः इति जातिस्फोट इत्यस्यार्थः । तदुक्तं वाक्यपदीये-

“अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्यया जातिस्फोट इति स्मृतः ।”

यथा गवादिपदानां गवादिव्यक्तिषु शक्त्यङ्गीकारे शक्तीनामानन्त्यम्, गृहीत-
शक्तिकस्यैव अर्थस्य शब्देन बोधः इति नियमे व्यभिचारश्चेति दोषद्वयं भवति । अतः
व्यक्तिशक्तिवादं परित्यज्य अर्थज्ञातु जातिषु एव शब्दानां शक्तिः स्वीक्रियते ।

गोत्वादयो जातयः स्य गवादिपदानां शब्दाः न तु गवादयो व्यक्तयः इति ।
 एवं तत्तद्वर्णपदवाक्यगतासु जातिष्वेव तत्तदर्थनिरूपिताः शक्तयः । पदजातयः स्य
 शक्ताः न तु पदव्यक्तयः, इति हि जातिस्फोटवादिनां दर्शनम् । तदुक्तं भूषणे -

" शक्यत्वे द्वय शक्तत्वे जातेन^१विध्वनीक्षयाताम् "

तदेवं वर्णपदवाक्यरूपाणां शब्दव्यक्तीनां वाचकत्वादे यथा त्रयो व्यक्ति-
 स्फोटाः ये प्राक् प्रदर्शिता, एवं तत्तद्वर्णपदवाक्यगतानाम् तत्तद्वर्णपदवाक्य-
 इत्यादीनां वा जातीनां वाचकत्वाश्रयणे वर्णजातिस्फोटः पदजातिस्फोटः वाक्यजाति
 स्फोटश्चेति त्रयो जातिस्फोटाः अवतिष्ठन्ते ।

आनुपूर्वीभेदेन जातिभेदः -

ननु अस्मिन् जातिस्फोटवादे " सरो रतः " इत्यादौ बोधे अविशेषप्रसङ्गः,
 यतः यावतां वर्णानां समूहः "सरः " इति तावतामेव वर्णानां " रतः " इति-
 समुदायः । स्वच्छ " सरो रतः " इत्यनयोः समुदाययोः जात्यैक्यं वक्तव्यम् ।
 या जातिः "सर"इतिवर्णैः अभिव्यज्यते तैव " रत "इति वर्णैः । ततश्च तैव जातिः
 सरोरुपार्यनिरूपितशक्तिमती तैव च रतरुपार्यनिरूपितशक्तिमती इत्याद्याति । एवं
 स्थिते उभयत्र उभयबोध आपद्यतीति बोधे वैलक्षण्यं नोपपद्यते इति चेत्, अयमत्र
 समाधिः-अन्या जातिः "सर " इतिसमुदाये अन्या च " रत " इतिसमुदाये, न तु
 जात्यैक्यम् येन बोधे त्यादवैलक्षण्यप्रसङ्गः । अतः स्व सर्वेषु रतपदेषु इदं रतपदमिति
 प्रतीतिवत् " सर " इति पदे रतपदमिति प्रतीतिः न भवति । आनुपूर्वीभेदात् तथा
 प्रतीत्यभावा इति चेत्, ततः स्व जातिभेदोऽपि शक्यते वक्तुम् । आश्रयमूतानां

व्यञ्जकानां वा वर्णानां तुल्यत्वेन जात्यैक्यस्वीकारेऽपि न दोषः । वस्तुतो जाते-
 रैक्येऽपि व्यञ्जकानुपूर्वी-रूपोपाधिमेवात् भेदमादाय " सरो रसः " इत्यादौ बोधे
 वैलक्षण्यं शब्दोपपादनम् । तैव जातिः यदा " सरो रसः " इत्यानुपूर्व्या अभिव्यज्यते
 तदा स्वार्थं वक्षति यदा तु " रस " इति आनुपूर्व्या अभिव्यज्यते तदा अपरमर्थम् ।
 उभयार्थनिरूपिते उभे अपि शक्तिं तत्त्वामेकस्यामेव जातौ, परन्तु आनुपूर्वीविशेषः
 शक्तिविशेषस्य व्यञ्जकः । अस्ति च " सरो रस " इत्यत्र जात्यमेवेऽपि आनुपूर्वी-
 भेदः । तदुक्तम् भूषणे-

" औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवत् "

जातिरुफोटतमीक्षा-

इदमत्रऽप्येवम् यथा शाब्दिकनये वर्णमदवाक्यव्यक्तीनां वाचकत्वं काव्यनिर्ण-
 व्यावहारिकं वा, स्वमेव तत्तज्जातीनामपि । जातेः वाचकत्वस्य या दृष्टा ता
 आपेक्षिकी स्व, व्यक्तित्वाचकत्वापेक्षया द्वितीयावत्- न तु पारमार्थिकी । परमार्थस्तु
 तन्मग्नतत्तद्वर्णमदवाक्यादिरूपैः अभिव्यक्तः स्वीच्छण्डः नित्योविभुञ्ज रुफोटात्मा
 शब्दस्य वाचकः न तु विभिन्नविधतत्तद्वर्णमदादिनिष्ठः विभिन्नाः जातयः ।
 वस्तुतस्तु शाब्दिकमान्यतानुसारेण जातेः व्याख्याने वैयाकरणतिद्धान्ततिद्धः अखण्डे-
 रुफोटवादो जातिरुफोटवादान्न भिद्यते । यथाहि अद्वैतिनामेव अद्वैततिद्धान्ता-
 नुयायिनां शाब्दिकानां मतेऽपि तत्तद्दृष्टव्यरूपवच्छिन्नं ब्रह्मैव जातिः तदुक्तं कैयटेन
 "अस्त्योपाध्वच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दसाध्यमित्यर्थः इति । ब्रह्मतत्त्वमेव शब्द-
 स्वस्मत्तया भाति इति च । ता च जातिः वस्तुतः एका स्व व्यक्तिरूपोपाधि- "

1- वै०भू०शा०-रुफोटनिर्णयः - 7।

2- वै०भू०शा० पृ० 527

भेदाच्च तद्भेदः। ब्रह्म च शब्दतत्त्वात्मकम्, यदाह हरिः:-

"अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वयंदक्षरम् ।

विद्यतीत्यभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥

तदेवं तत्तद्वर्णमदवाक्यव्यक्तिभिः तत्तद्वर्णेण अभिव्यज्यमानं ब्रह्मात्मकं शब्दतत्त्वमेव
तत्तत्पदादिगताः जातयः, तदेव च त्वर्थवाचकमिति शब्दब्रह्मरूपाणां जातीनाम्
समायाता स्फोटरूपता ।

अखण्डपदवाक्यस्फोटौ-

प्रकृतिप्रत्ययांशरूपाणां वर्णानामर्थाः संभूय पदार्थतां पदार्थाश्च परस्पर-
संस्पर्शमिश्रिताः सन्तो वाक्यार्थतां यान्ति। एवं ते वर्णाः पूर्वपरीभावेन अवस्थिताः
पदरूपतां पदानि च संभूय वाक्यरूपतामाप्तादयन्ति इति दर्शनानुसारेण स्तावत्पर्यन्तं
वर्णपदवाक्यस्फोटः ख्याताः। यद्यप्यस्मिन् दर्शने पदानां समूह एव वाक्यम्
तथापि प्रत्येकं पदेषु अतीतिं अपि विशेष्यविशेष्यभावस्वरूपवाक्यार्थनिरूपिता शक्तिः
तत्समूहरूपे वाक्ये न विरुद्ध्यते। प्रत्येकं समूहिषु अतदपि कार्यविशेषकारणसामर्थ्यम्
समूहे दृश्यते। तद्यथा प्रत्येकं तन्तुषु अतदपि प्रावरणसामर्थ्यं तत्समूहरूपे पटे।
पदवाक्ययोरखण्डत्वे वाक्यपदीयतन्मतिः-

इदानीं शाब्दिकसिद्धान्तसिद्धः अखण्डस्फोटपक्षः उपस्थाप्यते। तथाहि
शाब्दिकाचार्येण भर्तृहरिणा-

• पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णैस्त्वयया न च ।

वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रथिते न कश्चन ॥

1- वाक्यपदीयम्- 1/1

2- वाक्यपदीये- 1/73
व०भ०स०-68

इत्येवं वाक्यपदीये सप्तविधये स्वरान्तरः प्रतिपादितः। यथा- ऋकार-ऐकार
उकारादिषु वर्णेषु प्रतीयमाना अपि रेफ- आकार-इकारादिसदृशा अवयवा वस्तुतो
न सन्ति, अण्डा एव ते वर्णाः न तु वर्णसमूहस्थाः। एवं पदे वर्णाः न विधन्ते, न
वर्णसमूहः पदभित्त्यखण्डमेव । स्वमेव न पृथक् पृथगवस्थितानि पदानि संभूय वाक्यरूपतां
यान्ति, अपितु स्वतन्त्र स्वर्ग अतिरिक्त स्वर्ग वाक्याकारः पदाकारेभ्य इति
सत्कारिकार्थः । अत्र " वर्णव्यवयवा न च " इत्यंशो दृष्टान्तः । " पदे न वर्ण"
इतिवाक्यात् पदानाम् इति च दाढर्तान्तिष्ठम्, अत एव क्वचित् " वर्णव्यवयवा इव"
इत्यापि पाठभेदो लभ्यते।

पदवाक्ययोः वर्णपदावभासे बीजम् -

यदि पदे वर्णाः न विधन्ते, वाक्ये च पदानि न विधन्ते तर्हि पदे वर्णविभासः
वाक्ये च तत्तत्पदावभासः कथमिति चेत्, इत्थम्- तथाहि वर्णव्यञ्जकाः पदव्यञ्जकाः
वाक्यव्यञ्जकाश्च ध्वनयः भिन्नाः, भिन्ना एव परन्तु अंशतस्तत्त्वातीयाः । पदव्यञ्जकेषु
स्वतन्त्रवर्णव्यञ्जकध्वनितत्त्वातीयाः ध्वनयः समाविष्टाः। स्वम् वाक्यव्यञ्जकेषु ध्वनिषु
स्वतन्त्रपदव्यञ्जकध्वनितत्त्वातीयाः ध्वनयः, यथा ऐकारादिवर्णव्यञ्जकेषु ध्वनिषु
स्वतन्त्राकारादिव्यञ्जकध्वनितत्त्वातीयानाम् ध्वनीनां समावेशो लभ्यते। ततश्च
ऐकारादिषु अकारादिवर्णविभासवत् व्यञ्जकध्वनितत्त्वातीयात् वायुसंयोगतायात्प्राप्त्या
पदेषु वस्तुतो ततामपि वर्णानां वाक्येषु च पदानामवभासः । नैतावता वर्णसमुदायः पदम्
पदसमुदायो वा वाक्यम्। तदुक्तम् वाक्यपदीये-

" प्रत्येकं व्यञ्जकाः भिन्नाः वर्णवाक्यपदेषु ये ।

तेषामत्यन्तभेदेऽपि संकीर्णा इव शक्तयः ।।

पदपदार्थादीनां काल्पनिकत्वम् -

तदयं निष्कर्षः- वाक्यं पदञ्चाखण्डमेव, वाक्ये पदानि पदे च प्रकृति-
प्रत्यादिरूपाः अंशाः काल्पनिकाः स्म । अखण्डमेव वाक्यम् अखण्डार्थं बोधयति ।
वाक्ये पदानि वाक्यार्थे पदार्थाश्च अखण्डयोरेव वाक्यवाक्यार्थयोः बोधने उपायतया
शास्त्रकृद्भिः कल्प्यन्ते स्म । अस्माकमपि यः पदपदार्थज्ञानपूर्वको वाक्यवाक्यार्था-
नुभवस्तत्रापि वस्तुतः अखण्डेनैव वाक्येन अखण्ड स्वार्थः बोध्यते । पदपदार्थज्ञानान्तु
रेखागवयवत् उपायभूतमेव । यथा रेखागवयं दृष्ट्वा वास्तवस्य गवयस्य ज्ञानं भवति
तत्र रेखागवये आलिख्यमानाः बृहन्गलाङ्गुलाखयवा अस्तत्याः स्म, परन्तु तैः वास्तवो
गवयः परिचाय्यते । एवं प्रकृतेऽपि अस्त्यैः स्म पदपदार्थैः वाक्यवाक्यार्थयोरवगमः ।
स्वमेव स्थितिः पदपदार्थाविषये प्रकृतिप्रत्ययरूपवर्णतदर्थयोः । स्वञ्च पदपदार्थयोः
या वास्तवता प्रागुक्ता ता वर्णवर्णार्थावपेक्षैव । वाक्यवाक्यार्थाविषया तु पद-
पदार्थाविपि अवास्तवौ स्म । पदेषु द्वंदं पदं रूढम्, द्वंदं यौगिकम्, द्वंदं यौगरूढमित्यादयि
शास्त्रकृत्कल्पनैः स्म विशिष्टार्थ-बोधार्थी । बुद्धे च तत्र प्रयोजनसम्पत्तेरुपायं परित्याज्य
अतः स्म चयाकरणभेदेन उपायाऽनियताः । तदुक्तम् -

“उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् पृच्छते ।

उपायानाञ्च नियमो नावश्यमवतिष्ठति ॥

1- वस्तुतो सर्वं वाक्यमखण्डमेव । पदान्धस्तत्यान्धेव ।

वै०सि०ल०म०- रूफोटनिरूपणम् ।

2- वै०सि०ल०म०- रूफोटनिरूपणे-पृ० 38।

3- वाक्यपदीये- 2/38

पदपदार्थनिबन्धनाः तत्तद्देवदायार्थं निर्णयविषयकाः सर्वेऽपि " श्रुतिलिङ्ग-गवाक्य-
प्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमित्यादिकाः भीमांस्तान्यायाः काल्पनिकानेव
पदपदार्थानाश्चित्य प्रयतन्ते। अतो न वाक्यवाक्यार्थयोरखण्डत्वेऽपि पदपदार्थनिब-
न्धनानां भीमांस्तान्यायानाम् उच्छेदप्रसङ्गः । स्पष्टमेतदुक्तञ्चूषायाम् ।
तद्वयथा-

"अखण्डादिव वाक्यात्तदर्थोऽप्य कल्पनया शास्त्रे पदपदार्थापोदारेण समादाय
सकलैष्टमित्ये, स्वञ्च कल्पितपदपदार्थाश्रयैः भीमांस्तान्यायैः तादृशाखण्डार्थ-बोधनम् ।"
प्रकृतिप्रत्ययादीनां काल्पनिकत्वे पञ्चकोषकृष्टान्तः-

स्वञ्च यथा वेदान्ते वास्तवस्य विशुद्धस्य ब्रह्मतत्त्वस्य प्रतिपत्त्यर्थम्
अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाख्याः पञ्चकोषाः³ अवास्तवब्रह्मतया
उपदिष्टा भूगुत्व्याम् आनन्दवल्याञ्च, तैश्च वस्तुतो ब्रह्मभूतैरपि उत्तरात्तरमन्त-
रङ्गतां गतैः वास्तवस्य विशुद्धस्य ब्रह्मणः प्रतिपत्तिः, तद्वत् इहापि अवास्तवैः
प्रकृतिप्रत्ययतदर्थैः वर्णवर्णार्थैरितियाधत- पदपदार्थैश्च वास्तवम् अखण्ड-वाक्यस्फोटम्
अनुविष्टम् आचार्यैः। तदुक्तं भूषणे-

* पञ्चकोषादिवत्तत्मात् कल्पनैषा समाश्रिता।
उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः ।।

अखण्डवाक्यस्फोटात्मकस्य तदर्थ्यात्मकस्य च उपेयस्य प्रतिपत्त्यर्था रक्षा
पदपदार्थादिकल्पना पञ्चकोषादिवत् शास्त्रकारैः समाश्रिता इत्येतदर्थः ।

1- श्रुतिलिङ्ग-प्रकरणस्थान-समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्-
भीमांस्तोद03/3/14

2- वै0सि0म0-स्फोटनिरूपणे- पृ0 384

3- तैत्तिरीयोपनिषद्गता अनुवाक्यमहात्मिका भृगुप्रश्नाश्रिता भृगुवल्ली। तत्र
वरुणपुत्रो भृगुः स्वपितरं वरुणं ब्रह्म पृष्टवान्। वरुणश्च तस्मै "अन्नं प्राणं
वधुः श्रोतं मनो वाचमिति ब्रह्मपलब्धौ ह्याराण्युक्तवान्"

4- देवाकरणभूषणसारे-69

वै0भू0ता0प्रभाटीकायाम्-पृ0 506

षोडश स्फोटकल्पना

ध्याकरणदर्शनभूमिकायां श्रीमद्भिः रामाज्ञापान्दैरेतु षोडश स्फोटाः प्रदर्शिताः । तथाहि च्यवितः पदार्थ इति ध्याद्विमते च्यवितस्फोटः । जातिपदार्थवादिनीं वाजप्यायनस्य मते जातिस्फोट इत्येवं रूपेण द्वौ स्फोटावभ्युपगन्तव्यौ । यदि च अवान्तरस्फोटप्रतिपादने आग्रहः तर्हि कल्पितानि पदानि, कल्पितपदेषु कल्पितप्रकृति-प्रत्ययादादाय वक्ष्यमाणपदत्वा स्फोटः स्वीकार्यः । एवं तति 1- प्रकृतिस्फोटः 2- प्रत्ययस्फोटः 3- प्रकृतिजातिस्फोटः 4- प्रत्ययजातिस्फोटः 5- पदस्फोटः 6- पदजातिस्फोटः 7- वाक्यस्फोटः 8- वाक्यजातिस्फोटः 9- अखण्डपदस्फोटः 10- अखण्डपदजातिस्फोटः 11- अखण्डवाक्यस्फोटः 12- अखण्डवाक्यजातिस्फोटः इति षोडश स्फोटाः भविष्यन्ति । तत्तदवयव-विवक्षाविवक्षामेदेन प्रकृतिप्रत्ययादि-कल्पनाकल्पनाभ्यां तर्पेष्वां कृते षोडशस्फोटाः युक्तियुक्ताः भवेयुः । एतदेव विचार्य-मञ्जूषायां नागेशभट्टो षोडश स्फोटी प्रत्यपादयत् ।

यच्च भट्टनागेशो लघु मञ्जूषायाम् - " तत्र प्रकृतिप्रत्ययनिपातानामेकवर्णाना-मर्थवत्त्वदर्शनात् " इत्यादिना प्रत्याहाराद्विके भाष्ये उक्तः प्रकृतिप्रत्ययोर्वाचकत्वमित्येवं रूपी वर्णस्फोटः शास्त्रीयप्रक्रियोपयोग्येव न वास्तवः " इत्याध्वोऽहम्, तद् वक्ष्यमाण-भाष्यविरोधाद् हेयमेव ।

वस्तुतस्तु वर्णस्फोटोऽप्यधिकस्तत्र निवेशयितुं शक्यते । प्रत्याहाराद्विके "एऔच" सूत्रोपरि "अभवोभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते, इति भाष्योक्त्या शुद्धे ऋकारादिवर्णेषु स्फोटतत्ताया अभ्युपगमात् । तथा च जातिव्यक्तिभेदेन द्वौ वर्णस्फोटस्-वाधिशौ तत्र तन्निवेशयाविति चतुर्दशस्फोटाः सम्पन्नाः । प्रकृतिप्रत्ययविशेषेऽप्यखण्ड-तखण्डभेदेन द्यौरपरयोरपि सम्मेलने षोडशस्फोटाः सम्पद्यन्ते ।

स्ते सर्वेऽपि स्फोटः नित्याकाशसदृशनित्यस्फोटमूलकवर्णपदवाक्यकल्पनया कल्पिता
स्वमन्तव्याः। स्फोटं विहाय पदवाक्यकल्पनायाः उपपत्त्यायमाणात्वात् ।

द्वात्रिंशत् संख्याकाः स्फोटाः—

“ वस्तुतः भेदानां विमर्शे क्रियमाणे द्वात्रिंशत्संख्याकाः प्रतीयन्ते। तथाहि
प्रकृतिप्रत्ययस्फोटौ स्फुक्वर्णयौ द्विविधौ, अनेकवर्णघटितसमुदायरूपौ च द्विविधौ। स्तौ
पुनः त्र्यष्टाकण्डभेदाभ्यां द्विविधाविति चतुर्विधौ। इत्थं व्यक्तपक्षे मिलिताः सर्वे
षड्विधाः जाताः। जातिपक्षे पुनश्चत्वारः स्य। पदवाक्यस्फोटौ च व्यक्तपक्षे
चतुर्विधौ, जातिपक्षे च द्विविधौ। स्वञ्च व्यक्तपक्षे संकलनया दशसंख्याकाः इमे
सम्पन्नाः जातिपक्षे तु षट्संकलिताः षोडश। आन्तरबाह्यभेदाभ्यां पुनर्भेदः द्वात्रिंशत्
संख्याकाः ज्ञातव्याः सूक्ष्मदर्शिनः शब्दशास्त्रनिष्णातैः। लघुमञ्जूषायां यद्यप्यान्तर-
त्यैव सत्ता सूचिता तथापि घटादिरूपबाह्यपदार्थवत् अस्यापि ता सत्ता स्वीकार्या स्व-
औपचारिकी स्व तात्तु इत्यन्यत्²। स्वञ्च भूषणग्रन्थे षट् स्फोटा इति कथनम्,
व्याकरणदर्शनभूमिकायां षोडश स्फोटा इति कथनञ्च न संख्यावधारणपरम् अपितु
उपलक्षणपरमिति विभाव्यतां सुधीभिः। सूत्रकृता भगवता पाणिनिनापि “जात्याख्यायां
सरूपाणाम्, इत्यादिसूत्रेषु जातिव्यक्तिपक्षौ सूचितौ पदार्थमात्रविषये। एवं त्र्यष्टाकण्ड-
पञ्चावपि शास्त्रे बहुत्र निर्दिष्टौ स्तः।

1- व्याकरणदर्शन-भूमिका, शब्दानिरूपणाध्यायः पृ० 24

2- पाणिनीयव्याकरणेमुभासमीक्षा- शब्दसमीक्षायां चतुर्थपुष्पम्।

स्फोटभेदे प्रमाणम् -

यद्यपि अयं स्फोट एको नित्यो विमुश्च तथापि शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहाय कल्पितेषु प्रकृतिप्रत्ययेषु अर्था अपि कल्पिता एव सन्ति । कल्पनायामस्या, भूवादयो धातवः, इति सूत्रं भवति प्रमाणम् । स्वयं कल्पिततत्तदर्थवाचका प्रकृतिप्रत्यया एव वर्णस्फोटपदेनैव संकेतिता भवन्ति । अन्यथा धातुरूपायाः प्रकृतौ अर्थवाचकत्वाभावे "क्रियावाचिनो भूवादयः" इत्युक्तौ संगतिव्यवस्थापनमसंभवं भवेत् । तथा च अस्मिन्नेव सूत्रे भाष्यकृताश्विङ्गत्, "भाववचनो धातुरिति लक्षणे" इति प्रत्यये भाववचनत्वं भाववचनाच्च प्रत्ययः, इत्येवमन्योन्याश्रयदोषोऽपि कथं संगच्छेत ।

"सर्वे सर्वपदादेशाः दाधीपुत्रस्य पाणिनेः"

इति पतेऽजनिवचनेन "येनोच्चारितेन" इत्यादिभाष्यप्रतीकभाषाया "वैयाकरणो वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति" इति प्रदीपकारोक्त्या च पदवाक्यस्फोटोत्पुष्टं प्रतिपादितो- भवतः² । यद्यपि "वर्णव्यतिरिक्तस्य" इत्यनेन पदवाक्ययोरङ्गत्वमेव प्रतिपाद्यते तथापि "नित्येषु नामशब्देषु कूटस्थैरविचालिभिः वर्णैः³ भवितव्यम्" इति भाष्यवचनेन तयोः तङ्गत्वमपि प्रतीयते एव । जातिव्यक्तिभेदेन पुनरपि इमे भिन्नाः प्रतीयन्ते । अत एव "अङ्गु" इति सूत्रस्य भाष्यप्रदीपे जातिव्यक्तिस्फोटयोर्बलावतचिन्तनम्, अक्षरं न क्षरं विधात्, इति भाष्यगुन्धव्याख्याने

1- पटोसू- 1/3/1

2- व्यटोमो-मटो-पर्यशाहिकम्

3- व्यटोमोमटो-1/1/55

4- मोमटो- 1/1 मटोसू-1

तच्च ब्रह्मतत्त्वं परमार्थतो नित्यम्, व्यवहार नित्यतया तु वर्णपदवाक्यस्फोटानां

वातिस्फोटस्य वा इति प्रतिपादनञ्च^१ श्रीकैयटकृतं संगतं भवति।

स्वमेव^२ अर्थवत् सूत्रे, स्वं रूपमिति^३ सूत्रे "तपरस्तत्कालस्य इति"^४ सूत्रे च भाष्यप्रदीपद्वये
तमेदः स्फोटवादः समीक्षणीयः सूत्रद्वयैः शब्दतत्त्वविदिभिः ।

१- म०भ०ट०- १/२, म०ट०सू० ७-८

२- म०भ०ट०- १/२/४५

३- म०भ०ट०- १/१/६८

४- म०भ०ट०- १/१/७०

चतुर्थोऽध्यायः
फोटोव्यञ्जनस्य नयः

"चतुर्थोऽध्यायः"

स्फोटव्यञ्जकाः ध्वनयः

- 1- स्फोटव्यञ्जकाः ध्वनयः ।
- 2- ध्वनेः पञ्चधानिरूपिताः ।
- 3- ध्वनेः नादरूपता ।
- 4- ध्वनिभेदाः ।
- 5- प्राकृतध्वनिरूपणम् ।
- 6- वेकृतध्वनिरूपणम् ।
- 7- ध्वनेः गृहणयिष्यंक्तं मतत्रयम् ।
- 8- ध्वनेरसंवेद्यत्वम् ।
- 9- स्फोटरूपाविभागेन गृहणम् ।
- 10- स्वातन्त्र्येण गृहणम् ।
- 11- मतत्रयसमीक्षा ।
- 12- ध्वनेः स्फोटव्यञ्जकत्वे पक्षत्रयम् ।
- 13- प्रथमपक्षः- ध्वनिना श्रोतसंस्कारः ।
- 14- द्वितीयः पक्षः- ध्वनिना शब्दसंस्कारः ।
- 15- तृतीयपक्षः- उभयसंस्कारः ।
- 16- उक्तपक्षत्रयस्य दृष्टान्तरूपपादनम् ।

- 17- अभिव्यक्तिवादे आक्षेपनिराकरणम् ।
- 18- प्रथमः आक्षेपः ।
- 19- द्वितीयः आक्षेपः ।
- 20- तृतीयः आक्षेपः ।
- 21- चतुर्थः आक्षेपः ।
- 22- प्रथमाक्षेपनिराकरणम् ।
- 23- द्वितीयाक्षेपनिराकरणम् ।
- 24- तृतीयाक्षेपनिराकरणम् ।
- 25- चतुर्थाक्षेपनिराकरणम् ।
- 26- एवनिस्फोटविषये दर्शनान्तराणि ।
- 27- एवनिस्फोटयोः जातिव्यक्तिभावः ।
- 28- शब्दज्ञशब्दन्यायेन एवनिस्फोटयोः व्याख्यानम् ।
- 29- उक्तपक्षयोः शाब्दिकसिद्धान्तैर्न समीक्षा ।
- 30- शाब्दिकमतम् ।

स्फोटच्छन्दाः एवमयः

नित्योऽपि च विभुरपि च स्फोटात्मा शब्दः एवमिना अभिव्यक्त
स्य उपलब्धिधिष्यतां भवति। अतो नित्यत्वे विभुत्वेऽपि च न सर्वदा सर्वत्र
वा तदुपलब्धिरिति शाब्दिकसिद्धान्तः। तत्र कोऽयं एवमिनामिति विषयः
तः कथंकार च तेन शब्दोऽभिव्यज्यते इत्यादिकं सर्वं तस्यैव यथा- सिद्धान्तं
विमृशामः। यपपि एवमिशब्दोऽयं व्युत्पत्तिमेदेन बह्वर्थः, व्यपदिष्टश्च आत्मा-
इकारिकरयं विभिन्नेष्वर्थेषु। तथाहि- " एवमिनामिनां क्वाचम् " - उत्त-
मकाव्यमिति यावत् - एवमिरिति आख्यायते तेः। तदुभया-

अत्रार्थः शब्दो वा तन्मयमूर्तनीकृतत्पार्थो ।

व्यङ्ग्यः काव्यविशेषः स एवमिरिति सूत्रिभिः कथितः।।

अत्रार्थं एवमन्यतेऽस्मिन्निति अनेनेति वा एवमिशब्दस्य व्युत्पत्तिः वेदितव्या।
व्यङ्ग्यार्थस्यापि एवमिशब्देन व्यवहारो दृश्यते काव्यशास्त्रे, तथा-

"काव्यस्यात्मा एवमिरिति बुधैः यः समानात्पूर्वः"

अत्रार्थं " एवमन्यते यः तः एवमिः इति एवमिशब्दस्य व्युत्पत्तिः। व्यङ्ग्यना-
व्यापारोऽपि च एवमनं एवमिरिति व्युत्पत्त्या एवमिशब्देनैव्यते। एवम्या-
लोकस्य टीकां कुर्वन् अभिनवगुप्तः आलङ्कारिकाणां एवमिसिद्धान्तेन वैधाकर-
णानां स्फोटसिद्धान्तस्य सामञ्जस्यं स्थापयन् एवमिशब्दस्य पञ्चविधेषु अर्थेषु

1- एवम्यालोक- 1/13

2- एवम्यालोक- 1/1

प्रयोगं करोति-

एवनेः पञ्चधानिरुक्तिः -

- 1- एवनेति यः सः व्यञ्जकः शब्दः एवनिः ।
- 2- एवनेति एवनेति वायः सः व्यञ्जकोऽर्थः एवनिः ।
- 3- एवनेति इति एवनिः अर्थः व्यङ्ग्यार्थः ।
- 4- एवनेति अनेनेति अथवा एवनेन एवनिः ।
- 5- एवनेतिऽस्मिन्नेति एवनिः ।

सम्प्रकारेण उक्तव्युत्पत्त्यनुसारेण एवनिशब्दः क्रमेण व्यञ्जकशब्दं, व्यञ्ज-
कार्थं, व्यङ्ग्यार्थं, व्यञ्जनाख्यापारं तथा च व्यङ्ग्यार्थप्रधानम् कार्थ्यं बोधयति ।

एवनेः नादरूपता-

प्रकृतसन्दर्भतः शब्दोप्यम् कण्ठतालवाधभिध्वातजन्यं नादमेव विषयीकरोति ।
शब्दशास्त्रे स्फोटव्यञ्जकएवनिप्रस्ताये तस्यैव एवनिशब्दः उक्तस्त्वेनादे एव शाश्वतः
व्यपदिष्टोऽस्ति । एतच्चानुपदमेव शब्दशास्त्रीयग्रन्थानामुद्धरणैः स्फुटीभविव्यति ।
अप्यमेव च स्फोटविषयव्यञ्जकः नादात्मा एवनिरिति अस्माकं चिन्तनस्य विषयः ।
शब्दशास्त्रज्ञैरेव प्रथमतया एवनिशब्दस्य प्रयोगः कृत इति आनन्दवर्धनाचार्योऽपि
स्वीकरोति ।

अतएव एवेत्यम्- विजातीयैः कण्ठतालवाधभिध्वातैः भेदीदण्डवाधभिध्वातैश्च
विविधाः नादाः उत्पादन्ते । त एव एवनेति आख्यायन्ते, तैश्च सन्नेव

1- प्रथमे हि विद्वांसः वैयाकरणाः व्याकरणमूलत्वात् सर्वविधानाम्-

एवनेत्यालोक 1/13 की वृत्ति ।

शब्दोऽभिच्यज्यते। शेषविभिन्नातस्त्वितिऽपि ध्वनिः स्फोटश्च तत्त्वत्वं शीर्षद्वैः
अभ्युगम्यते न तु कण्ठताल्लयाभिन्नातस्थिति एव। तथा च " तपरस्तत्कालस्य" इति
सूत्रे महाभाष्यम्- " भेदीघातः भेरीमाहृत्य कश्चिद् विशीति पदानि गच्छति,
कश्चित्त्रिंशत्, कश्चिच्चत्वारिंशत् स्फोटस्तावानेव ध्वनिकृतावृद्धिः ।

"अभिच्यज्यकध्वनिवैजात्यवशेनैव शब्दे वैजात्यं प्रतीयते ककारः खकारो गकार
इति, । वस्तुतः शब्दः एक एव, ध्वनिविशेषयुक्ताः एव च एकरूपस्यापि शब्दस्य
वर्णमदवाक्यादिकाः ज्ञेयाः विधाः। यदविशेषणम् अर्धविशेषवाचकत्वव्यवस्थापि
च ध्वनिसंतर्गता एव। तत्त्वतस्तु एकमेव शब्दतत्त्वम् तद्वर्त्यशक्तिमत्। अत्र विषये
यदधिकं वक्तव्यं तत्स्फोटस्वरूपविषयके पूर्वस्मिन् प्रघटके विशदय्य उक्तम्-
ध्वनिभेदाः-

शब्दोपलब्धौ उपकारको ध्वनिः द्विविधः प्राकृतौ वैकृतश्च ।

यद्यपि वैकृतध्वनिः न शब्दस्य अभिच्यज्यकः तथापि शब्दोपलब्धाद्युपगुज्यत एव
त इति भवति शब्दस्थोपकारकः, साध्यानुपदमेव प्रकाशमायास्यति। तत्र
शब्दाभिच्यक्तिनिमित्तः कण्ठताल्लयाभिन्नातजन्यः ध्वनिः प्राकृतः ।

शब्दाभिच्यक्त्युत्तरं जायमानः प्राकृतध्वनिनाभिच्यक्तस्य शब्दरूपस्य चिरापिर-
मुपलब्धौ प्रयोजकोऽनुरणनात्मा ध्वनिः वैकृतः। यद्वत् "येन विना स्फोट-
रूपमनभिच्यक्तं न परिच्छिद्यते तः प्राकृतः, वैकृतस्तु येनाभिच्यक्तं स्फोटरूपं
पुनरविच्छेदेन प्रचिततरकालमुपलभ्यते ।" तदुक्तं संग्रहकृता-

1- महाभाष्यम् तपरस्तत्कालस्य- 1/1/69

2- वाक्यदीपम् 1/76 हरिवृत्तौ

शब्दस्यग्रहणे हेतुः प्राकृतो ऽवनिरिच्यते ।

स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते ॥

प्राकृतऽवनिनिरूपणम्-

६ दमत्र बोध्यम्- कण्ठतात्पादाभिधौतैः प्रथमतो यो नाद उत्पाद्यते

तः प्राकृतो ऽवनिः, त एव शब्दस्योऽध्यस्तस्वस्वरूपमभिचयनयित। अयं ऽवनिः

वक्त्रपुन्यनानुसारेण अपचितः प्रचितश्च जायते। तत्रापचितः अल्पं कालं व्यपन्नोति,

प्रचितो दीर्घकालम्, प्रचिततरस्तु ततोऽप्यधिककालम्। इमे एव ऽवनेः कालभेदाः

ह्रस्वदीर्घादिशब्दैः व्यपदिश्यन्ते। तत्तत्कालिकऽवनिस्तथादिव च वस्तुतोऽभिन्न-

कालिकोऽपि शब्दः कालभेदनिबन्धनान् ह्रस्वदीर्घादिव्यपदेशान् भजति। तत्र

अपचितऽवन्यभिध्यर्थः शब्दः प्रथमः इति, प्रचितऽवन्यभिध्यर्थः शब्दः दीर्घः

इति, प्रचिततरऽवन्यभिध्यर्थश्च शब्दः प्लुत इति व्यवह्रियते। अभिव्यञ्जकऽवनिरेव

ह्रस्वादिधर्मवान्, न तु शब्दः इति तु तत्त्वम्। यथा आह हरिः-

स्वभावभेदान्नित्यत्वे ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु ।

प्राकृतस्य ऽवनेः कालः शब्दस्यैव्युपपद्यते ॥

कारिकाभिमता वाक्यपदीयकारः स्वमेव इत्थं व्याचष्टे। " तथा स्वभावभेदा-

दपचितऽवनिर्बोध्यो ह्रस्वः । तावताभिधायितानिमित्तेन स्वरूपस्य ग्राहिका-

1- वाक्यपदीयम् 1/76 हरिवृत्तौ उद्धृतम् ।

बुद्धिस्तत्रोत्पद्यते । प्रचितल्वनिवोत्पत्तु दीर्घः, प्रचिततरल्वनिप्रतिपाद्यस्तु ¹प्लुतः ।

अस्य प्राकृतल्वनेः प्रचयापचयौ वक्ष्यन्त्यनेनैरितस्य ल्वन्युत्पादकस्य ल्वनि-
रूपेण परिणमतो वा वायोः प्रचयापचयमूलकौ § आधिव्यात्यमूलकौ § , तथाहि-
नाभिमुद्ग्रे मूलाधारे वा वक्ष्यन्त्यनेनैरितः प्राणवायुः हृदयादिदेशगमनं मुखायातः
तात्पादितत्तत्स्थानेषु आहतः सन् तं तं प्राकृतल्वनिविशेषं जनयति, तत्तदल्व-
निरूपेण वा परिणमति तद्वद्वारेण च शब्दमभिव्यनक्ति । तद्वत्तत् आधियायाम्-

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्यन् मनो बुद्धोक्ते विवक्षया ।

मनः कायाग्निमाहन्ति स ग्रेरयति मारुतम् ।

तोदीर्घा मूलार्धभिहतो वक्ष्यभाष्य मास्तः +

वर्णान् जनयते ²----- ।

तत्र विवक्षानुसारेण कश्चिद्वक्ष्यन्त्युत्पत्तः मूलाधारे एव अर्त्यं वायुं ग्रेरयति,
कश्चिदधिष्णुं कश्चिदधिष्ठितरम्, वायुपरिणानुसारेण तज्जन्यल्वनेरपि भवति
परिमाणं यद् ह्रस्वादिशब्दैः व्यपदिश्यते । एवञ्च मूलाधारादुद्गच्छतः वायोः
आधिव्यात्यत्वे एव ल्वनेः प्रचयापचयौ प्रयोजयतः । त्वष्टमेतत्- अङ्गुणे तूत्रे
महाभाष्यप्रदीपोपोते ।

अथ षोडशे ल्वनिकालस्य शब्दे आरोपः, यत्कृतशब्दे ह्रस्वा-
दिव्यवहारः, तत्रबीजे ल्वनिशब्दयोरलयात एव । तथाहि शब्दमभिव्यक्ति-
काले ल्वनिः शब्दश्चेति वस्तुतः विचिन्तामपि तत्त्वद्वयं नीरधीरयत् अविवेकेन

1- वाक्पदीयम् 1/76 हरिवृत्ति ।

2- पाणिनीय शिक्षा ।

3- अङ्गुणतूत्रे- महाभाष्यम् ।

गृह्यते। न हि अयं ध्वनिः अयं तदभिधायकः शब्दः इति विवेकज्ञानं भवति
कस्यापि- तदुक्तम् -

स्फोटरूपाधिभागेन ध्वनेः गृहणमिह्यते ॥

धिवेकागृहादेव च ध्वनिः शब्दस्य प्रकृतिरिव = स्वभाव इव, स्वस्वमिव च
मन्यते। अत एवायं ध्वनिः प्रकृतौ = स्वभावे भवः प्राकृतः, इति व्युत्पत्त्या,
प्रकृतिरेव प्राकृतः इति व्युत्पत्त्या वा प्राकृतशब्देन व्यपदिश्यते। तदुक्तम् --

* स्वभावभेदान्नित्यत्वे *

कालभेदान्निबन्धनाः इत्यादयो धर्मा इव कल्पयित्वादिरूपाणि सर्वाणि वैजात्या-
न्यपि प्राकृतध्वनिगतान्येव ध्वनिशब्दयोः धिवेकागृहात् शब्दे आरोप्यन्ते।

वैकृतध्वनिनिरूपणम्-

प्राकृतध्वनिना शब्दस्याभिधायकत्वमनुकरणरूपकः ध्वनयो
जायन्ते, त एव वैकृतध्वनयः उच्यन्ते। ते च प्राकृतध्वनिना अभिव्यक्तस्य
शब्दस्य चिराचिरकालमूलबन्धिं प्रयोजयन्ति। यावदयं वैकृतध्वनिः अनुत्ति-
तावत्प्राकृतध्वनिना अभिव्यक्तः शब्दः उपलभ्यते। एतदुच्छेदे तु शब्दोपलब्धि-
रपि विरमति। अयमेव ध्वनिः द्रुतादिवृत्तिभेदे निबन्धनम्, तथाहि- शब्दो
व्यारणे तिष्ठे द्रुततयः भवन्ति- द्रुतामध्याविलम्बिता च। तिसृष्वपि वृत्तिषु

1- वाक्यपदीयम् - 1/76

2- शब्दाभिधायकत्वमनुकरणरूपकः ध्वनयो जायमानस्तु घण्टानादाभिव्यक्तवद् वैकृतो ध्वनिः
शब्दस्य चिराचिरस्थितिभेदे निमित्तबन्धिं प्रतिपद्यते इति ।
वाक्यपदीयम् 1/76 अभ्यास्यम् ।

शब्दस्य कालो न भिद्यते, यतः प्राकृतध्वनेरेव कालः शब्दे आरोप्यते, प्राकृत-
ध्वनिश्च धृतिभेदेऽपि तुल्यश्च रिमार्थं एव भवति । धृतिभेदस्तु प्राकृतध्वन्यु-
त्तरजायमानवैकृतध्वनिमूलकः ।

वैकृतध्वनिशब्दयोस्तु नेतरतरालयातः, वैकृतध्वनिर्हि शब्दाद्
धिधेकेन गृह्यते। भेदोऽयं दण्डादीनां शब्देषु स्फुटं परिलक्ष्यते। अतः द्रुता-
दिधृतिभेदेऽपि न शब्दस्य कालभेदः । तदुक्तम् वार्तिककृता- * सिद्धन्त्व
स्थिताः धर्माः वस्तुविचराचिरवचनात् धृत्तयो विच्छिद्यन्ते ।* तदेवं प्राकृत-
ध्वनिः शब्दमभिधनयति- वैकृतध्वनिस्तु तम् विराचिरमुपलभ्यति इति ध्वनेः
अनयोः ध्वयोः धिधयोः विधेयः । उभावपि चाभिधयन्ति द्वारेण उपलब्धिद्वारा-
रेण वा शब्दमुपकुर्वतः । तदुक्तम् हरिणा-

शब्दस्योर्ध्वमभिधयतोर्ध्वधृतिभेदे तु वैकृताः³

ध्वनयः समुपहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते ॥

अत्र स्फोटात्मा तैः न भिद्यते इत्यस्य- वैकृतध्वनिकालभेदेऽपि न शब्दस्य
कालभेदः, यतः शब्दाभिधयत्पुत्तरं जायमानत्वात् वैकृतध्वनिः शब्दात्पू-
र्णमेव उपलभ्यते इत्याशयः । संग्रहकारोऽप्याह -

* स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते *⁴

1- वाक्पदीयम् 1/104

2- तत्परस्तत्कालस्य महाभाष्यम्

3- वाक्पदीयम् 1/77

4- वाक्पदीयम् 1/76 हरि वृत्तौ उद्धृतम्

अवभाष्यः- यथा पृथीपपुलाशः उत्पन्नमानैः सतामेव अन्वकारा-
वृत्तानां गृहणे हेतुः भवति, इत्येव च तस्य घटादिभिरव्यञ्जकत्वम् । अनुवर्तमानश्च
सः घटादिगृहणस्य अधिकेदलक्षणो यः प्रबन्धः तं प्रयोजयति । एवमेव प्रकृतेऽपि
उत्पन्नमानशक्त्यानीयः प्राकृतलघुनिः शब्दस्य गृहणे हेतुमात्रं भवति- शब्दम-
भिधेयवित्त- इति यावत् । अनुवर्तमानप्रकाशक्यानीयो वैकृतलघुनिस्तु गृहणा-
नुवृत्तिमादधाति । इत्येव गृहणानुवृत्तिः उत्तरांगगृहणने स्थितिशब्देन विवक्षिता ।
लघुनेः गृहणविषयकं मतमयम् -

अथ योऽयं स्फोटामिव्यञ्जको लघुनिः सः गृह्यते न वा ।
गृह्यते चेत् शब्दात्पृथग्व्येव शब्दस्याधिकभागेन वेति सम्पुति विमुक्ताः । अत्र
विषये त्रीणि दर्शना²नि - लघुनिः सर्वथैव न गृह्यते, शब्दादधिकभागेन गृह्यते,
शब्दात्पृथग्गृह्यते इति ।
लघुनेरसंवेद्यत्वम् -

तत्र लघुनेः सर्वथागृहणवादिनाम् अवभाष्यः, यथा वक्षुरादी -
निद्रायाणि तद्गुणानि रूपादीनि च स्वमगृह्यमाणान्येव तत्तद्विषयोपलब्धिं
प्रयोजयन्ति । न हि वक्षुरिनिद्रां तद्गुणम् रूपं वा स्वयेन परेण वा गृह्यते ।

अगृह्यमाणैव च घटादिगृहणे भवति निमित्तम् । एषैव गतिः इन्द्रियान्त-
राणामपि । एवम् कण्ठताल्व्याधिभ्रातोत्पन्नः ध्वनिः स्वमगृह्यमाण एव
स्फोटमभिव्यनक्ति । परन्तु अस्मिन् दर्शने यदि ध्वनिः सर्वथासंवेद्यः तदा
ध्वन्युत्पादकस्य कण्ठताल्व्याधिभ्रातस्य स्फोटाभिव्यक्तेश्च मध्ये कृतं ध्वन्यु-
त्पत्तिकल्पनया । यदेव ध्वन्युत्पादकं निमित्तं कण्ठताल्व्याधिभ्रातस्य तदेवा-
स्तु तावत् स्फोटाभिव्यक्तमिति पर्यनुयोगः = आक्षेपः लभेत्यतएव ।

स्फोटरूपाधिभागेन गृहणम्-

शब्दस्वाधिभागेन ध्वनेः गृहणमातिष्ठमानानां पुनरेषा दृष्टिः :- ध्वनिः
न सर्वथा असंवेद्यः, भवति तस्य संवेदनम्, परन्तु स्फोटरूपाधिभागेन नीरक्षीरवत्
स्फोटरूपसंमिश्र एव ध्वनिरूपमभ्यस्यते, ध्वनिरूपसंमिश्र एववा स्फोटः । नहि अपं
ध्वनिः अपं तदभिव्यङ्ग्यः शब्द इति शब्दाद् विवेकेन ध्वनेरूपलब्धिः । यथा
जपाकुसुमसम्पर्की स्फटिकः जपाकुसुमतौ हित्याधिभागेनैव उपलभ्यते जपाकुसुम
रूपरूपित एवोपलभ्यते । एवम् ध्वनिरूपरूपित एव शब्दः गृह्यते । न हि तत्र
शब्दरूपात्पृथग् ध्वनिरूपरूपित एव शब्दः गृह्यते । न हि तत्र शब्दरूपात्पृथग्-
ध्वनिरूपस्यावधारणम् ।

स्वातन्त्र्येण गृहणम् -

अन्ये तु शब्दात्पृथग् ध्वनेः गृहणमिच्छन्ति । अस्मिन् सिद्धान्ते न
शब्दरूपलब्धिपरतन्त्रा ध्वन्युपलब्धिः । अत एव शब्दोपलब्धिप्रसन्नरेणापि
भवति ध्वन्युपलब्धिः । अत एव च निम्नोक्त्याः शब्दप्रत्ययवत्त्वम्

अपेक्षितावद्व्यापारामावे इति यावत्, शब्दानुपलब्धावपि ध्वन्युपलब्धिः
दृश्यते। अत एव च दूराद् महति जनसमूहे शब्दं कुर्वति शब्दस्मानवधारणेऽपि
महान् ध्वनिः श्रूयते इति भवति ध्वन्युपलम्भानुभवः । एतदेव च शब्दस्थले
ध्वनिसत्तायाम् यमकम्। दर्शनत्रयमेतद् वाक्यपदीये इत्यर्थं वर्णितम् -

स्फोटस्याविभागेन ध्वनेः गृहणमिष्यते ।

कैश्चिद्ध्वनिरतंसंधः स्वतन्त्रोऽन्यैः प्रकथितः ॥

मत्तत्रयसमीक्षा-

इदमत्र लयेयम्- यद्यपि जिह्वायाः ईर्षदन्तरपाते दूराद् महति जन-
समूहे शब्दं कुर्वति वा शब्दस्मानवधारणेऽपि ध्वन्युपलब्धिः भवति² । इयास्तु
विशेषः यदापि अपेक्षितावद्व्यापारामावात् शब्दस्वमभिव्यज्यते एव न,
ध्वनिमात्रमेव च उत्पद्यते। द्वितीये शब्दस्वमभिव्यज्यते परन्तु दूरत्वादि-
दोषवशेन तन्नगृह्यते, ध्वनिरूपमात्रन्तु लभ्यते- ध्वन्यंशस्यैव गृहणं न तु स्फोटो-
ऽस्त्येति यावत् । एवमूरीत्या ध्वन्युपलब्धिः न स्फोटोपलब्धिपरतन्त्रा, तथापि
शब्दस्मानवधारणस्थले भवेत्तन्नाम स्वातन्त्र्येण ध्वन्युपलब्धिः। शब्दरूपावधारण-
स्थले तु न शब्दात्पृथक् ध्वनिरूपलभ्यते, न हि शब्दमुपलम्भानः तदुपलक्षेणैव
ध्वनिमुपलभते, अयं शब्दोऽयं ध्वनिरिति। यत्र ध्वनिना स्फोटोऽभिव्यज्यते

1- वाक्यपदीयम् - 1/81

2- महति जनसमूहाये च स्फोटस्मानवधारणे दूराद् ध्वनेत्यलम्भ इति
वा०प० 1/81 अम्बाकत्रयम् ।

गृह्येो चापि तत्र एव निरूपाच्छादित एव सः गृह्येो नीरक्षीरवत् । तदेवं शब्द-
 गृहस्थले स्फोटरूपा विभागेनैव एवनेर्गृह्यम्, शब्दागृहस्थले तु स्वातन्त्र्येणेति
 "स्फोटरूपा विभागेन एवनेर्गृह्यमिष्यते, स्वतन्त्रोऽन्यैः प्रकल्पितः इति धनयोः
 वाक्यपदीयोक्तयोः प्रथमतृतीययोः दर्शनयोः विषयमैदेन शक्यः समन्वयः ।

शब्दागृहस्थले एवनेः स्वातन्त्र्येण गृह्यस्थ अनुभविष्यत्त्वात्
 कण्ठताल्लाघभिधातस्य एवन्त्युत्पत्तौ हेतुता अवश्यमभ्युपगन्तव्या, ततश्च शब्द-
 गृहस्थलेऽपि एवन्त्युत्पत्तिहेतोः ताल्लाघभिधातस्य सत्त्वेन कारणसत्त्वे अवश्यं
 वार्दभितिनियमात् शब्दात्पृथग् एवनेरनुपलब्धावपि कारणबलेन एवन्पुनरुत्पत्तिर-
 भ्युपगन्तव्या । पृथगनुपलब्धिस्तु एवनिशब्दयोः विवेकागृहादित्यन्तु। एवनेः
 सर्वथा असंवेद्यत्वमर्थं तु तत्तत्ता निष्प्रमाणा स्यात्।

एवनेः स्फोटव्यञ्जकत्वे पक्षत्रयम् -

कण्ठताल्लाघभिधातजन्यः प्राकृतौ एवनिःसन्तमेव स्फोटाख्यं
 शब्दमभिव्यनक्ति, एवन्त्यभिव्यक्तव्य शब्दो भवति उपलब्धिविषयः इत्युक्तम्।
 इदानीं यदिदं एवनिना शब्दस्याभिव्यञ्जनम्, तद्विषये पक्षत्रयमुपदर्शयते। पक्ष-
 त्रयमिदम् वाक्यपदीये सोदाहरणं वर्जितमस्ति आचार्येण। तदुपधा-

इन्द्रित्यैव संस्कारः शब्दस्यैवोभयस्य वा।

क्रियते एवनिभिर्वादास्त्रयोऽभिव्यक्तिवादिनाम् ।।

एवमिना श्रोत्रसंस्कारः—

कण्ठतात्त्वाधभिधातोत्पन्नो एवमिः श्रोत्रेन्द्रियमेव संस्कारोति,
एवमिसंस्कृतो न च श्रोत्रेण शब्दस्योपलब्धिः हत्येकः पक्षः । अस्मिन् पक्षे
इदमेव एवमेः शब्दामिष्यजनकोपमं यत् श्रोत्रेन्द्रियसंस्कारद्वारेण शब्दोपलब्धि-
हेतुत्वम् । एवमिना यः श्रोत्रसंस्कारः तोऽपि त्रैधा शक्यते वर्णयितुम् -

§ 1§ शब्दः सन्नेव, परन्तु श्रोत्रम्, यद् तम् न गृह्णाति, तत्र गृह्णातमर्थं
श्रोत्रे एवमिना अपूर्वः शक्तिविशेषः आधीयते । आहितशक्तिकञ्च श्रोत्रं
शब्दं गृहीतुं क्षमते इति श्रोत्रस्य शब्दगृह्णानुक्कुलम् अपूर्वशक्तिविशेषाधान-
मेव एवमिना श्रोत्रस्य संस्कारः इति श्रोत्रसंस्कारस्य एका विधा³ ।

§ 2§ श्रोत्रे विद्यमाना एव, परन्तु अभिव्यक्ता शब्दगृह्णानुक्कुलाशक्तिः
एवमिना प्रबोध्यते, एवमिप्रबोधितशक्तिकञ्च श्रोत्रं शब्दगृह्णेषुमवति
इति विद्यमानाया एव पुस्तकत्वायाः श्रोत्रगत्वायाः शब्दगृह्णानुक्कुलशक्तेः
प्रबोधनमेव एवमिना श्रोत्रस्य संस्कारः इति संस्कारस्य अमरा⁴ विधा ।

1- एवमिनेत्युक्तानः श्रोत्रं संस्कारोति, तच्च संक्षिप्यमाणं शब्दोपलब्धी द्वास्तरा
प्रतिपद्यते । वा० य० १/७८

2- वाक्यपदीयम् १/७८ हरिवृत्तौ प्रदर्शितम् ।

3- श्रोत्रस्य संस्कारो नाम गृह्णातमर्थस्य श्रोत्रस्याप्यर्थशक्त्याधानम् -
वा० य० १/७८ अम्बाकवयम् ।

4- विद्यमानायाः वा शब्दगृह्णशक्तेरनभिव्यक्तायाः प्रबोधोऽभिव्यजनम्
वा० य० १/७८ अम्बाकवयम् ।

४३४ एवनिस्तस्य परितः पुनरन्य श्रोत्रेन्द्रियेण तन्निधीयते, एवनि-
 संहितस्य श्रोत्रे शब्दम् गृह्णाति। श्रोत्रेण शब्दस्य गृहणे तस्य एवनि-
 संपर्कं हेतुरिति शब्दगृहणानुकूलं यत् श्रोत्रस्य एवनिस्तान्निध्यम् तदेव
 एवनिना श्रोत्रस्य संस्कारः इति श्रोत्रसंस्कारस्य तृतीया विधा।
 कीदृशोऽपि वा भवत् एवनिना श्रोत्रसंस्कारः, पक्षेऽस्मिन् एवनिना
 शब्दो नोपक्रियते अपितु श्रोत्रमेव उपक्रियते शब्दगृहणानुकूलतां नीयते
 इति यावत् ।

द्वितीयपक्षः:-

एवनिना शब्दसंस्कारः:-

एवनिना शब्दस्य एव संस्कारः क्रियते न इन्द्रियस्य इति द्वितीयः
 पक्षः । अस्मिन् पक्षे शब्द एव अभिव्यञ्जक एवनिस्तस्यार्थं तत्संस्कारः श्रोत्रस्य
 विषयता भवति- श्रोत्रेणोपलभ्यते इति यावत् । यथा इन्द्रियसंस्कारपक्षे श्रोत्रे
 सती एव परन्तत्वनभिव्यक्ता शब्दगृहणानुकूला शक्तिः, एवनिना देशविशेष-
 परिच्छेदेन अभिव्यज्यते, अभिव्यक्तस्य भवति श्रोत्रस्य विषयः । अनभिव्यक्तस्तु
 विद्यमानशक्तिकस्य प्रबुद्धशक्तिकस्य वा श्रोत्रस्य विषयतां न कृञ्चति इति शब्दस्य

- 1- शब्दगृहणार्थक्रियानुकूलं श्रोत्रे एवनिस्तान्निध्यमेव श्रोत्रस्य संस्कारः
 एवनिभूत इति। वा०प० 1/78 अम्बाकत्रयम् ।
- 2- शब्दस्य स्वाभिव्यञ्जक एवनिस्तस्यार्थं प्राप्त-संस्कारः श्रोत्रस्य विषयत्वं
 गच्छति । वाक्यपदीयम्- 1/78 हरिवृत्तिर्त्तौ ।

अभिव्यक्तिरेव तस्य ग्रहणे हेतुः न तु श्रोत्रस्य शक्त्युद्बोधोपादिकम् । एकस्य
 शब्दस्य वा ध्वनिना अभिव्यक्तिः सैव शब्दस्य संस्कारः । अस्मिन् पक्षे ध्व-
 निना श्रोत्रे नापूर्वशक्तिविशेषः उत्पादो, न वा विद्यमाना शक्तिः प्रबोध्यते-
 श्रोत्रस्य न किमपि उपक्रियते इति यावत्, अपितु अभिव्यक्त्यात्मकः शब्दस्यैव
 उपकारः क्रियते ।

तृतीयपक्षः-

उभयसंस्कारः-

ध्वनिः श्रोत्रशब्दयोः उभयोरपि संस्कारकः² इति तृतीयः पक्षः ।

अस्मिन् पक्षे अभिव्यञ्जनद्वारेण शब्दम्, शब्दग्रहणानुष्ठानशक्त्युद्बोधनद्वारेण श्रोत्रञ्च
 संस्कुर्वन् ध्वनिः शब्दोपलब्धौ निमित्तं भवतीति शब्दश्रोत्रे उभे अपि ध्वनिना
 उपक्रियते । तत्र ध्वनिना शब्दस्य संस्कारः पूर्वोक्ताविध एव अर्थादभिव्यक्त्यात्मकः ।
 एवं श्रोत्रस्यापि संस्कारः उक्तविध एव अमूर्तशक्त्युत्पादनविद्यमान-शक्तिप्रबोधना-
 दित्येव इति यावत् ।

उक्तपक्षत्रयस्य दृष्टान्तरूपपादनम्-

अथ ध्वनिना श्रोत्रस्यैव संस्कारः शब्दस्यैव वा, उभयोः वा इति
 यदुक्तम्, तत्र किं कस्यचिद् इन्द्रियस्यैव संस्कारद्वारेण विषयस्योपलब्धौ निमि-
 त्तमात्रो दृष्टः, यद् प्रकृते ध्वनिना श्रोत्रस्यैव संस्कार इत्यास्थीयते । किं वा

1- वाक्यपदीयम् - 1/78 अम्बाकत्रयम् ।

2- ध्वनिरुभयोः शब्दश्रोत्रयोरनुगृहे वर्तते । 1/78 हरिवृत्तौ ।

अवश्यस्यैव संस्कारद्वारेण तदुपलब्ध्या कस्यचिन्नामन्तर्भावः प्रतीतः यत्
 प्रकृते शब्दस्यैव ध्वनिना संस्कार इत्युरीक्रियते। किं वा इन्द्रियविषययोः
 उभयोः संस्कारेऽस्ति कश्चित् सम्प्रतिपन्नो दृष्टान्तः यद्वत्त्वेन प्रकृते तृतीयपक्षः
 शक्यते व्यवस्थापयितुमिति चेत्, उच्यते- ध्वनिविषयकं पक्षत्रयमपि द्वंद्वं दृष्टान्त
 सिद्धम्। तथाहि- सभाधानञ्जनादेः इन्द्रियमात्रं संस्कारकता, तद्द्वारेण
 च विषयोपलब्धौ निमित्तता दृष्टा। चित्तैकाग्रतारूपं सभाधानं मनः, तद्द्वारेण
 च चक्षुरादीनि बाह्येन्द्रियाणि संस्कुर्वन् तत्तद्विषयोपलब्धौ
 निमित्तभावं भजति। समाहितमना एव हि मनोग्राह्यान क्षयं तत्तद्-
 बाह्येन्द्रियग्राह्यानपि विषयान् गृहीतुं शक्नोते, न त्वसमाहितमनाः। तत्र
 एकाग्रतारूपेण सभाधानेन इन्द्रियमेव संस्क्रियते न तु विषयः। न हि विषये
 सभाधानेन कश्चिद् विशेष आधीयते। तथासति एकारय समाहितमनसः
 सभाधानेन विषये संस्कृते तस्य विषयस्य समाहितमनसा इव असमाहितमनसापि
 पुरुषेण गृहणे प्रसज्यते। इन्द्रियस्यैव संस्कारे तु नैषा आपत्तिः। सभाधानेन
 संस्कृतमना एव संस्कृतेन्द्रिय एव वा पुरुषो विषयं गृह्णाति न त्वन्यः,
 तद्व्येन्द्रियस्य सभाधानेन असंस्कृतत्वात्। एवञ्जनादिकमपि चक्षुरादेः इन्द्रिय-
 स्यैव संस्कारद्वारेण विषयोपलब्धौ निमित्तता याति। अञ्जनादिना हि
 चक्षुरादीन्द्रिये एव विशेष आधीयते न तु विषये। एवमेव प्रकृते ध्वनिना
 श्रोत्रस्यैव संस्कार इति पक्षः उन्नेयः। पक्षेऽस्मिन् अयमेव दृष्टान्तः

1- तथाञ्जनादिद्रव्यं चक्षुरेव संस्करोति, न बाह्यं विषयम्- 1/79 हरिपुत्तो।

2- तत्र सभाधानं चेतसोऽभिसंस्कारः एकाग्रतारूपः। 1/79 अम्बाशङ्कयामि।

वाक्यपदीयकृता इत्यमुपस्थापितः - " इन्द्रियस्यैव संस्कारः समाधानाच्च-
नादिभिः " एतद्- दृष्टान्तद्वारेण च हरिः आद्यं पक्षमुपपादयति । तथाहि
अत्र भवत्युत्तमानुयोगः - श्रोत्रं संस्कृतं सत् स्वविषयग्राहकम्, इन्द्रियत्वात्,
समाधानाज्जनादिसंस्कृतमनश्चक्षुरादिवत् ।

एवमिना ऋदस्यैव संस्कारः इति द्वितीयस्मिन् पक्षे तु दृष्टान्तमाह
हरिः -

" विषयस्य तु संस्कारस्तद्गन्धप्रतिपत्तये । "

आत्मादिना संस्कृतस्य तैलादेः, उदक्तेकेन संस्कृतायाः ग्रीष्म-
परितप्तायाः पृथिव्याः, गोष्ठमर्दनेन च संस्कृतस्य केशरादेः गन्धप्रतिपत्तिः
दृष्टा । तत्र आतपादिना द्रव्यस्यैव संस्कारः, तद्गन्धप्रतिपत्तौ हेतुः, न
तु घ्राणेन्द्रियस्य संस्कारः । नहि आतपोदक्तेकादिना घ्राणेन्द्रिये कश्चिद् विषय
आधीयते यद्वक्त्रेण घ्राणेन्द्रियं तैलादिगतं गन्धम् गृहीतुं क्षमते, इति युज्यते वक्तुम् ।
तथातस्मिन् संस्कृतासंस्कृतविषयाणां गृहणागृहणव्यवस्था नोपपद्यते । आतपोदक्तेकादिना
घ्राणेन्द्रियस्य संस्कारे तु संस्कृतघ्राणेन पुरुषेण आतपोदक्तेकसंस्पर्शिनः तैलादेरिव तच्छू-
न्यस्यापि तैलादेः गन्धप्रतिपत्तिः प्रसज्येत, विषये विश्लेषाभावत्वात् । तस्मात् आत-

1- वाक्यपदीयम् - 1/79 ।

2- वाक्यपदीयम् - 1/78 अम्बिकाश्रयीम् ।

3- वाक्यपदीयम् 1/79

4- विषयस्य तु गन्धतैलादीनामातपादिभिः पृथक्वाचोदक्तेकेन
कुहोद्वयस्य च गोष्ठमर्दनेन संस्कारः तैर्वा गन्धप्रतिपत्तये दृष्टः ।
वाच्यम् 1/79 अम्बिकाश्रयीम् ।

पोदकेषादिना विषयस्यैव संस्कारः नेन्द्रियस्थेति स्थितम् । एवम् पृष्ठोऽपि
 एवमिना शब्दस्यैव विषयस्यैव संस्कारो न श्रोत्रस्थेति दृष्टव्यम् । भवति चात्र
 अनुमानप्रयोगः इत्यम् - शब्दः संस्कृतः सन् इन्द्रियग्राह्यः, विषयत्वात्, आत-
 पोदकेषादिसेस्कृतौ तौ लघुयथादिगन्धवत् ।

यद्यपि उक्तदृष्टान्ते आतपोदकेषादिना गन्धात्मकस्य चाग्नेन्द्रिय-
 विषयस्य न तादात्त संस्कारः अपितु तैलादिस्यस्य द्रव्यस्यैव, तथापि आज्ञय-
 संस्कारद्वारा विषयसंस्कारो बोध्यः ।

श्रोत्रशब्दयोरुभयोः एवमिना संस्कारः इत्यस्मिन् तृतीये पक्षे तु
 आलोकेन चक्षुरिन्द्रियतद्विषययोः उभयोः संस्कारो दृष्टान्तः । तत्राहिचक्षुः
 विषयदेशं प्राप्य- विषयेण संयुज्येति यावत्तद्विषयं गृह्णाति । तत्र बाह्येन
 तौरावालोकेन अक्षिगोलात् निस्सरच्छुरिन्द्रियं, तद्विषयो घटादिश्च इत्युभयमपि
 संस्क्रियते । चक्षुरिन्द्रियं हि तेजसं- तेजोरश्मीस्य प्रकाशान्तररश्मय इव
 चक्षुरश्मयोऽपि उत्तरोत्तरं पुष्पाग्राः सन्तः बहिर्देशं प्रसरन्ति, विषयेण च
 संयुज्यते । अनुदभूतस्येत्याप्य तेजोऽन्तराणामिव चक्षुरश्मीनां चक्षुषा न गृहणम्,
 चाक्षुषेणैव उदभूतस्य कारणत्वात् । तदुक्तम्-

* उदभूतस्य नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वान्ति ।²

1- वाक्यपदीय 1/78 अम्बिकाश्रय मि

2- न्यायसिद्धान्तमुक्तावली- भाषापरिच्छेदः

तत्र बाह्येन तौराणालोकेन विषयगतं तिमिरं निराकियते, चक्षुरश्मयश्च
 प्रवर्धन्ते । १ प्रसार्यन्ते २ इति तिमिरानराकरणेन विषयः, चक्षुरश्मिप्रवर्धनेन
 चक्षुरिन्द्रियव्यतिरिक्तमपि संश्लिष्यते । एवम् प्रकृतौ ध्वनिना अभिव्यक्तिरस्यः शब्दस्य
 संस्कारः, शब्दगुणानुकूलशक्त्यद्वयोधनादिसंज्ञश्च श्रोत्रस्य संस्कारः क्रियते तदाह
 वाक्पददीपकारः -

चक्षुषः प्राप्यकारित्वे तेजसा तु ह्योरपि ।

विषयान्द्रिययोरिच्छतः संस्कारः सः क्रमो ध्वनेः ॥

अत्र "तेजसा" इति तेजशशब्दः बाह्यतौराणालोपरः । अस्यां हरिका-
 रिकायां " चक्षुषा प्राप्यकारित्वे " अत्यनेन चक्षुरिन्द्रियविषये पदार्थं सूचितम् -
 प्राप्यकारित्वमप्राप्यकारित्वमिति । तत्र प्राप्यकारित्वस्य तेजसा इन्द्रिय-
 विषययोः उभयोः संस्कारः, अप्राप्यकारित्वस्य तु विषयस्य संस्कारः, न
 चक्षुरिन्द्रियव्यतिरिक्तम् । तथाहि- तत्तत्संज्ञव्यतिरिक्तं द्रष्टा आलो-
 कैवत्यतिरिक्तं घटादिविषयं चक्षुषा प्रतिपद्यते, तिमिराधृतं तु न गच्छत्यति इत्यालो-
 कसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां विषयस्य गुणगुह्ययोः अनुभवावच्छेदात् आलोकेन विषयस्य
 संस्कारो निर्विचिकित्सः । चक्षुरिन्द्रियस्य संस्कारे परम् अस्ति विरुद्धमिति
 मतभेदेन । तथाहि- चक्षुरिन्द्रियविषये ग्राह्यं दार्शनिकानाम्- चक्षुरिन्द्रियं
 बुबुधुदोपमानं, यद्यतोतादितेजोवत् त्वशोक्तं-निष्कमेव तत् परिहरवात्तेत्यात्र विषयान्

गूढजाति न तु गोलभाय तद्वत्त्वमयो विस्तरात्, संयुज्यन्ते च विषयेण । अत्यन्तं
 चक्षुरिन्द्रियं विषयदेशमप्राप्यैव केन्द्रस्थितौ च विषयस्य ग्राहकमित्येकम मतम् ।
 अयमेव चक्षुषो प्राप्यकारित्ववधः । यद्योऽयं यौक्त्यानाम् । वैशेषिकादयस्तु प्राप्य-
 कारित्वमिच्छन्ति । एतन्मतानुसारेण प्रदीपादिरवयव इव चक्षुरवयवोऽपि गोल-
 कान्तिस्तरन्तः उत्तरोत्तरं पृथ्व्याणि रश्म्यन्तराणि आरम्भाणाः विषयदेशं
 प्राप्य विषयेण संयुज्यन्ते । तत्र यदा संतमसेऽपत्यतो द्रष्टा आलोकयन्ति
 विषयं गूढजाति, तदा नयनरवयवः सूक्ष्मा नयनात् संततम् निर्गत्य तैजः परमाणूनां
 व्यापित्वेन सर्वत्र सुक्ष्मत्वात् अन्तरालवर्तीभिः तैजः परमाणुभिः संबन्धयमानाः
 सूक्ष्मत्वं रश्मिद्रव्यान्तरं पृथ्व्यान्तरमभावात्तायद्यु गच्छन्ति यावदालोकः । ततः
 आलोकेन तैर्वा चक्षुस्वरूपभूतानां रश्मिनाम् प्रयत्नरूपः संस्कारः । अप्राप्य-
 कारित्वपक्षे तु चक्षुषो बाह्यविस्तरणानङ्गीकारात् न बाह्येन तेजसा तस्य कश्चि-
 दनुगृहः क्रियते । तदेतत् सकलमभ्येत्य वाक्यपदीयकारः उक्तकारिकायां "चक्षुषा
 प्राप्यकारित्वे" इत्याह ।

तदेवं तेजसा शान्द्रियविषयासूक्ष्मयोः संस्कारानदर्शनेन एवमिना शब्द-
 श्रोत्रयोः सूक्ष्मयोः संस्कारः शक्यते व्यवस्थापयितुम् । एषा द्वयत्र अनुमानप्रयोगः -
 शब्दश्रोत्रेयुगपत्संस्कृते ग्राह्यग्राहकभावभावी, कारणाधिकतदभावाश्रयत्वात्, चक्षुषः
 प्राप्यकारित्वपक्षे चक्षुर्विषयवत् ।

इदमत्राद्येयम्- सूक्ष्माविषयविशेषादिभिः एवमिनाभिः श्रोत्रेन्द्रियस्य

संस्कारः स्वीकृताय भा वा स्वीकृताय, शब्दस्य अभिव्यक्त्यात्मकः संस्कार-
स्तु स्वीकार्य स्य, अन्यथा अभिव्यक्तिरिद्वान्तस्यैव उच्यते । वस्तुतस्तु अभि-
व्यक्तिरिति एवमभिव्यक्त्यस्य शब्दः श्रोत्रेण ग्राह्यः इति ज्ञेयता एवं सकलशामा -
जस्ये एवमिना श्रोत्रस्यापि कश्चित्संस्कारः क्रियते, श्रोत्रेऽपि कश्चिद्विशेष
आपीयते इति कल्पना निवृत्त्यायां स्य प्रतीयते । यद् एवमेवावे शब्दस्य अग्रहणे
तदभिव्यक्त्यनुरूपस्य शब्दसंस्कारस्याभावात् श्रोत्रं यदि शब्दग्रहणशक्तिमत् तदा
सर्वदैव शब्दं गृहीतुं क्षमते एव, शब्दस्यैव तु अभिव्यक्तिरपेक्ष्यते, साच एवमिना
क्रियते इति द्रष्टव्यम् ।

" अभिव्यक्तिरिति आद्येनिराकरणम् "

सो, नित्यो, विभुश्च शब्दो एवमिनाभिरभिव्यज्यते इत्येत-
त्तिम् शब्दकतिष्ठान्ते केन गृहितादिनः बहुधा गृह्यतिष्ठन्ते । ते हि
एवमिशब्दयोः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावे लोकान् पर्यनुयोगान् उपस्थापयन्ति, त
स्य आद्येनाः सम्प्रति अनुचरित्यन्ते ।

पृथगः आक्षेपः :-

तथाहि नित्यस्य शब्दस्य एवमिना अभिव्यक्तिः न संभवति,
अभिव्यक्तैः अनित्यत्वेन व्याप्तत्वात् । तर्हि हि अनित्यस्यैव छादेः पृथग-

1- अ नित्यस्य शब्दस्य एवमिनाभिरभिव्यक्तिर्न संभवति, अनित्यानाम्भे
घटपटादीनाम् पृथग्वृत्तानाभिव्यक्तिः दर्शनात् । वाचस्पति 1/95
अम्बान्नयाम् ।

प्रकाशादिना अभिव्यक्तिः दृष्टा। ततश्च यदि ध्वनिना शब्दस्य अभिव्यक्तिः
सदाघटादिवत् तस्य आन्तर्यार्थं प्रत्यज्यते। अनित्यत्वे च ध्वनाभिव्यक्तिकल्पनाया।
अभिव्यक्तित्वात्ने उत्पत्तिरेव स्वीकर्तुम् शक्यत्वात्, शब्दनित्यतासिद्धान्तभङ्गस्य
भवति इति तेषामेकः आघेपः ।

तृतीयः आघेपः -

देशेमेदादपि ध्वनिशब्दयोः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो न संभवति, समान-
देशस्थयोः हि प्रदीपप्रकाशद्वयोः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो लोके दृष्टः । ध्वनि-
शब्दौ तु भिन्नदेशस्थौ, यथा- जिह्वाग्रात्पादितोत्तरणस्थानाभाश्रितैः
संयोगैः ध्वनिरुत्पाद्यते, तेन च शब्दोऽभिव्यज्यते इति तत्तत्करणोदीन्येव ध्वनेः
देशः। स्थानकरणाभिघातेरेव साध्यात् शब्दोऽभिव्यज्यते, न तु मध्ये ध्वन्युत्प-
त्तिः, इति दर्शने तु स्थानकरणाभिघाता एव शब्दस्य अभिव्यक्त्याः, तेषाञ्च
तत्तत्स्थानकरणादयः स्फुटमेव देशाः, अभिव्यङ्ग्यः शब्दस्तु आकाशदेशः,
तदुक्तं भाष्ये- श्रोत्रोपलब्धिर्मुद्रिनिगृह्यः प्रयोगाभिज्यमितः आकाशदेशः
शब्दः²। एवम् स्थिते भिन्नदेशस्थैः, विप्रकृतदेशस्थैश्च ध्वनिभिः श्रोत्रा -
घातशब्दशब्दस्य अभिव्यक्तिः न युज्यते, भवति चात्र अनुमानप्रयोगः- शब्दो-
ध्वनिभिः नाभिव्यज्यते, व्यञ्जकदेशभिन्नदेशस्थत्वात् यदभिव्यज्यते तन्न व्यञ्ज-
कदेशभिन्नदेशस्थम् यथा- व्यञ्जकप्रदीपसमानदेशस्थो घटादिरिति तेषामपरं प्रत्य-
वस्थानम् ।

1- नन्वभिव्यङ्ग्यताभिव्यक्त्यर्थयोः ध्वनिशब्दयोः देशेमेदात् नाभिव्यज्यते
शब्दः- वाच्यो 1/96 अन्वयार्थम् ।

2- व्याकरणसंहिताभाष्यम् - अनुदितं सर्वोत्थयापत्तयः 1-1-69,

तृतीयः आधेयः -

आशय इतोः शब्दस्य ध्वन्याभिव्यक्त्यर्थं न शून्यतो, यतः
यदाभिव्यक्त्यर्थम् भवति, तन्न नियताभिव्यक्त्यापेक्षी- नियतं किञ्चिदप्येव
अभिव्यक्त्यर्थं नापेक्षते इति यावत् । यथा- प्रदीपाभिव्यक्त्यर्थो घटादिः
न नियतम् प्रदीपमेव स्वाभिव्यक्त्यापेक्षी, अपितु भाणरत्ननट्टादिसुकाशै-
रपि अभिव्यज्यते । एवञ्चाभिव्यक्त्यर्थस्य न निजाभिव्यक्त्यापेक्षी नियतः
कचिद् क्लृप्तः, शब्दस्य पुनः नियतम् तत्तद्व्यतिरिक्तं अभिव्यज्यते । नियतं
तं तं ध्वनिम् स्वाभिव्यक्त्यापेक्षी क्लृप्त्युपलब्धौ आभिव्यक्तिवादिभिः, अतो
न शब्दोऽभिव्यक्त्यर्थः, अपितु तत्तत्प्रधानकरणादिन्य एव । एवं हि अना-
नुमानप्रयोगः - शब्दो नाभिव्यक्त्यर्थः, नियताभिव्यक्त्यापेक्षायां, यदाभि-
व्यक्त्यर्थं भवति, तन्न निजाभिव्यक्त्यापेक्षम् यथा- प्रदीपभाणरत्ननट्टा-
भेकाभिव्यक्त्यर्थो घटादिरिति तेषां तृतीयः प्रत्यययोगः ।

चतुर्थः आधेयः -

आशय ध्वनिभिः क्लृप्ताभ्यापमिवातैः वा शब्दाभिव्यक्तिर्न
शक्यते अभ्युपगन्तुम् । यतः अभिव्यक्तिवादिभिः शब्दे अभिव्यक्त्यर्थध्वनिधर्म-

- 1- ननु यं दभिव्यक्त्यर्थम् भवति, न तन्निधानाभिव्यक्त्यर्थोपेक्षी । यथा घटादयो
मपि प्रदीपापेक्षिते नक्षतैः सर्वैरेवाभिव्यज्यन्ते- वाटवट 1/97 अस्याकार्यम् ।
- 2- शब्दास्तु नैवम्, तेहि निश्चिता नानादां स्वाभिव्यक्त्यर्थं ज्ञातव्यं इति
नाभिव्यक्त्यर्थः, वाटवट 1/97

भासः स्वीक्रियते। अभिव्यक्तस्य ध्वनेः अल्पत्वमदत्तत्वाभ्यां शब्दे अल्पत्व-
मदत्तत्वे प्रतीयते, स्वम् कत्वादिवैवात्धान्यपि आभिव्यञ्जकध्वनिगतान्येव शब्दे
आरोप्यन्ते, शब्दस्तुल्यं एव इति तेषाम् सिद्धान्तः। स्वम्- स्थितौ शब्दे अभि-
व्यञ्जकध्वनिधर्ममन्वयदर्शनात् शब्दस्य ध्वन्यभिव्यङ्ग्यत्वम् अनुपपद्यते। नहि
लोके प्रदीपपुष्पाभापभिव्यङ्ग्ये घटादौ अभिव्यञ्जकधर्माभासः क्वचिदनुभवतिष्ठः।
नापि अभिव्यञ्जकधर्माभासात् अभिव्यङ्ग्ये क्वचिदपि संबन्धमिदो दृश्यते। अनेकैः
प्रदीपैः अभिव्यक्तोऽपि घटादौ स्वत्वमेव उपलभ्यते, न तु प्रदीपनानात्वात् घट-
नानात्वम्। शब्दे तु पुनः अभिव्यञ्जकध्वनिर्बन्धमिदोऽभ्युपगम्यते। तस्मात्
अभिव्यञ्जकध्वनिधर्मनिविधायित्वात् शब्दो नाभिव्यङ्ग्यः, तथा-चानुमानप्रयोगः-
शब्दो नाभिव्यङ्ग्यः अभिव्यञ्जकधर्मनिविधायित्वात्, यदभिव्यङ्ग्यम् तन्न
अभिव्यञ्जकधर्मनिविधायि, यथा- प्रदीपापभिव्यङ्ग्यो घटादिरिति तुरीयः
आक्षेपः।

तदेवं नित्यत्वम्, भिन्नदेशस्थत्वम्, निष्ठाभिव्यञ्जकत्वत्वम्,
व्यञ्जकधर्मनिविधायित्वञ्चेति हेतुस्तुल्यं शब्दस्य अभिव्यङ्ग्यत्वे बाधकतया
अपाततः उपस्थाप्यते।
प्रथमाक्षेपनिराकरणम् -

हमे चत्वारोऽपि आक्षेपाः शाब्दिकप्रत्यये वाक्यदीपकता

- 1- तथाहि नादस्य ध्वन्या शब्द ध्वनिफलस्थो, मदात् शब्दः इति।
नादात्पत्वे तु अत्रिः शब्द इति- वा०प० १/११
- 2- शब्दो नाभिव्यङ्ग्यो व्यञ्जकधर्मनिविधायित्वात्, व्यतिरेके घटादि-
वदिति, वा०प० १/११ अभिव्यङ्ग्यम्।

तत्तद्देहीः आभासत्पुद्गलैर्न समाहिताः, समर्थितश्च शब्दाभिव्यक्तिवाचकः ।

शब्दस्य अभिव्यङ्ग्यत्वे यद् नित्यत्वं नाद्यत्वात् उपन्यस्तम् तत् समाधेयदाह

तः -

न चानित्यैव अभिव्यक्तिनिमित्तमेव व्यवस्थिता ।

आश्रयैरपि नित्यानां जातीनां व्यक्तिरिष्यते ॥

यदनित्यं तद्वैधान्धेन अभिव्यज्यते, न तु नित्यमिति न निषमः,
यदुभयेन शब्दस्य नित्यत्वात् अभिव्यङ्ग्यत्वं विषण्ड्यते, अभिव्यङ्ग्यत्वा-
दानित्यत्वं वा साध्यते । यतः शब्दाभिव्यक्त्यादिभिः तार्किकादिभिरपि
नित्यायाः अपि जातेः आश्रयभूतया व्यवस्था अभिव्यक्तिरिष्यते । अथाहि
तार्किकादिभ्यो अभिन्नाभिधानपृथग्यनिमित्ताः गोत्वादिजातयः नित्याः,
ताश्च अनुगतसंस्थानविशिष्टभूयोऽप्यवदक्षिणं पृथग्यन्तो इति अनुगतसंस्थानवि-
शिष्टाः संज्ञात्वाश्रयभूताः व्यवस्थाः भवन्ति । तत्संज्ञातीनाम् अभिव्यक्त्युक्त्याः ।
अत एव हि व्यज्यते अत्रा जातिरिति व्युत्पत्त्या आश्रयस्य व्यक्तिरिति
संज्ञा । तदुक्तम् महाभाष्ये आहूतिगृहणा जातिः । अनुगताययत्रा संस्थानव्य-
ङ्ग्या जातिरिति तदर्थः । नन्वेवम् जातेः व्यवस्थाभिव्यङ्ग्यत्वे पूर्वं व्यक्ति-
ज्ञानं ततो जातिज्ञानमिति प्राप्नोति । परम् नैतद् युज्यते, अतः गौरवम् इत्येतादि

1- वाक्यपदीयम्- 2/95

2- व्याकरणशास्त्रम् ।

व्यक्तित्वज्ञाने विशेषणतया जातिभिर्भासते, गोस्वयिच्छिद्योऽयमिति हि तदर्थः,
 विशिष्टबुद्धौ च विशेषणज्ञानम् कारणमिति पूर्वं जातिज्ञानमावश्यकम् । तत्क-
 र्णम् व्यक्त्या जातिरभिव्यक्तिरिति चेत्, अत्रोच्यते पूर्वमनुगतत्वव्यवस्थान-
 विशिष्टा जात्यसंस्पृष्टा भूयोऽवयवात्मिका, अवयवसंघातमिका वा व्यक्तिः
 भासते, तथा च जातिरभिव्यज्यते, ततः गौरवमिति जातिविशिष्टायाः व्यक्तेः
 भानम् । स्वयं तार्किकबुद्ध्या ज्ञानमिदं तृतीयस्तोषानगतम् न तु प्राथमिकम् ।
 इत्यप्यनित्यतानामपि जातीनाम् व्यक्तित्विरभिव्यक्तेः दर्शनात् अभिव्यक्तिः
 न अनित्यत्वेन व्याप्ता । यदनित्यं तदेवाभिव्यज्यते, यदाभिव्यज्यते तदनित्यमिति
 न व्याप्ता । अतः प्रकृतो ज्ञेयस्य नित्यत्वमभिव्यङ्ग्यत्वे, अभिव्यङ्ग्यत्वं
 वा नित्यत्वे न बाधम् । स्वयं अनेन ज्ञेयो नामिव्यङ्ग्यः नित्यत्वात्
 इत्येतस्य अभिव्यङ्ग्यत्वापत्त्यर्थः, ज्ञेयोऽनित्यः अभिव्यङ्ग्यत्वात् इत्येतस्य
 अनित्यत्वसंशयस्य नानुमानस्य अनेकान्ता दार्ष्टान्त्य उक्तकारिकायाप्यवधीयकृता ।
जितीयादिभिरनिराकरणम्-

भिन्नदेशस्थत्वात् ज्ञेयस्य एवमिव्यङ्ग्यत्वं न संभवति इति
 यदाभिप्रेतं तदापि देशभेदान्दर्शकारेण प्रत्याय्यते वाक्यवदीयकारः -
 देशादिभिरच तन्मन्त्रो दृष्टः कायवतामपि ।
 देशभेदादिकथेऽपि न भेदो एवमिव्यङ्ग्यः ।।

क्षेममपि वचयिद् अभिव्यङ्ग्यस्यनियताभिव्यञ्जकापेक्षत्वंप्रदर्शनेन समाधत्ते हरिः -

गृहणग्राह्यस्यैः सिद्धा योग्यता नियता यथा।

व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेन तथैव स्फोटनादयोः ।।

तत्तद्विन्दिद्रव्यवर्तिनस्ते ते गुणाः विषयगतान् तान्त्वान् गुणान् ,

वचयित्तदाश्रयद्रव्याणि अभिव्यञ्जयन्ति इति सिद्धान्तः । अत एव तत्तद्विन्दिद्रव्यं,

तान् तान् एव गुणान् तदाश्रयं द्रव्यं वा गृहणाति। यथा- घ्राणेन्द्रियं गन्धमेव

गृहणाति, यतः घ्राणेन्द्रियसमवेतो गन्ध एव विषयगतं गन्धमेवाभिव्यनक्ति, न

गुणान्तरं गन्धाश्रयं द्रव्यं वा, एवम चक्षुस्समवेतं रूपं चक्षुस्संदुर्बलं विषयगतं रूपमेव

अभिव्यनक्ति, तदाश्रयं द्रव्यञ्चापि, न तु रूपसहचारिणम् अपि गन्धादिगुणम् ।

अतः चक्षुरूपमेव गृहणाति न तु गन्धादीन् गुणान् इति वस्तुस्थितिः । एवञ्च

विषयेन्द्रियस्थले चक्षुर्गतं रूपमेव चक्षुस्संदुर्बलविषयगतम् रूपमेवाभिव्यनक्ति, न तु

गुणान्तराणि, नापि इन्द्रियान्तर्गतं रूपम्, इन्द्रियार्गतानि वा गुणान्तराणि

तंचुक्ताविषयगतं रूपमभिव्यञ्जयन्ति। तथासति इन्द्रियान्तरेणापि रूपस्य, चक्षुषापि

च गन्धादीनां गृहणमुत्तङ्गः । इत्थञ्च इदमेव एतस्यैव अभिव्यञ्जकमिति इन्द्रिय-

विषयस्थले अभिव्यङ्ग्यस्य रूपादेः नियताभिव्यञ्जकापेक्षा दृष्टा। वचयिन् मा

दृश्यताम् अभिव्यङ्ग्यस्य नियताभिव्यञ्जकापेक्षा, यथा- प्रदीपाद्यभिव्यङ्ग्ये

छटादौ। परम् न तावता अभिव्यङ्ग्यं नियताभिव्यञ्जकापेक्षं न भवतीति नियमः

0

शक्यते वक्ष्यते, दर्शितस्थले उक्तनियमस्य चिह्नङ्गनात् । एकस्य यथा गृहणग्राह्यस्यः
 द्वन्द्वप्रयुक्तगुणविधेयगतगुणयोः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेन अयमेव अत्येवाभिच्यञ्जकत्वोक्ति
 योग्यतानियमः । एवम् एवनिश्चयद्वयोरपि नियमव्यञ्जकयोः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः ।
 अतो नियतव्यञ्जकापेक्षत्वेन च तस्य अभिच्यङ्ग्यत्वम् अशक्यनिराकरणम् । तदित्ये
 शब्दो नाभिच्यङ्ग्यः, नियताभिच्यञ्जकविधत्वात् इत्यनुमाने अनेकान्तता
 द्रष्टव्या ।

चतुर्थमपि - निराकरणम् -

यदपि अभिच्यञ्जकत्वनिर्धारणवशात् शब्दो नाभिच्यङ्ग्यः इति,
 तदपि हेतोरनेकान्तत्वप्रदर्शनेन निराकृते वाक्यपदीयकारः -

प्रकाशकानां भेदाश्च प्रकाशयोऽर्थानुवर्तते ।

तौल्यकादिभेदे तत् प्रत्यक्षं प्रतिबिम्बके ॥

अभिच्यङ्ग्यस्य अभिच्यञ्जकत्वसमन्वयोऽपि लोके दृश्यते । तद्
 यथा - निम्नेषु आदर्शतादिषु मुख्यप्रतिबिम्बमूनतं दृश्यते, उन्नतेषु च निम्नम् ।
 खड्गे दीर्घम्, प्रियङ्गुतैले श्यामम्² । एवमभिच्यङ्ग्यानां सूर्यादिप्रतिबिम्बा-
 नाम् आदर्शमेतेन, जलतरङ्गादिभेदेन च संख्याभेदोऽपि दृश्यते । एकमेव सूर्यादि-
 प्रतिबिम्बं युगपदनेकेषु आदर्शजलतरङ्गादिषु अभिच्यवन्तम् तत् अनेकतया³ गृह्यते ।

1- वाक्यपदीयम् 1/99

2- वाक्यपदीयम् 1/99 हरिवृत्तौ ।

3- वाक्यपदीयम् - तदेव

एवमेकमेव मुखादिप्रतिबिम्बम् आदर्शमणिकुषाण्डलादिव अनेकेषु अभिव्यञ्जकेषु
 अभिव्यक्तम् अनेकतया दीर्घत्ववर्तुलत्वाभुत्वमहत्त्वाधनेकविस्तरधर्मावर्ततया च गृह्यते ।
 अत्र सर्वत्र आदर्शद्वयः मुखादेरभिव्यञ्जका इति अभिव्यङ्ग्ये मुखादौ अभिव्यञ्जक-
 धर्मिदानुविधानम्, अभिव्यञ्जकधर्मानुविधानञ्चदृष्टम् । एवंप्रकृतेऽपि एक एव
 शब्दः तत्तद्व्यवस्थामभिव्यक्तः अभिव्यञ्जकध्वनिभेदात् अनेक इव, अभिव्यञ्जकध्वनि-
 धर्मानुविधानात् अनेकधर्मधार इव च प्रतीयते इति न शब्दस्य अभिव्यङ्ग्यत्वे अभि-
 व्यञ्जकधर्मानुविधानं बाधकम् । एवञ्च प्रदीपाद्यभिव्यङ्ग्ये घटादौ प्रदीपादिरूप-
 व्यञ्जकधर्मानुविधानं निवभासे अपि प्रदीपादिभेदात् भेदानवभासेऽपि च आदर्शमणिकुषाणा-
 दभिव्यक्ते मुखादिप्रतिबिम्बे अभिव्यञ्जकधर्माविभासस्य अभिव्यञ्जकभेदात् भेदाव-
 भासस्य चापि दर्शनात् प्रकृते प्रतिबिम्बन्यायेनैव एकस्मिन्नेव शब्दे अभिव्यञ्जक -
 ध्वनिधर्माविभासः, ध्वनिभेदाद् भेदावभासश्च द्रष्टव्यः । तदेवं शब्दस्याभि-
 व्यङ्ग्यत्वे अभिव्यञ्जकधर्मानुविधानस्यो धो हेतुः बाधकतया उपन्यस्तः, तः
 प्रतिबिम्बस्थाने अनेकान्तः ।

ननु प्रतिबिम्बम् बिम्बादनतिरिक्ताम् भवति इतिदर्शने बिम्बस्य
 एकत्वेन, एकरूपत्वेन च प्रतिबिम्बे प्रतीयमानः संख्यभेदः दीर्घत्ववर्तुलत्वादि-

-
- 1- दृश्यते हि यवनाकारधनाग्निं अणुभेदद्वीक्षणकाले स्वल्पपरिमाणाय पिपी-
 लिं गजप्रमाणेत्येवम् अस्त्यगिव्यङ्ग्ययानाम् अभिव्यञ्जकधर्मग्रहणे तदभिन्न
 धर्मग्रहणे परिमाणभेदग्रहणे चानन्ततो विकल्पः, वा १०५० १/११ अम्बिकात्रयम् ।
 - 2- तथा एकोऽपि स्फोटस्त्वैव शब्दः व्यञ्जकानादानुविधानेन बहुधानुभूयते
 इति स्फोटस्याभिव्यङ्ग्यत्वं प्रतिबिम्बन्यानेनैवेति, वा १०५० १/११

धर्मिदशच, अभिव्यञ्जकसम्बन्धात् अभिव्यञ्जकमेदाद् वा आरोपितः इति अभि-
 व्यञ्जकस्य प्रतीतिविम्बस्य अभिव्यञ्जकधर्मानुविधानं निदर्शयितुं शक्यते। तेन च
 अभिव्यञ्जकधर्मानुविधानस्य अभिव्यञ्जकस्य भावलाभस्य हेतोः अनैकान्त-
 त्वम् शक्यते साधयितुम्, परन्तु नैषा वस्तुस्थितिः। प्रतीतिविम्बं हि विम्बा-
 दतिरिक्तमेव। आदर्शमण्डूपाणादिषु यिभिन्नेषु अभिव्यञ्जकेषु विम्बात्मकात्
 मुखादेः अतिरिक्तान्येव प्रातिमासिकानि व्यवहारिकाणि वा मुखादिप्रति-
 विम्बानि उत्पद्यन्ते। तानि च परस्परत्वात् स्वतः स्य भिन्नानि, न तु
 अभिव्यञ्जकमेदात् तत्र नैव आरोपितः। स्वम् स्वतः सव दीर्घत्ववर्तुलत्वादित-
 तत्तदुद्भवन्ति, दीर्घत्ववर्तुलत्वादयो धर्माः तेषां प्रतीतिविम्बानां स्वाभाविका स्य
 न तु अभिव्यञ्जकताः तत्राभासन्ते। यदि तु प्रतीतिविम्बं विम्बादनतिरिक्तम्,
 विम्बस्य च स्वात्मात् प्रतीतिविम्बमपि एकमेव अनेकैः आदर्शादिभिः अभिव्यज्यते
 इति स्वीक्रियेत, तदा अभिव्यञ्जकस्य अभिव्यञ्जकधर्माभासः अभिव्यञ्जकमेदाद्-
 भेदाध्यासः भवेत् शक्यनिदर्शनः, परं नैवं स्वीक्रियेत। तदेवम् अभिव्यञ्जकस्य
 स्वापि अभिव्यञ्जकधर्मानुविधानस्य अदर्शनात् शब्दस्य अभिव्यञ्जकस्यैव संभवि-
 इत्ययमाशयः तदस्य स्य इति चेत्- समाधत्ते वाक्यपदीयकारः स्वयमेव -

चिरद्वपरिमाणेषु कृतादर्शतादिषु।

पर्यतादिरूपाणां भावानां नास्ति संभवः।।²

1- वस्तुतस्तु विम्बोपादानकं विम्बसमस्तताकात् तत्तदुपाधिनिमित्तकं
 तत्तदुपाधिपरिमाणानुरूपपरिमाणं विम्बोपादयोः सम्बद्ध प्रतीतिविम्ब-
 नामकं किमपि वस्तु समुत्पद्यते- ५१०१० १/१००

2- वाक्यपदीयम् - १/१००.

विम्बत्वात् पृथक् अपूर्वाणां प्रतिविम्बानाम् आदर्शादिषु अभिव्यञ्जकैषु
उत्पत्तिः, स्वीकर्तुं न युज्यते, यतः विम्बपरिमाणमापेक्षया विस्तृतिपरिमाणेषु
विम्बपरिमाणात् अत्यल्पपरिमाणेषु कदादर्शतलादिषु महापरिमाणानाम् कदा-
दर्शादिपरिमाणात् अधिकपरिमाणानां वा गृहवृक्षमूर्त्तादिप्रतिविम्बानाम्
उत्पत्तिः स्थितिश्च न संभवति। नहि अल्पपरिमाणे आश्रये अधिकपरिमाणे
वस्तु मातुं शक्नोति। अभिव्यज्यन्ते च अल्पपरिमाणैरपि आदर्शादिभिः अधिक-
परिमाणानि अधिकपरिमाणाया गृह्यमाणानि वा गृहवृक्षादिप्रतिविम्बानि।
तस्मात् विम्बादतिरिक्तानां विभिन्नानाम् अपूर्वाणां प्रतिविम्बानाम् आदर्श-
दिषु उत्पत्तिर्न संभवति, अपितु विम्बमेव आदर्शादिभिः अभिव्यज्यते, अभिव्यज्यमानं
च प्रतिविम्बमिति उच्यते इति विम्बादतिरिक्तमेव प्रतिविम्बम्, ततश्च
विषयस्य एकत्वात्, एकस्मत्त्वात् प्रतिविम्बस्यापि एकत्वे, एकस्मत्त्वेऽपि
च प्रतिविम्बे प्रतीयमानः संख्यामेव, दीर्घवर्तुलत्वादिसंभेदश्च आरोपित
स्येति ईदृशस्थले अभिव्यङ्ग्यस्य अभिव्यञ्जकधर्मानुविधानम् अभ्युपगन्तव्यमेव।
एतद्वरीत्यैव च शब्देऽपि ध्वनिधर्माध्याताः।

" ध्वनिरुफोटविषये दर्शनान्तराधि "

स्तावता कण्ठतात्पादभिध्यातव्याः नादाः स्य ध्वनयः, स्फोटोऽयः
शब्दस्तु तदभिव्यङ्ग्यः स्फोटो, नित्यो, विभुः, सर्वथाचिक्रियारहितः, अकण्डः,

1- अत एव इदानीं केमरायन्त्रेण प्रतिविम्बं गृह्यते, टेलीविजनयन्त्रतादृश्येन
च प्रतिविम्बमन्यत्र गच्छति। ५४०० १/१०० अम्बकक्षयम्।

सर्वार्थशक्तिमान् वेति शाब्दिकसिद्धान्तो व्यङ्ग्यस्य स्फोटस्य व्यञ्जकानां
 ध्वनीनाञ्च सविस्तरेण वर्णनेन व्यवस्थापितः । उक्तविधस्य शब्दतत्त्वस्य
 एकत्वे, नित्यत्वे, अण्डत्वे, सर्वार्थशक्तिमत्त्वेऽपि च शब्दमेदार्थमेदादिविषयकाः
 सर्वाः व्यावहारिक्यो व्यवस्थाः यथा निर्दिहन्ति तयोपपादितम् बहुज्ञः प्राक् ।
ध्वनिस्फोटयोः जातिव्यक्तिभावः -

तस्मृति ध्वनिस्फोटयोः निर्वचनविषयिकाणि दर्शनान्तराणि
 उपस्थाप्यन्ते । यतः केचन ध्वनिस्फोटौ अन्यथा व्याचक्रौ । तथाहि दर्शन-
 भिदं केषाञ्चित् यत् तत्तद्वर्णमदवाक्यरूपाः विभिन्नाः, प्रत्युच्चारणे भिन्-
 नानाः शब्दव्यक्तयः स्य ध्वनयः, ध्वनिशब्दव्यपदेश्याः इति यावत् ।
 तत्तद्वर्णमदाधेक्यवितानिष्ठाः, तत्तद्वर्णमदादिव्यङ्ग्याः तत्तत्पदत्वा-
 दिरूपाः नित्याः जातय स्य स्फोटव्यपदेश्याः । अत्राशयः - कण्ठतान्त्रा-
 धभिधातजन्यध्वनिस्माण्येव, वर्णमदवाक्यानि । सः सः ध्वनिः वर्णः, तत्तद्व-
 र्णसमूहः पदम्, तत्तत्पदसमूहश्च वाक्यमिति तदमेतद् ध्वन्यात्मकमेव ।
 ध्वनीनां जन्यत्वेन तदात्मकानि वर्णमदवाक्यान्वयि अनित्यानि, प्रत्युच्चारण-
 भिद्मानत्वाच्च अनेकव्यक्तित्वाणि । यथा- घटाधर्थव्यक्तयः अनेकाः, एवम्
 घटपटादितत्तत्पदव्यक्तयोऽपि अनेकाः इतिरीत्या अनेकत्वं ब्रूय्यम् । परन्तु
 अर्थवाचकता न तत्तत्पदादिव्यक्तितानिष्ठा अपितु तत्तत्पदत्वाद्विजातिनिष्ठा

- 1- वर्णमदवाक्यरूपा व्यक्तय स्य ध्वनयो विधिः पुनस्तयानकरणानिधा-
 तजज्ञाः, वा०प० 1/93
- 2- वर्णमदवाक्यगताः जातयस्तु वर्णादियु प्रत्येकैकाः स्फोटरूपाः स्वस्वैः
 व्याक्तिभिरेभिध्य यन्तो इति, वा०प०दी० 1/93, अमर-व्याप्ति ।

एव। यतः वर्णात्मकवर्णनिरूपः एव पदम्, वर्णाश्च उच्चरितव्यवर्तिनः, अतः
 कुम्भिकौत्पत्तिकानां वर्णानां युगपदवस्थानासंभवेन, तत्तत्तन्मूहस्य पदादिकम्
 न वस्तुतः सत् । अतो वर्णमूहरूपाणां पदादीनां वाचकत्वं श्रवणाश्रयत्वं वा न
 संभवति इति तत्तत्पदादिगतानां जातीनाम् एव वाचकत्वम्। यथा जाति-
 शक्तिवादे अर्थगताः जातय एव वाच्याः न तु तत्तदर्थव्यक्तयः । स्वम् शब्दगताः
 तत्तत्पदत्वादिकातय एव वाचिकाः न तु ध्वनिमूहरूपाः तत्तत्पदादिव्यक्तयः।
 व्यक्तायस्तु तत्तज्जातीनां व्यञ्जिकाः । घटपटादितत्तत्पदादिव्यक्तिश्रवणे
 घटपटादिरूपा ता ता जातिः व्यज्यते, तथा चार्थधीः । स्वस्य पदम् ,
 पदश्रवणे वा तत्तज्जातिव्यञ्जनद्वारेण अर्थबोधे उपयुज्यते न तु ताक्ष्णात्
 तत्तज्जात्यभिव्यञ्जनमेव पदादिव्यक्तोनां कार्यमिति धावत्। यथा
 शाब्दिकसिद्धान्ते श्रुयमानाः ध्वनयः तद्व्यतिरिक्तस्य स्फोटोत्पत्तयः पूर्ववत्-
 विधस्य शब्दस्य अभिव्यञ्जका एव, न तु अर्थस्य वाचकाः । अर्थस्य वाचकं तु
 तैरभिव्यक्तं शब्दत्वम्, स्वमेव अब्रामि गतिः । तत्र याः तत्तत्पदत्वादिकाती-
 नानाम्प्रभूताः अभिव्यञ्जिकाश्च तत्तद्वर्णमूहवाक्यव्यक्तयः ता एव ध्वनयः
 इत्युच्यन्ते। तदभिव्यङ्ग्या घटपदत्वादिरूपा जातिः स्फोट इति व्यवदिश्यते।
 व्यक्तव्यङ्ग्यत्वात् अर्थवाचकत्वाच्च जातेः स्फोटत्वम् । स्फुटयते^२ अभिव्यज्यते इति
 स्फुटति अर्थाऽस्मादिति स्फोटशब्दस्य दर्शितम् व्युत्पत्तिद्वयमपि उक्तविधायी
 जातो संघटते। दर्शनमिदं वाक्यदीयकृता इत्यै वर्णितम् -

अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता ।

कैचिद् व्यक्तय एवास्या एवनिर्व्वेन प्रकल्पिताः ॥

कारिकेयं हरिणा स्वयमेवेत्यै व्याख्याता-

आकृतिनित्यत्वाच्चब्दनित्यत्वं कैचिद् आचक्षणाः "उभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते, रश्रुतेर्लक्ष्मिर्भवति " इत्येवमादिषु स्फोटशब्दवाच्यां शब्दत्वादन्याम् क्रमजन्मभिरयुगपत्कालैराश्रयैः क्रमेण प्रकल्पितोपलब्धिनिमित्तसंस्कारां शब्दाकृतिमाचक्षते। उत्पत्तिरूप्यस्तु शब्दव्यक्तयः सत्यव्यपदेश्यस्यैव स्फोटं व्यपदेश्यस्य-
मद्व्योतयन्त्यो एवनिर्व्वपदेशं लभन्ते ।

"दर्शनमिदम् उभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते, रश्रुतेर्लक्ष्मिर्भवति, "इत्यनेन भाष्येणापि संकेतितम् अत्र हि भाष्ये स्फोटपदं रत्नत्वत्वादिभात्यभिप्रायेणैव प्रयुक्तमस्ति ।

शब्दजशब्दन्वयायेन एवनिर्व्वपदेश्योः व्याख्यानम् -

एवनिर्व्वपदेश्ये अन्येषां केषांचिदिदं दर्शनम् यत् कण्ठ-तालवाद्यभिध्वात-
जन्यः प्राथमिकः शब्दः स्फोटव्यपदेश्यः, वीचीतरङ्गन्वयायेन कदम्बमुकुलन्वयायेन
वा उत्तरोत्तरं जायमानाः पूर्वपूर्वशब्दजा इति यावद् शब्दाः एवनिर्व्वपदेश्याः

1- वाक्यपदीयम् १/९३

2- वाक्यपदीय १/९३ स्वैक्यवृत्तौ

3- रसोद्भूते महिमाभाष्यम् । स. ७२०- ३

अयं हि एतद्वादिनां सिद्धान्तः यत् कण्ठताल्लुप्यभिधायैः प्रथममुच्चारणदेशे
 शब्दो जन्यते तत्रैव च तः क्षणानन्तरं विनाशभायाति, परन्तु तः विवक्ष्यन्
 वीचीतरङ्ग-गुन्यायेन त्वोत्तरदेशे स्वस्रजातीयमेव शब्दं जनयति, सोऽपि च
 क्षणानन्तरं विनश्यति, विनश्यन् चोत्तरीत्येव शब्दान्तरं जनयति। एवम्
 क्रमेण शब्दपरम्परा प्रचलति या परितः बाह्यं प्रदेशं व्याप्नोति। अयमेव
 वीचीतरङ्गगुन्यायेन शब्दप्रसारवादः शब्दशब्दन्यायो वा । एतददर्शनानुसारेण
 न शब्दो विभुः न वा सक्रियः न हि यः शब्दः वक्तृदेशे उच्चारणेन
 उत्पाद्यते स एव श्रोतृदेशगतः श्रोत्रा गृह्यते, अपितु उक्तन्यायेन श्रोतृदेशे अन्या
 एव शब्दव्यतिरूपत्पद्यते। साधयतिशक्यमहिम्ना वायं ध्यायितमैदो न गृह्यते।
 एवम् स्थिते कण्ठताल्लुप्यभिधायैः तादातु जायमाना प्राथमिकी या शब्दव्यक्तिः
 तः स्फोटः, तदुत्तरमनुवर्तमानाः द्वितीयादयः अनुरणनात्मकाः शब्दव्यक्तयो
 एव नयः । दर्शनमिदं वाक्यपदीये इत्थं वर्णितम् -

यः संयोगविभागभ्यां करणैरुपजन्यते।

2

तः स्फोटः शब्दजाः शब्दाः एव योऽन्वैरुदाहृताः ।।

-
- 1- तस्मात्तु स्थानकरणसंयोगविभागजाताच्छब्दात् तद्रूपप्रतिबिम्बोपग्राहिणो
 दर्शदिग्ध्यापिनःकदम्बकोरकवद् वीचिसन्तानवच्च जायमानाः शब्दाः
 दक्षदिग्वर्तितानां श्रोतॄणां श्रोत्रेदेशमुपगच्छन्ति । 1/102 अम्बाकवयाम् ।
- 2- वाक्यपदीय- 1/102

उक्तपक्षयोः शाब्दिकसिद्धान्तेन स्वीया-

अस्मिन् दर्शने ध्वनिस्फोटश्चेत्युभयमपि अनित्यमेव । इयानेव तु विशेषः
यदुच्चारणदेशे प्रथममुत्पद्यमानः शब्दः स्फोटः तन्मन्या परितः प्रसरन्ती शब्द-
तन्ततिः ध्वनिरिति । प्राग्दर्शिते जातिस्फोटवादे तु स्फोटस्य तत्तत्पद-
त्वादिजात्यात्मकत्वात् स्फोटो नित्यः, जातिर्हि निर्या, अतः जातिस्फोट-
वादिनां दर्शनम् शब्दशब्दवादिनां दर्शनापेक्षया शाब्दिकसिद्धान्तस्य निकटवर्ति,
परन्तु स्तदापि शाब्दिकसिद्धान्तं पूर्णतया न संवदति, नापि अतीवाभ्युपगम्य
अस्ति । यतः उच्चारितप्रवृत्तिनां ध्वन्यात्मकानां वर्णानां वाचकत्वे या
अनुपपत्तिः सा तत्तद्वर्णसदादिष्वध्वन्यानां तदाक्षितानां वाचकत्वेऽपि
तदवस्थेय, यतः अस्मिन् ध्वनिस्फोटयोः च्यवित्जातिभावादे जात्यात्मकस्य
स्फोटस्य च्यवित्यात्मकध्वन्याश्रितत्वं वाच्यम् । जातिव्यक्त्योर्हि च्यवित्यव्य-
वर्थात्वेन सह आश्रयाश्रयिभावोऽपि भवति । जातिर्हि च्यवित्याश्रिता सती
च्यवित्या अभिध्यज्यते । एवं स्थिते पूर्ववितरीत्या क्रमिकोत्पत्तिकतत्त-
द्वर्णसमूहस्याणां पदानां वाच्यत्वान्न च्यवितुतौ तत्त्वेन तत्र तत्तत्पदत्वादिस्माः ।
जातयोऽपि स्वीकृतौ न युज्यन्ते । नहि निराश्रया जातिर्भवति । पूर्वपूर्ववर्णानु-
भवजनितसंस्कारसमीचीनेन चरमवर्णानुभवजन्यसंस्कारेण तावद्वर्णानाम्

- 1- अनित्यपक्षे स्थानकरणप्राप्त्याविनाशहेतुकः प्रथमाभिनिर्वृत्तौ यः शब्दः
सः स्फोटः ————— अन्त्यप्रदीपपङ्क्तिशिरस्यकल्पाः कुशेण प्रवृत्तमाना ये
वर्णवृत्तिरिति धिक्कान्ति । ते ध्वनय इत्युच्यन्ते । 1/102 स्वापन्नवृत्तौ ।

युगपत्स्मरणार्हः, गोकारेण कथञ्चित् पदादिज्ञानस्य उपपादनेऽपि स्मृत्तान-
विषयतया इदमेकं पदमित्यादिष्वप्यवहारस्य उपपादनेऽपि च पदानां वस्तुतो
विद्यमानत्वेन जात्याश्रयत्वोपपादनं तत्र जातिकल्पनं वा आरंभेति ।

शाब्दिकमतम् -

शाब्दिकसिद्धान्ते तु तत्तद्दूषणात्मकध्वनिव्यङ्ग्यम् अतिरिक्तमेव
एकं शब्दतत्त्वम् स्फोटोद्भवमर्थवाचकम्, ध्वनिसमूहस्याणि पदानि तु तद्व्यञ्जका-
न्येव, न तु आश्रयभूतान्यपि । ध्वनिस्फोटयोः व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव एव न तु
आश्रयाश्रयिभावोऽपि, अतः तत्तद्द्वयनिसमूहस्याणां पदादीनां वस्तुतो
तत्त्वेषुऽपि स्फोटस्यावस्थानम् निर्वाच्यम् । व्यञ्जकत्वन्तु तेषां यथा भवति तथा
प्रागुपपादितम् । अपि च उच्यते जातिस्फोटवादे तत्तत्पदत्वादिक्रियाः अनैकाः
जातयः बाधिकाः इति स्फोटानेकत्वम् शाब्दिकरात्रान्तो पुनः एकमेव स्फोटोद्भव
शब्दतत्त्वम् सर्वार्थशक्तिमत् सर्वविधैरपि ध्वनिभिः ध्वनिसमूहैः वा
अभिप्रेत्यकध्वनिस्मरुधितमभिप्रेत्यते । एवञ्च केवलं स्वमेव एव न तु वस्तुमेव,
तोऽपि च स्फोटे आरोपितः न वास्तवः । आरोपितस्य मेदेनैव वाच्यमिदव्यवस्था ।
तदेतदाह हरिः

अविचारस्य शब्दस्य निमित्तैर्विकृतो ध्वनिः ।

उपलब्धौ निमित्तत्वमुपधाति प्रकाशवत् ॥

- 1- "अन्ये त्वाकृतिव्यपितव्यवहारप्रक्रियावैधर्म्यदिकमेव शब्दतत्त्वम् नित्यम-
लक्ष्यपरिणामं स्वनिमित्तैर्मयः प्राप्तचिकारैः ध्वनिभिरनाश्रितं ध्वनि-
प्रदीपादिप्रकाशान्यायेनासति वस्तुसंभूतोऽहं प्राप्तव्य जकध्वनिविक्रियानुराग-
मुपलब्धैरपि वा अभिप्रेत्यते इत्याहुः । वाच्यपदोय- 1/94

पञ्चमोऽध्यायः

शब्दस्य तत्त्वमीमांसीयसमीक्षा

शब्दस्य तत्त्वमीमांसीयतमीक्षा

- 1- सूक्ष्मरूपादानविषये दर्शनान्तरीया धारणा ।
- 2- न्यायवैशेषिकमतम्
- 3- सांख्यमतम्
- 4- वेदान्तिमतम्
- 5- अद्वैतविशिष्टाद्वैतयोः विशेषः
- 6- शाब्दिकमते शब्दस्य जगदुपादानता
- 7- एकस्य शब्दतत्त्वस्य नानारूपतायां धीजम्
- 8- शब्दनित्यताविषये हरिनागेशयोः दृष्टिमतेः
- 9- दृष्टिविषये वादत्रयम्
- 10- आरम्भः
- 11- विपरिणामः
- 12- विवर्तः
- 13- विवर्तविपरिणामयोः विशेषः
- 14- अत्र विषये शाब्दिकानां दृष्टिः
- 15- वाक्यपदीये विवर्तविपरिणामयोः सामञ्जस्यम्

सुष्टुमुपादानविषेय दर्शनान्तरीया धारणाः

नामस्वात्मकस्य निखिलस्यास्य जगतः एवस्मादुपादानात् प्रभवमिच्छन्ति
तमेऽपि आस्तिकाः दार्शनिकाः । अन्यदिदंयत् किं तदुपादानं कथञ्च तस्मात्प्रभवः
कीदृशी वा १ इत्येतद् विषेयं प्रचुरं भवैविभ्यन्मेतेषाम् । तद् यथा—
न्यायवैशेषिकमतम्—

केचित् प्रविष्टप्रतीजोवायूनां सूक्ष्मतमावयवस्यान् परमाणून् एव सुष्टेरा-
रम्भकान् मन्यन्ते ।

सांख्यमतम्—

अरे प्रधानापरमर्थाय त्रिगुणात्मकं प्रकृत्याख्यम् अचिदस्य² तत्त्वमैव
निखिलस्य कार्यजातस्य उपादानतया समाश्रयन्ते ।

वेदान्तमतम्—

इतरे पुनः चित्स्वभावं मायासबलितं प्रकृतिशरीरकं वा ब्रह्मतत्त्वम्
अखिलस्यापि विश्वप्रपञ्चस्य उपादानतया आतिष्ठन्ते । ब्रह्मकारणतावादिना-
मेषामपि मुक्तया व्यीगतिः— एका अद्वैतिनाम् अमरा च विशिष्टाद्वैतिनाम् ।
अद्वैतविशिष्टाद्वैतयोः विशेषः

अद्वैतिनस्तावद् भायोपहितम् ईश्वराभिधे ब्रह्म जगतः उपादानं
निमित्तंवापि मन्यते । तत्र ब्रह्मणः निमित्तात्वात् स्वप्रधानत्वात्, उपादानता तु तोषाधि-

१—

२— अजामेकां लाहितशृङ्गलूक्याम् । श्वे०३०४/५, सा०क०१०

३— गुणानां साम्यवस्था प्रकृतिः । सा०प्र०भाष्य— ४— मूलप्रकृति— । सा०क०३०३

भूतभावाप्रधानतया। एकस्यैव निमित्तत्वोपादानत्वयोः व्यवस्थापने ते लूता^१
दृष्टान्तात्वेन अन्यस्यन्ति। लूता स्वप्रधानतया स्व्यात्मना ॥ तन्तुजालं प्रति
निमित्तकारणम् स्वशरीरप्रधानतया ॥ शरीरात्मना ॥ उपादानम् ॥ तन्मवायिका-
रणम् च भवेति । एवम् इहापि ब्रह्मणः अभिन्ननिमित्तोपादानता । अन्य-
च्च एतेषां सिद्धान्ते ब्रह्मणः या प्रपञ्चं प्रति निमित्तोपादानता कारणता वा,
ता न जनकतास्मा अपितु विवर्ताधिष्ठानता आभासाधिष्ठानता वा। एवञ्च
ब्रह्मजगतोः न वस्तुतः कार्यकारणभावः अपितु अधिष्ठानाधिष्ठेयभावः^३। अतः
ब्रह्मणः सत्यत्वेऽपि जगतः मिथ्यात्वं न विरुध्यते। वस्तुतः कार्यकारणभावे तु
कार्यकारणयोरभेदात् कारणस्य सत्यत्वे कार्येणापि सत्येन भवितव्यम्, कार्यस्य मिथ्या-
त्वे वा कारणेनापि मिथ्याभूतेन भाव्यम्^४। विशिष्टादितिनस्तु प्रकृतिशरीरकं
ब्रह्म जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छन्ति। एतेषामपि मते ब्रह्मणः स्व्यात्मना
निमित्तता प्रकृत्यात्मकस्वशरीरात्मना च उपादानता। परन्त्वेतन्मते ब्रह्मजगतोः
कार्यकारणभावः वास्तव एव परिणामपरिणामिभावस्य इति यावत्। प्रकृतिरूप-
स्वशरीराशेन ब्रह्म जगद्रूपेण परिणमति, प्रकृतेः ब्रह्मशरीरभूतायाः सत्यत्वात्
जगतोऽपि सत्यत्वम्। ब्रह्मणः सत्यभूतजगदुपादानत्वेऽपि शरीरपरिणामाङ्गीका-

१- यथोक्तानिः तुजते गृहणते च यथा पूषिष्यामोषधयो संभवन्ति।

यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ।।

मुण्डकोपनिषत्- १/१/६

२- प्रकृतिप्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधाय । ब्र०सू०-१/४/२३

३- तस्मादधिष्ठानान्तराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृति-
त्वम्। ब्र०सू०शा०भा० १/४/२३

४- अनन्यत्वे पि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं न तु कारणस्य कार्य-
त्वमिति। ब्र०सू०शा०भा० २/१/९

रात् प्रकृतित्वे ब्रह्मणः शरीरे एव विक्रिया न तु स्वस्वत्वे। अतः कारणत्वेऽपि
उपादानत्वेऽपि परिणामित्वेऽपि वा ब्रह्मणः अधिकारित्वं न विरुद्ध्यते।

तदेवम् उपादानस्य स्वस्वविषये एतेषां दार्शनिकानां मतवैभिन्न्यमस्माभिः
परिदृष्टम्। प्रभेदप्रक्रियाविषये प्रभेदस्वस्वविषये च यानि एतेषां विभिन्नानि
मतानि तानि अस्मिन्नेवाधिकरणे अत्र आरम्भविपरिणामवर्तितानां विश्लेषण-
व्याजेन प्रदर्शयिष्यन्ते।

शाब्दिकमतो शब्दस्य जगदुपादानता-

अथ जगती मूलकारणविषये शाब्दिकानां का धारणा कथं तदीयधारणायां
दर्शनान्तरापेक्षया विशेषः १ इत्यादिकं विमृशामः। एतेषां दर्शने शब्द एव परमं
तत्त्वम्^१। तथाहि शब्दस्य द्वे स्वे- व्यावहारिकं पारमार्थिकञ्च। योऽयं
सर्वोऽपि शब्दप्रपञ्चः अस्माभिः व्यवहितो श्रूयते च, बुद्ध्यते च यस्मादर्थः ता
शब्दस्य व्यावहारिकी अवस्था, पारमार्थिकस्य शब्दतत्त्वस्य विवर्तभूता चेयम्।
अतोऽन्यत् असंहृतकर्म नादप्रधानं सूक्ष्मतमनादात्मकं वा वर्णादिद्विभागरहितम् एकं
विभु नित्यञ्च शब्दाख्यं शब्दब्रह्मेतिगीयमानम् नामस्यात्मिकाया अस्यां सुष्टेः
विवर्तपादानमूर्तं यत्तत्त्वं तदेव शब्दस्य पारमार्थिकं रूपम्। शब्दस्य हयमेवावस्था

१- कारणभूतद्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता। श्रीभाष्य- १/१/५

२- क. अधिकार एव सर्वं वाक्, सैषा स्वशोऽमभिः व्यज्यमाना बह्वी
नानारूपा भवति। शतरेय ब्राह्मण- ३/६/७

परावागिति पराशक्तिरिति वा उच्यते। तदुक्तम्-

"स्वस्वज्योतिरेवान्तः परावागनपायिनी"

इत्यत्र पारमार्थिकं शब्दतत्त्वम् वेदान्तसम्मत- ब्रह्मतत्त्वसंन्यानीयम्।

इयंस्तु विशेषः यत् वेदान्तिभिः ब्रह्मणः चिन्मात्ररूपता अभ्युपगम्यते। शाब्द-

कैस्तु तस्य शब्दरूपताम् ॥ नादरूपताम् ॥ अपि स्वीकृत्य तदेव "शब्दब्रह्म"

इत्युद्घोष्यते। एकस्य चिदुत्पत्त्यै ॥ ज्ञानरूपम् ॥ शब्दरूपञ्च एतेषां नये ब्रह्म ।

तदुक्तां वाक्यपदीये -

3

"अथायमान्तरो ज्ञाता सूक्ष्मोपागात्मनिस्थितः ।"

यथा अद्वैतिनये अखिलजगत् ब्रह्मणो विवर्तभूतम् एवं शाब्दिकदक्षिणैः वैदेभ्य आरभ्य-

सर्वे व्यावहारिकाः शब्दाः अर्थाश्च सर्वे अस्य शब्दब्रह्मणः पारमार्थिकस्य

अङ्गीयस्यैव शब्दतत्त्वस्यैव विवर्तभूताः। शब्दायभिर्यस्याच्च अतिरिक्तं न

किञ्चिज्जाकत्वं वस्तु इति। अखिलस्य जगत्पञ्चस्य पारमार्थिकं शब्दतत्त्वमेव

उपादानम् ॥ मूलकारणम् ॥ उपादानता च एतन्नयेऽपि अद्वैतिनय इवाधिष्ठानता

रूपा, यतः एतेऽपि विर्तवादिनः, विवर्तवादे चाधिष्ठानता एव संघटते न जनकता

परिणामिता वा। एतच्चानुपदमेव प्राग्दर्शितम् ब्रह्मणः शब्दरूपता जगदुपादानता

1- वै०सि००म०- श०नि०, पृ० 42

2- तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । वै०सू० 2/1/14

3- वा०म० 1/112

4- वागैव विषया भुवनानि ज्ञे।

जगतः शब्दब्रह्मविवर्तभूतता च स्फुटमेवोक्ता शाब्दिकाचार्येण भर्तृहरिणा।

तद्व्यथा-

* अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो¹ यतः ॥

अत्र शब्दतत्त्वमित्यनेन शब्दस्य पुष्पं² प्रति मूलकारणता मूलकारणभूतस्य ब्रह्मणो वा शब्दस्मृता उक्ता। अत एव जागत्यस्य सर्वस्यैव वस्तुजातस्य भानं शब्दानुविद्धं दृश्यते भानमात्रे शब्दानुगम अनुभूयते इति यावत्। तदुक्तम्-

* न तोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादौ ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते³ ॥

उपपादितश्चैतत् स्वोपज्ञवृत्तौ हरिणा। विवर्ततेऽर्थभावेन इत्यनेन अस्य शब्द-
ब्रह्मणः विवर्तोपादानता अर्थजातस्य शब्दब्रह्मविवर्तस्मृता अत एव च अपारमार्थिता बोधिता। यतः अत्र विवर्तते इत्यनेन * अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा * स्यः अद्वैतिसम्मतः
विवर्त एव वाक्यपदीयकर्तुः विवक्षितः। तथा च व्याचष्टे तः कारिकांशमि-
द्वोपज्ञवृत्तौ-

* एकस्य तत्त्वत्वाद्युत्पत्तस्य भेदानुकारिणास्तस्य विवर्तान्यस्वोपग्राहिता वि-
वर्तिः। "स्वप्नविषय- प्रतिभासवत्"³। प्रक्रिया जगतो³ यतः इत्यनेन जगत्पुष्पं² अस्य
शब्दब्रह्मभूतता स्फुटमेव उक्ता। * तत एव शब्दद्वयाद्युपसंहृतभेदाद् ब्रह्मणः

1- वा०प० १/१

2- वा०प० १/१२३

3- वा०प० १/१ स्वोपज्ञवृत्तिः ।

सर्वविकारप्रत्यक्षमये संवत्तदिनाकृतात् पूर्वं विकारग्रन्थिस्मात्त्वेनाव्यपदेशपाज्जगदाख्याः
विकाराः प्रक्रियन्ते । त्वोक्तस्यास्य अर्थस्य दृष्टीकरणार्थं प्रमाणतया इमे श्लोका
अपि तेनोपन्यस्ताः-

" यः सर्वकल्पानामाभातेऽप्यनवस्थितः ।

तर्कगिमानुमानेन बहुधा परिकल्पितः ॥

व्यतीतो भेदतंतर्गो भावाभावो कृमाकृमौ ।

सत्त्वानृते च विश्वात्मा प्रविशेत्तद् प्रकाशते ॥

अन्तर्गमि स भूतानामाराद् दूरे च दृश्यते ।

तोऽत्यन्तमुक्तो मोक्षाय मुमुक्षुभिर्ज्ञातः ॥

प्रकृतित्वमपि प्राप्तान् विकारानाकरोति तः ।

श्रुधामेव ग्रीष्मान्ते महतो शेषशेषवान् ॥

तस्यैवमपि चैतन्यं बहुधा प्रविभज्यते ।

अङ्गशाराङ्गितमुत्पाते चारिराशेरिषोदकम् ॥

तस्मादाकृतिगोत्रस्थाद् व्यक्तिसाभा विकारिणः ॥

मास्तादिषु जायन्ते वृष्टिभन्तो बलाहकाः ॥

श्रयीरूपेण तज्ज्योतिः परमं परिवर्तते ।

पृथक्तीर्थवादेषु दृष्टिभेदनिबन्धनम् ॥

शान्तविधात्मकं योऽश्नतेतद् दैतदविध्या ।

तथा गुस्तमिवाजुसं या निर्वर्त्तुं न शक्यते ॥

सर्वतः परिधर्तानां परिमाणं न विधेते ।

1- वा०म०- १/। त्वोपपन्नवृत्तिः ।

तस्या या लक्ष्यसंकारा न स्वात्मन्यवतिष्ठते ॥

यथा विशुद्धभाकाः तिमिररोषप्लुतो जनः ।

तंजीर्णमिव मात्राभिश्चित्राभिरभिमन्यते ॥

तथेदममूर्तं ब्रह्म निर्विकारमधिधया ।

कलुषत्वमिवापन्नं भेदस्य विवर्तते ॥

ब्रह्मेदं शब्दनिर्माणं शब्दशक्तिनिबन्धनम् ।

विद्युत्तं शब्दभात्राम्यस्तास्वेव प्रयितीयते ॥

एतैः श्लोकैरपि ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वम् ॥ अद्वैतवादः ॥ प्रपञ्चस्य विवर्तस्यत्वं वेद-
त्रयी एव शब्दब्रह्मणः आद्यो विवर्तश्चेत्यादिकाः शाब्दिकसिद्धान्ताः प्रकाशमा-
यान्ति ।

* शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नाय विदो विदुः*

इति कारिकाया वाक्यदीपकृता या जगतः शब्दपरिणामता उक्ता ता कार्यशब्दा-
भिप्रायेण न तु ब्रह्मात्मकनिरत्यशब्दतत्त्वाभिप्रायेण । एतच्चाग्रे विवर्तविपरिणाम-
तमीक्षावसरे प्रकाशमानेभ्यते ।

एतस्य शब्दतत्त्वस्य नानारूपतायां बीजम्-

अथ यदीदं अखिलस्य प्रपञ्चस्य मूलभूतं शब्दाख्यं तत्त्वम् एकमद्वितीयं
तत्कलतत्तच्छब्दार्थमेव विवर्तते तदा अनुभूयमानः अयं सर्वोऽपि भेदप्रतिभासः कथम्

1- वा०प०- 1/1 उद्धृतम्

2- वा०प०- 1/ 120

कथं वा एकस्यस्य अभिन्नस्य ब्रह्मतत्त्वस्य विभिन्नरूपतायास इति चेत् १ अत्र
 सप्त समाधिः शाब्दिकानाम् - यद्यपि शब्दस्य ब्रह्मतत्त्वमेकमेव तथापि अनादि-
 भूता एकत्वाविरोधिन्यः परस्परविरोधिन्यश्च नानाशक्तयः ब्रह्मणि समाश्रिताः ।
 परस्परविधिन्योपि च ताः ब्रह्मणः एकत्वं न बाधन्ते । यथा परस्परविरोधिनो-
 - पि गोष्ठवृक्षाधात्मना परिणताः, बुद्धेरारकाः, प्रतिभाताः वा बुद्धेरैकत्वं न
 विरुन्धन्ति । एताभिश्च नानाभूताभिः स्वगताभिः शक्तिभिः वस्तुतः एकस्यमपि
 ब्रह्मतत्त्वं तदाख्यं शब्दतत्त्वं वा नानारूपता^१ भूति-नानारूपेण प्रतिभासते इति-
 यावत् । अद्वैतवादे शक्तिशक्तिमतोरभेदात् अन्ततः ताः शक्तयः ब्रह्मात्मिका एव,
 अतो नास्तिहानिः । भेदावभासस्तु अविद्याकल्पित एव । यद्योक्तं भर्तृहरिणा-

“ एकमेव यदाभ्नातं भिन्नं शक्तिव्यप्राप्त्यात् ।

अपृथक्त्वेऽपि शक्तिभ्यः पृथक्त्वेनेव वर्तते ।।^३

यदनादिनिधनमित्यादिपूर्वकारिणोक्तं शब्दब्रह्म एकमेव, अद्वितीयमेव
 तद्विभिन्नशक्त्याप्त्याद् भिन्नं नानास्वमिव प्रतिभासते । अथ च वस्तुतः शक्ति-
 भ्यो पृथक्त्वेऽपि = अभिन्नत्वेऽपि शक्तिभेदमूलकः ब्रह्मणः ताभ्यो भेदावभासः,
 न तु वास्तव इति एतत्कारिकार्यः । यथा च उद्यायष्टे कारिकामिमां स्वोपह-
 वृत्तो हरिः स्वयमेव-

१- तद्विभक्त्यापि विभक्त तत्त्वामेकां वाचमभिष्यन्दमानाम्
 उतान्ये विदुरभूताभिश्च य पूर्ता नानास्यामात्मनि सन्निविष्टान् ।।

२- वागेव विश्वा भवनानि जज्ञे वाच इत् सर्वभूतं यच्च मर्त्यम् ।
 अथेदं वाग् बुभुजेवागुवाच पुस्त्रा वाचो न परं यच्च नाह ।।

३- वा०व० १/२

“भिन्नं शक्तिव्यवसायात् । एकत्वस्याविरोधेन शब्दतत्त्वे ब्रह्मणि
समुच्छिन्ना विरोधिन्य आत्मभूताः शक्तयः । तद् यथा भिन्नार्कप्रत्ययमात्र
मात्रायामेकस्यामुपलब्धौ अर्थाकारकप्रत्ययमात्रमात्राः पृथिवीलोका इति । नहि
ज्ञेयगती वृक्षापाकारावण्डो ज्ञानस्यैकत्वेन विस्तृत्यते । नास्याकारात् तदाकारस्या-
त्मभेदोऽस्ति, तेषामेकज्ञानतत्त्वधानतिक्रमात् । तदेवमपृथक्त्वं पृथक्प्रत्ययमात्रानामपि
मिथः सर्वशक्तीनाम् ।

अपृथक्त्वेऽपि शक्तिभ्य इति । न तु जातिव्यक्तिव्यवहारवदन्याः
काश्चिच्छक्तयो ब्रह्मणो व्यतिरेकिण्यो विद्यन्ते । तत्तु प्रकाशप्रकाश्यावगृह्ययो
बहिस्तत्त्वाभ्य इवात्ममात्राभ्यस्तादात्म्येऽपि सति पृथक्त्वमिदं अवतीर्यत
इति ।

एतदनुसारेण च शाब्दिकसम्मतेऽस्मिन् शब्दब्रह्माद्वैतवादे अद्वितीयस्यापि
ब्रह्मणः परस्पर विरोधिन्यः परस्परविरुद्धप्रत्ययमात्रप्रयोजिका इति यावत्- अनेका
अनन्ता वा शक्तयः, ताश्च अन्ततः ब्रह्मात्मिका एव । ता एव य नानात्मैः
प्रतिभासम् ॥ विवर्तम् ॥ प्रयोजयन्ति । वेदान्तसम्मताद्वैतवादे तु अविद्या इति
माया इति वा व्यपदिश्यमाना अनादिभूता अनिर्वाच्या ब्रह्मणः एका शक्तिः,
तद्विलसितं चाखिलं जगत् ।

1- वा००० १/२, स्वोपज्ञवृत्तिः

2- वागेव बुद्ध्यात्मना स्थितं सूक्ष्मं धातुतत्त्वमेव विश्वा भुवमानि
वाच्यवाचकोभयात्मकानि जज्ञे । यदमुतामाकृत्यान्तम् स्यायि मियदा-
दिकं यच्च मत्तं मध्ये एवं विनाशि कार्यवातं तज्जज्ञे ।

१/१२० अम्बाकर्त्री

शब्दनित्यताविषये हरिनागेश्वरोः दृष्टिभेदः-

इदमत्र लघेयम् - वाक्यपदीयकारः शब्दात्मकस्य उपरिवर्धितस्य सकलना-
मार्थपिदानभूतस्य ब्रह्मतत्त्वस्य पारमार्थिकीं नित्यतामिच्छन्ति। अतः एवाह
तः -

* अनादिनिधनमिति

नागेश्वरस्य तु अत्र विषये दर्शनं भिद्यते, तं हि शब्दब्रह्मणो व्यावहारिकीं
यावत् सृष्टिस्थितिरूपां वा नित्यतामाह । तन्मतानुसारेण शब्दाख्यं ब्रह्मतत्त्वं
न परब्रह्मात्मकम् अपितु तत्सृष्ट्यन्तर्गतम्। अस्य नित्यन्तु यावत् सृष्टिस्थित्या
न तु त्रिकालाधायित्वस्य, तथा च लिखेत् लघुमञ्जूषायां तः-

"प्रलये नियतकालपरिपाकानां सर्वप्राणिर्कर्मणामुपभोगेन पृथग्मात्मीनसर्व-
जगत्का माया चेतने ईश्वरे लीयते। ततो परिपक्वप्राणिर्कर्मभिः कालवशात्
प्राप्तपरिपाकैः स्वस्वरूपाय भगवतो बुद्धिपूर्विकासृष्टिः मायापुरुषौ प्रादुर्भवतः।
ततः परमेश्वरस्य तिसृधात्मिका मायावृत्तिर्जायते। ततो बिन्दुरूपमवयवं त्रिगुणं
जायते। इदमेव शक्तितत्त्वम्। तस्य बिन्दोरचिदंशो बीजम्। चिदचिन्मिहोऽंशो
नादः। चिदंशो बिन्दुरिति। अचिच्छब्देन शब्दार्थभिरसंस्काररूपा विद्योच्यते।
अस्माद् बिन्दोः शब्दब्रह्मापरनाथेयम्, वर्णादिविशेषरहितम्, ज्ञानप्रधानम् सृष्ट्युप-
योग्यवस्थाविशेषरूपम्, चेतनमिश्रम्, नादमात्रमूत्पद्यते, एतज्जगदुत्पादनमेव "रव" "परा"
आदि शब्दैः व्यपदिश्यते।" स्वोक्तस्यास्य अर्थस्य प्रमाणनार्थं नागेशेन इमे कारके अपि
उपन्यस्यते।

1- वै०सि०ल०म०, श०नि०, पृ० 141

2- वै०सि०ल०म०-श०नि०, पृ० 145

“चिन्दोस्तस्मादभिधानादूर्वो व्यक्तात्मको भवत् ।

स एव श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति गीयते ॥

क्रियाशक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थभारणम् ।

प्रकृतेर्यिन्दुरूपिण्या शब्दब्रह्मभावत् परा ॥

एवञ्च नागेशस्यापि शब्दतत्त्वस्य जगदुपादानत्वविषये हरिणा समाना
दृष्टिः, परं नित्यत्वस्वरूपविषये सा पुनर्भिद्यते । वाक्यपदीयकारः शब्दब्रह्ममूलभूतं
किञ्चित् तत्त्वान्तरं नाम्नुपगच्छति अपितु इदमेव सर्वस्य मूलभूतं² तत्त्वम् ।
नागेशस्तु अस्य समूलत्वं मन्यते, यथास्पष्टम् उपर्युद्धृतेन मञ्जूषांशेन । परन्तु इदं
नागेशीयं वर्णनं तन्त्रवातनया । तेन स्वोक्तेऽर्थे उपलभ्यतायाः ॥ पोषकतायाः ॥
उपन्यस्तौ उपर्युक्तौ श्लोकावपि तन्त्रशास्त्रीयोः । इत्यञ्च तन्त्रवातनया एव नागेशः
शाब्दिकसिद्धान्तम् इत्येव व्याचष्टे इति प्रतीयते । शाब्दिकानां वास्तवः सिद्धान्तस्तु
वाक्यपदीयोक्त एव ।

सृष्टेः प्रीतिमानानां दार्शनिकानां ये प्रमुखाः श्रयो वर्गाः आरम्भवादिनो
विपरिणामवादिनो विवर्तवादिनश्चेति तेषु चरमे वर्गे शाब्दिकाः समाधायन्ति इत्ये-
तेन विवेचयितुं स्पष्टम् । इदानीम् आरम्भविपरिणामविवर्तानां स्वरूपनिर्वचन -
पुरस्सरम् एतेषां त्रयाणां वादिनां सृष्टिविषयिण्यः धारणाः संगृहेण उपस्थाप्यन्ते ।

1- उप चत्वार- 1/ 43, वै०ति०ल०००

2- ॥क॥ विधातुस्तस्य लोकानामङ्ग-गोपाङ्गनिबन्धनाः ।

विधामेदाः प्रताप्यन्ते ज्ञानसंस्कारहेतवः ॥ 1/10

॥ख॥ स हि सर्वशब्दार्थभूतिः । त्योषन्नवतिः

:: सुष्टिविषये वादत्रयम् ::

अखिलमिदं जगदात्मकं कार्यजातं त्रेधा व्याचक्षते दार्शनिकाः । त्रीणि
एतेषाम् एतद्विषये दर्शनानि- आरम्भः विपरिणामः विवर्तश्चेति ।

आरम्भः-

तत्रारम्भो नाम उत्पत्तिः, सा च कारणव्यापारात् प्रागस्तः कार्यस्य
तदुत्तरं सत्तालाभ एव, यथा मृदवस्यापां दण्डवशाद्व्यापारात् पूर्वमभवत् तदुत्तरं
एव भवत् दृष्टः उत्पद्यते इति व्यपदिश्यते । इदञ्च कणादगौतमीयादीनाम् अस्का-
र्यवादिनां दर्शनम् । एते हि पृथिव्यादग्न्यादानभूमेभ्यः परमाणुभ्यो ह्यणुवादि-
कृमेणाखिलस्य जगतः उत्पत्तिं वर्णयन्ति । सतन्मते परमाणव एव विश्व-
आत्मकस्य कार्यजातस्यारम्भकाः । जीवादृष्टेश्वरादिभ्यः तत्र सहकारि, कार्यञ्च कारण-
व्यापारात् प्रागस्तस्य तत्तत्कारणैः जन्यते, कारणगुणात्मकञ्च भवति । कारणं
कार्यमिव कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्ते, अतिरिच्यते च कारणात् कार्यम् यथा
तन्तुभ्यः पटः । अन्ये तन्तावः अन्यश्च तैरारम्भमाणः पटः, इति हि एतेषां
दर्शनम् ।

विपरिणामः -

विपरिणामस्तु कारणस्यावस्थान्तरात् उत्पत्तिः तात्त्विकोऽन्यथाभाव इति
यावत् । दर्शनमिदं कामिलानां विशिष्टावैतिनञ्च । एते हि न वयापि कारण-

1- पुस्तकस्यादमाध्य- पृ० 19-22

2- कारणभूतद्रव्यस्यावस्थान्तरात् उत्पत्तिरेव हि कार्यता । श्रीभाष्य- 1/1/5

व्यापारशैलीनापि असतः सत्तामुत्पत्तिं वा अर्हन्ति।

* नास्तौ विद्युते माघः नामापो विद्युतौ सतः "इति हि एतेषामुद्घोषः ।
एतन्मते कारणव्यापारात्प्रामाण्ये सदेव कार्यं कारणव्यापारेणामिच्छज्यते आविर्भवति
इति यावत् । यथा- शिलाखण्डे सन्नेव मूर्त्यकारः कारुव्यापारेणामिच्छज्यते
न तु अस्तन्मुत्पद्यते, एवममुदावाकस्यायामुदादिरूपेण सदेव घटादिकार्यं
दण्डवक्रादिव्यापारैरभिच्यवितं नीयते । इयमभिच्यवितरेव चाविर्भाव इत्युच्यते ।
इत्यथ च अवस्थैव भिद्यते न तु वस्तु । मृदेवघटादयवस्थामापद्यते
कारणव्यापारादुत्तरम्, ततः पूर्वन्तु घटो भवति मृदवस्थः । एतदेव एतेषां दर्शनम्
जगदात्मकस्याखिलस्यापि कार्यजातस्य विषये । प्रकृतिप्रधानाख्यं त्रिगुणात्मकं मूलभूतं
तत्त्वम् निखिलस्याख्यं जगतः ²उपादानम् । तदेव च लब्धगुणैश्चम्यादिरूपतामग्रीकं
क्रमेण जगदात्मना परिणमते । अनन्यच्च दर्शितस्मिन् कारणत्वं कार्यम् । यथा तन्तव
सर्व अवस्थान्तरभाषन्नाः पटः इत्युच्यन्ते, न तु तन्तुभ्यो व्यतिरिक्तः पटो नाम ।
इयमवस्थान्तरावृत्तिरेव कारणस्य कार्यात्मना परिणामः, अयमेव च कार्यस्य आवि-
र्भावः, आविर्भाव इव च-

"पट उत्पद्यते" इत्येवमुत्पत्त्यादिशब्दैः व्यपदिश्यते, न तु प्रागस्तत्त्वे
सति सत्त्वरूपोत्पत्तिरेतन्मतेऽस्ति ।

1- गीता - 2/16

2- ॥ क॥ गुणानां ताम्यावस्था प्रकृतिः । ता०प्र०भा०-

॥ ख॥ अजामेकं लोहितशुक्लकृष्णम्

बह्वीं प्रजं सृजमानं नमामः । ता०का०

3- तन्तव इव तेन तेन संस्थानभेदेन परिणताः पटः न तु तन्तुभ्यो धर्मान्तरं
पटः । ता०का०-9 तत्त्वकीमुदी ।

विवर्तः-

विवर्तस्तु पुनः वस्तुनोवस्थान्तराभासः अतः तत्त्वकोऽन्यथाभाव इति यावत् ।
यथा रज्जोः सर्पति याभासः, दर्शनमेतदद्वेषिनाम् । अत्र दर्शने नारम्भवाद इव
प्रागस्तत् कार्ये कारणाज्जायते नापि परिणामवाद इव कारणे कार्यरूपेण परिणमति-
तत्त्विकीं कार्यवस्थामापद्यते- अपितु अधिकृतस्यैव कारणम् वाग्ननादिवशेन केवलं
कार्यात्मना आभासते, यथा रज्ज्वादिकं वस्तुतो¹ विकृतस्यैव स्याद्दयात्मना भासते,
कार्यञ्च अतदेव कारणव्यापारात् प्रागपि पश्चादपि² । आरम्भवादे पुनः प्रागस्तदपि
पश्चाद् भवति सत्, परिणामवादे तु सर्वदेव तदिति सत्तद्वादव्यापेक्षया विवर्तवादेऽयं
महान् विशेषः । निखिलमपि जगदात्मकं कार्यं मूलकारणापेक्षया विवर्तः । जगतो
मूलकारणञ्च अद्वयं ब्रह्मतत्त्वं तदेव च मायासंख्यलितं वेदान्तवर्णितादिज्ञा विश्वा-
त्मकविधिर्कार्यरूपेणाभासते, कार्यणि च प्रतिभासमात्रशरीराणि, रज्जुस्य³ दिवद्
अस्त्यानि । अस्मिन्नपि दर्शने कार्यकारणयोः अनन्यत्वम्, किन्तु नेदमनन्यत्वं-
तादात्म्यरूपं⁴, यतः ब्रह्मस्य कारणम् सत्, जगदात्मकं कार्यं चासत्, तदसतोश्च तादात्म्यं न संभवति,
अपितु ब्रह्मणोऽन्यत् नास्ति किञ्चिदिति कृत्वा अन्यस्य जगतोऽभाव एव कार्यस्य
कारणादनन्यत्वम् । जगत्कारणत्वमपि चास्मिन् सिद्धान्ते ब्रह्मणः अधिष्ठानत्वस्यम्

1- अनुतत्त्वात् कार्यवस्तुनः, न हि कारणव्यतिरेकेण कार्यं नाम वस्तुतोऽस्ति ।

तौ ३० २/१

2- कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्यम् । ब्र०सू०शा० भा० २/२/१

3- सर्वज्ञस्येश्वरस्यात्मभूत इवाविद्याकल्पिते नामस्य तत्त्वान्यत्वाभ्यामनि-
र्वचनीये संसारपुण्ये बीजस्य सर्वज्ञस्य ईश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति ।

ब्र०सू०शा०भा० २/२/१४

4- ब्र०सू०शा०भा० २/१/१५

न तु जनकत्वस्य परिणामित्वस्य वा । एतच्च ग्राह्यं विवक्षितम् । विशिष्टाद्वैतवादे
तु तादात्म्यस्य कारणकार्ययोः अनन्यत्वम् । तन्मते हि सूक्ष्मचिदचित्छरीरकम् ब्रह्म
विश्वमात्मकार्यरूपेण परिणमते । सूक्ष्मचिदचित्छरीरकं ब्रह्मैव च कार्यं, कारणमिव च
कार्यमपि सतिदति अपद्यते तादात्म्यमनन्यत्वम् । एवञ्च अद्वैतविशिष्टाद्वैतयोः
ब्रह्मकारणतावादिनोरपि विवर्तपरिणामकृतो महान् विशेषः । अद्वैतिनो हि ब्रह्मणः
विवर्तोपादानत्वमिच्छन्ति, विशिष्टाद्वैतिनस्तु परिणामोपादानत्वम् ।
विवर्तविपरिणामयोर्विशेषः-

अनयोश्च विवर्तपरिणामयोः जगतः अतात्त्विकत्वेतात्त्विकान्मुपगमः

स्वाधारः । तदुक्तम् -

सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्युदीरितः ।

आतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्तकत्वादुदाहृतः ॥

अवस्थान्तरतापत्तिरेकस्य परिणामिता ।

स्यात् क्षीरं दधि मृत्कुम्भः सुवर्णं कुण्डलं यथा ॥

अवस्थान्तरताभानं तु विवर्तरिज्जुसर्पवत् ॥

कार्यकारणयोः सत्तापेक्षयापि विवर्तविपरिणामो परिभासन्ते विद्वान्, तथाहि
उपादानसत्तासमसत्ताकार्यपित्तिः विपरिणामः, उपादानसत्ताविषमसत्ताक-
कार्यपित्तिः विवर्तः । यत्र उपादानस्य कारणस्य यादृशी सत्ता तादृशी एव
सत्ता कार्यस्यापि, तत्र परिणामव्यपदेशः यथा- दधि दुग्धस्य परिणामः ।

1- ५०५० 1/2/21, वेदान्तकृतस्य रिमत ।

2- पद्यद्वी 13/8-9

सर्वमते एव हि दुधिदुग्धयोः रूपयोरपि एकविधा सत्ताः, ता अद्वैतिमते व्यावहारिकी भवान्तरे तु पारमार्थिकीत्यन्यत्। यत् तु अन्यविधा कारणस्य सत्ता अन्यविधा च कार्यस्य तत्र विवर्तव्यवहारः, यथा- रज्जुसर्पयोः। सर्वमते एव अन्यविधा तर्पस्य सत्ता अन्य- विधा च रज्जोः। तत्र रज्जोः अद्वैतिमते व्यावहारिकी सत्ता नयान्तरे तु पारमार्थिकी। तर्पस्य तु प्रायेण सर्वमते एव प्रातिभासिकी सत्ता।

इदमश्रद्धेयम्- पदार्थानां त्रिविधा सत्ता- पारमार्थिकी व्यावहारिकी प्रातिभासिकी च। तत्राखिलस्य जगतः चित्तोपादानुभूतस्य अद्वयस्य ब्रह्मणः पारमार्थिकी सत्ता। तदतिरिक्तस्य अखिलस्यापि विवर्तित्वस्य प्रपञ्चस्य व्यावहारिकी सत्ता। यस्तुतः अस्तित्वस्यापि तस्य व्यावहारिकव्यवहारं तदनुवृत्तेः, ब्रह्म- ज्ञानेनैव च तन्निवृत्तेः।

श्रुतिस्मृतादेस्तु प्रातिभासिकी सत्ता। व्यवहारकाले एव स्वतादिविज्ञानेन तन्निवृत्तेः। तदेवं त्रिकालाध्यत्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वम्, व्यावहारिकव्यवहारमनुवर्तमानत्वं ब्रह्मज्ञानातिरिक्तज्ञानानिवर्त्यत्वे सति ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वं वा व्यावहारिकसत्त्वम्, वृत्त्यन्तरनिवर्त्यत्वं प्रातिभासिकसत्त्वम् इत्येवं रीत्या सत्तात्रयमिदम् शक्यते परिभाषितुम्, इदञ्च अद्वैतवादानुसारेण द्रष्टव्यम् विशिष्टाद्वैतादिदर्शने तु द्वे एव सत्ते-पारमार्थिकी प्रातिभासिकी च। एतदुद्दर्शनं हि ब्रह्म इव जगदपि पारमार्थिकं सत्। तदेव कारणकार्यभूतयोः ब्रह्मजगतोरूपयोरपि पारमार्थिकसत्त्वेन कार्यस्य कारणसत्तासम- सत्ताकत्वात् जगतो भवति ब्रह्मपरिणामता। अद्वैतदर्शने तु तयोः अस्ति पारमार्थिकत्वव्यावहारिकत्वकृतः सत्तागतो विशेध इति जगद् ब्रह्मणो विवर्तः।

इदमत्रध्येयम् -अयं विवर्तपरिणामविषयकः । तस्मैदः मूलकारणमेवेक्ष्य न तु जागृत्कानि कार्यकारणान्येक्ष्य। विवर्तवादिनापि हि यत्र कार्यकारणे उभेऽपि व्यावहारिके तत्र परिणामता एवाभ्युपगन्तव्या। यथा- दधि दुग्धस्य परिणाम एव, यद्यपि उभेऽपि ब्रह्मणो विवर्तभूते। एवञ्च विवर्तवादेऽपि यद्यपि अखिलम् कार्यजातं मूलकारणभूतब्रह्मापेक्षया विवर्तः, तथापि विवर्तस्य यत्कार्यं तत्तदपेक्षया परिणाम एव। उभयोरपि व्यावहारिकत्वेन समतत्ताकत्वात्। एवं परिणामवादेऽपि विवर्तस्य सर्वथैव न अस्तित्वमिति न, रज्जुसर्पादित्थे परिणामवादिनापि सर्पस्य विवर्तस्मृतौ वाभ्युपगन्तव्या। तदित्यं जागृत्केषु मूलकारणातिरिक्तेषु वा पदार्थेषु यत्र परिणामपरिणामिभावः परिणामवादिनः सम्मतः सम्मतः, तत्र विवर्तवादेऽपि परिणामपरिणामिभाव एव। यत्र तु विवर्तस्मृता विवर्तवादिनः मता, यथा रज्जु-सर्पादौ तत्र परिणामवादेऽपि विवर्तस्मृतौ।

अत्र विषये शाब्दिकानां दृष्टिः :-

तस्मृति वैयाकरणानां विवर्तपरिणामविषये का दृष्टिरिति विमृशामः। यस्मात् शब्दतत्त्वात् जगतः पृथगोत्पत्तिः भवति, तत् शब्दतत्त्वमेव ब्रह्म। शब्देनैव अर्थः परिच्छिन्नो भवति। अर्थश्चेत् शब्दात्मको न स्यात् तदा शब्दाज्जायमाने ज्ञाने तत्पृथगीतिरपि न भवेत्। सर्वथा व्यवहाराणाम् अथ च विषयीभूतानां पदार्थानां मूलकारणं शब्द एव भवति। अतः शब्दतत्त्वमेव अर्थरूपेण विवर्तते इति स्वीकरणमेव समीचीनम्। अथ गौरित्यत्र कः शब्दः "इति भाष्यमपि एवमेव विवर्तं संकेतयति, यतः गौरिति उच्चारणेन सास्त्रालाङ्गूलादियुक्तो रूपविशेष एव बोधविषयत्वेन उपलभ्यते। अद्वैतिन इव शाब्दिका अपि जगतः

मूलकारणोपक्षया विवर्तक्यतामेवाम्बुगच्छन्ति, तथा च स्पृष्टमेव प्रत्ययादयत्तवैया-
करणानां प्रामाणिकः आचार्य भूहिरिः वाक्यपदीयारम्भ एव -

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदधरम् ।

विवर्तित्यभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

अत्र "विवर्तित्यभावेन" इत्यनेन शब्दात्मकस्य अनादिनिधनस्य परमार्थतः

अद्वयस्य, ब्रह्मतत्त्वस्याखिलमपि जागत्य कार्यजातं विवर्त इत्युक्तम् । अत्रैव-
एकमेव यदात्मनातं भिन्नं शक्तिव्याश्रयात् ।

अपृथक्त्वमपि शक्तिभ्यः पृथक्त्वेनेव वर्तते ॥

इत्यादिकारिकाभिः शब्दब्रह्मात्मकस्य अद्वैतवाक्यस्य पुष्टीकरणेन ब्रह्मणोऽद्वयतायाः
व्यवस्थापनेनेति यावत्- विवर्तवादे दृढं पक्षमातः सूचितो वाक्यपदीयकृता । अत्र
यदधिकं वक्तव्यं तत् प्रागुक्तम् । विवर्तवादाभ्युपगमं विना हि अद्वैतवादो न शक्यते
प्रतिष्ठातुम् । वैयाकरणमूर्धन्येन कौण्डभट्टेनापि वैयाकरणभूषणारे-

श्री लक्ष्मीरमणौ नौमि गौरीरमणरूपिणम् ।

स्फोटकं यतः सर्वं जगदेतद् विवर्तते ॥

इत्यनेन विवर्तवादस्यादरो दर्शितः ।

वाक्यपदीये विवर्तविपरिणामयोः सामञ्जस्यम्-

अथाद्वैतवादस्य तदुपपादकस्य विवर्तवादस्य च प्रतिपादनपरेऽपि वाक्य-
पदीये विवर्तविपरिणामवादाया या वित्तगतिरापाततः परिलक्ष्यते तत्र मनागुद्दिष्ट-
पातं कुर्मः तथाहि-

1- वा०प० १/१

2- वा०प० १/२

3- वै०भू०सा०- भङ्गगत्यावः -१

शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नायविदो विदुः।

छन्दोभ्य एव प्रथमेतद् विषयं व्यवर्तते ।।

इत्थस्याः कारिकायाः पूर्वार्द्धेन वाक्यवदीयकारः जगतः परिणामात्मकाताम्
उत्तरार्द्धेन तु विवर्तिततां प्रतिपादयति। अलादिनिधनम् इत्यादयुक्तकारिकानि-
यमेनापि च विवर्तितत्वादेव समर्थयते तः। * तदिदं भवति विवर्तितार्थम् । अत्र केचित्
परिणामविवर्तशब्दयोरनन्तर्यार्थताम्भ्युगम्य शब्दस्य परिणामोऽयम् " इत्येतां कारिकां
संगमयन्ति। तथाहि तात्त्विकत्वातात्त्विकत्वविशेषानादरेण केवलमवस्थान्तरता
रूपताभ्यभादाय क्वचित् परिणामोऽपि विवर्तित इति विवर्तिते च परिणाम इति
व्यपदिश्यते। इदमेव च दर्शनं शब्दस्य परिणामोऽयमिति वदतः हरेः। अन्यत्रापि
परिणामविवर्तयोः समर्थिता दृश्यते। तदुपधा-

एकोरतः क्लृप्त एव निमित्तभेदाद् ,

भिन्नः पृथक्पृथग्विधाप्यते विवर्तितान्।

आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयाय विचारान् ।

अम्भो यथा तलिलमेव हि तत्समस्तम् ।।

इतिपद्ये भवभूतिः विपरिणमार्थकं विचारशब्दं विवर्तशब्दश्च स्वार्थतया
प्रायुक्तः। अत्र हि श्लोके आवर्तबुद्बुदादिरूपैः तलिलविचारैः रसान्तररूपान् क्लृप्त-
रसविवर्तान् निदर्शयति कविः। विचारैः विवर्तानां निदर्शनञ्च विवर्तविचार-

शब्दयोः एकार्थतायामेवोपपद्यते। अन्यथा उक्तश्लोकेन विचारविवर्तयोः
दुष्टान्तरादष्टान्तरितवता भज्यते। स्फोटसिद्धेः गोपानिकादीकाकारेण विशयं
शब्दतत्त्वस्य परिणामः विवर्तश्च स्वीक्रियते- लब्धिमत्तानुसारेण परिणामः
अद्वैतमतानुसारेण विवर्तः।

द्वैतमाहु रिरदनत्तन्धे ब्रह्मद्वयनिबन्धनम् ।

शब्दब्रह्मपरब्रह्मरूपेण ब्रह्मवादिनः ।

शब्दब्रह्मैव तेषां हि परिणामिप्रधानवत् ।

वैखरी मध्यमा सूक्ष्मा भागावस्था विभागतः॥

अनेन तथ्यमिदं स्पष्टं भवति यत् शब्दब्रह्म जगद्रूपेण परिणमते। विवर्तवादं प्रति-
पादयन् तेन लिखितं यत् ईश्वरः संतारावस्थायां स्थूलपृथिव्यादिरूपेण विवृतो
भवति, परमावस्थायां तु अज्ञः एव।

भायामाश्रमिदं वैधमित्याह हि पराश्रुतिः।

दृश्यत्वाद् धिमतं मिथ्या शुक्तिकारजतादिवत्॥

अस्माकन्तु एतद्विषये इयं दृष्टिः यत् शब्दरूपपरिणामोऽयम् इति पूर्वोद्वेगं शब्द-
इतिपदम् न मूलकारणभूतपराख्यशब्दब्रह्मपरम् अपितु तद्विवर्तभूतमश्रुत्याख्यशब्द-
तत्त्वपरम् वैखर्यात्मिकस्थूलशब्दपरं वा कार्यशब्दब्रह्मपरमिति यावत्। स्थूल-शब्दतत्त्व
वर्णनमेव यत्रास्ति प्रसूतम्। पराख्यस्य शब्दब्रह्मणः आद्यो विवर्तः पश्यन्ती, ता

च वेदात्मिका वाक्। अत एव च " प्राप्त्पुण्यायोऽनुकारश्च तस्य वेदो महर्षिभिः"
 इत्यनेन वेदस्य शब्दब्रह्मानुकूलित्वस्य वाक्यपदीये प्रतिपादिता। " छन्दोभ्य एव
 प्रथमैद्वयिश्चं च्यवर्तत" इत्युत्तरादर्थं च्यवर्तत इत्यस्य अज्ञायत इत्यर्थः। जनिश्चात्र
 विपरिणामरूपा एव। छन्दोभ्य इति पञ्चमी तु " जनिर्कर्तुः प्रकृतिरित्यनुशासनात्।
 अपमुत्तरादर्थश्च शब्दस्य परिणामोऽयमिति पूर्वार्धस्यैव विश्लेषणभूतः। ततश्चाय-
 मस्याः कारिकाया अर्थः पश्यन्त्याख्यस्य मूलशब्दतत्त्वविवर्तभूतस्य शब्दतत्त्वस्यायं
 सर्वोऽपि प्रपञ्चः परिणामः। तथाहि उक्तपश्यन्तीत्यवागात्मकेभ्यः छन्दोभ्यः=
 वेदेभ्यः विश्वमेतदाज्ञायत। यदुवा शब्दस्य परिणामोऽयमिति पूर्वार्धेन आद्यविवर्त-
 भूतस्य वेदात्मकस्य शब्दतत्त्वस्य परिणामः जगदिति प्रतिपाद्य उत्तरादर्थेन वेदस्य
 शब्दब्रह्मणः आद्यविवर्तत्वात् प्रतिपादयति वाक्यपदीयकारः। अस्मिन् पक्षे छन्दो-
 भ्यः इति पञ्चमी प्रभृत्यादियोगेऽध्या। प्रथमं छन्दोति आरभ्य एतद्विश्वं
 ब्रह्मणः च्यवर्तत इति च तदर्थः। वेदानां शब्दब्रह्मण आद्यविवर्तत्वात् शब्दशब्दा-
 र्थात्मकजगत्कारणता चेत्प्रथममपि अनादिनिधनमित्यादिवाक्यपदीयप्रघटकव्याख्याना-
 धस्तरे प्रादर्शितम्। छन्दोति एव प्रथमः शब्दब्रह्मणः विवर्त इति यावत्। एक्य
 पश्यन्त्यात्मकशब्दापेक्षया जगतः परिणामरूपता, पराख्यशब्दब्रह्मापेक्षया तु विवर्त-

1- वाT0P0 1/5

2- वाT0P0 1/120

3- वाT0P0 4/1/80

4- अमादाने पञ्चमी § 2/3/28 इति सूत्रे चार्तिरूपाः प्रभृतीति भाष्य प्रयोगात्
 प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी ।

रूपता हरैः प्रतिपिपादयिषिता। मूलकारणापेक्षया विवर्तवादेऽपि विवर्तस्य
यत्कार्यं तत्तद्विक्तविषया परिणाम एव भवति इति प्रागेवास्माभिः व्यव-
स्थापितम्। तदेवं - अनादिनिधनमिति कारिकानुसारेण शब्दब्रह्मणौ विवर्तस्यापि
जगतः आद्यविवर्तभूतं पश्यन्त्याख्यं वेदात्मकं शब्दमपेक्ष्य परिणामरूपताप्रतिपादनं
न विरुध्यते-

* नित्यं निर्दिधितैर्निरतिशयविदानन्दतत्त्वस्वरूपम्,

ब्रह्मैवासीत् पुरस्ताज्जगदुदयतो व्यक्तमेकं प्रशान्तम्।

तत्पेवोङ्काररूपा निखिलजगदुपादानभूतात्मशक्तिः,

प्रादुर्भूतिधजात्मा जयति सकलवास्तुष्टिहेतुः पराध्या ॥

* शुभं भूयात् *

अधीतगुन्यमाला

- 1- अमरकोशः - चौखम्भा संस्कृत संस्थान वाराणसी-सं० 2039
- 2- अर्थविज्ञान और व्याकरणदर्शन- हिन्दुस्थान स्केडमी, उ०५० तन् 1951
- 3- आधुनिक भाषाविज्ञान की भूमिका- राजस्थान हिन्दी अकादमी-तन् 1974
- 4- उत्तररामचरितम्- भवभूति.
- 5- ऋग्वेदः सायणाभाष्यम्
- 6- ऋग्वेदभाष्यभूमिका- विधामवनसंस्कृतग्रन्थमाला- तन् 1960
- 7- ऋग्वेदप्रतिशाख्यम् - चौ० संस्कृत सीरीज, वाराणसी - तन् 1982
- 8- कारिकावली- चौ० संस्कृत सीरीज, वाराणसी- तन् 1982
- 9- कौटिलीयमर्थशास्त्रम्- कौटिल्य
- 10- काव्यप्रकाशः
- 11- काशिका - चौ०सं० पुस्तकालय - तन् 1952
- 12- काव्यादर्श - दण्डी
- 13- तन्त्रवार्तिकम् - बनारस संस्कृत सीरीज - तन् 1903
-श्रीकुमारिलभट्टः
- 14- तर्कभाषा - चौखम्भासंस्कृत सीरीज - तन् 1963
-श्रीकेशवमिश्रः
- 15- तर्कसंग्रहः, श्रीमदनमभट्टः
- 16- तत्त्वबिन्दुः - श्रीवाचस्पतिमिश्रः
- 17- तत्त्वसंग्रहः- बौद्धभारती, वाराणसी तन् 1968
- 18- दुर्गासप्तशती
- 19- ध्वन्यालोकः - भारतीयविधाभवन- तन् 1969
- 20- न्यायदर्शनम्- भारतीयविधाभवन - तन् 1969

- 21- न्यायमञ्जरी- चौ० संस्कृत तीरीज-
श्रीजयन्तभट्टः
- 22- निरुक्तम् - महर्षिदास्कः चौ०सं० तीरीज
- 23- नेत्रतन्त्रम्,
- 24- न्यायपरिशुद्धिः - चौ० सं० तीरीज
- 25- न्यायसिद्धान्तमुक्तावली - चौ०सं० तीरीज
श्री विश्वनाथः चाननः
- 26- न्यायसूत्रम् - तभाष्यम् चौ०सं०ती०
- 27- पदार्थशास्त्र - हिन्दी समिति, सूचनाविभाग, लखनऊ- 1965
- 28- पदार्थतत्त्वनिर्णयः —
- 29- पाणिनीयशिक्षायाः शिक्षान्तरेः सह समीक्षा - 1972
डॉ० मधुकर फाटक
- 30- पाणिनीय-शिक्षा - काशी -
- 31- प्रकरणपञ्चिका- श्रीप्रभाकरभट्टः- वाराणसी- 1904
- 32- परमहंसजुषा - रत्नदीपिकाव्याख्यापेता- वाराणसी
- 33- प्रमाणवार्तिकम्- चौ० संस्कृततीरीज, वाराणसी
श्रीधर्मकीर्तिः
- 34- पुराणपर्यालोचनम्- चौ०सं०ती०, वाराणसी, तन - 1976
श्री कृष्णमित्रिपाठी
- 35- पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणसमीक्षा - सरस्वती भवन ग्रन्थमाला- 1972
-पण्डित रामप्रसाद त्रिपाठी
- 36- प्रशस्तपादभाष्यम्- श्रीप्रशस्तपादाचार्यः -काशी
- 37- पातञ्जलयोगदर्शनम्- मोतीलाल बनारसीदास- 1953

- 38- प्रौढमनोरमा - चौ० संस्कृतसीरीज- 1940,
- 39- परिभाषेन्दुशेखरः - श्री नागेशभट्टः काशी- सं- 2001
- 40- ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्- चौ० संस्कृतसीरीज, 1982
- 41- भर्तृहरि- के०ए० अय्यर- राज०हि० अकादमी, जयपुर- 1981
- 42- भामती- श्रीवाचस्पतिमिश्रः, नि०स० बम्बई-
- 43- भूषणसारपरमलक्ष्मणं ब्रूषयोः - सरस्वती भवनग्रन्थमाला- 1983
सिद्धान्तनामनी समीक्षा
- 44- मनुस्मृतिः
- 45- महाभारतम्
- 46- महाभाष्यप्रदीपः, श्रीकैयटः- काशी- सं० 1995
- 47- महाभाष्यप्रदीपोद्योतः, श्रीनागेशभट्टः, काशी - सं० 1995
- 48- मानमैघोदयः, श्रीनारायणभट्टः - त्रिवेन्द्रम् - 1912
- 49- मीमांसादर्शनम्- श्रीजैमिनिमुनिः, पूना - 1929
- 50- मीमांसाश्लोकवार्तिकम् - पौडम्भासंस्कृतग्रन्थमाला -
- 51- माध्वीयधृतवृत्तिः , प्राच्यभारतीयप्रकाशन- वाराणसी
- 52- मीमांसानुक्रमणिका-
-श्रीमण्डनमिश्रः
- 53- वैयाकरणभूषणसारः श्री कौण्डभट्टः
प्रभाकरप्रयुक्त
- 54- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी- चौ संस्कृतसीरीज
- 55- वैयाकरणसिद्धान्तलक्ष्मणं ब्रूषा चौ०स०सी०- 1973
श्री नागेशभट्टः

- 56- वाक्यपदीयम्- सरस्वतीभवनग्रन्थमाला- 1976
- 57- व्याकरणदर्शनप्रतिभा- सरस्वतीभवन ग्रन्थमाला 1979
-आचार्यरामानुजापाण्डेयः
- 58- व्याकरणदर्शनभूमिका - सरस्वतीभवन ग्रन्थमाला 1982
श्रीरामानुजापाण्डेयः
- 59- वैयाकरणानामन्येधा धर्मतैः- 1979.
शब्दस्वरूपतत्त्वविवेचनः
-डॉ० कालिकापुताद शुक्लः
- 60- वेदान्तपरिभाषाः धर्मराजाध्वरीन्द्रः- चौसठ्ठी 0- 1977
-श्रीगजाननशास्त्री मुसलगाँवकर
- 61- वेदान्तसारः - मोतीलाल बनारसीदास- 1979
- 64- वैशेषिकदर्शनम्- चौसठ्ठासंस्कृततीरीज- 1966
-दुण्डीरराजशास्त्री
- 65- वैशेषिकसूत्रम्- महर्षिकणादः काशी- 1957
- 67- व्याकरणमहामाध्यम्- मोतीलाल बनारसीदास-1967
- 68- व्युत्पत्तिवादः, श्रीगदाधरभट्टाचार्यः, चौसठ्ठी 0
- 69- शब्दकौस्तुभः, श्रीभट्टोजिदीक्षितः 1933
- 70- शब्दविवेकशिक्षा- कालिकाताविश्वविद्यालयः- 1914
श्रीजगदीशतर्कालंकारः
- 71- शब्दबोधविमर्शः -डॉ० बी०एन०सिंह- वाराणसी .
- 72- शास्त्रदीपिका- निर्णयसागरपुस्तकालय- 1915
-श्रीपार्थसारथिमिश्रः

- 73- शाबरभाष्यम् श्रीशबरस्वामी, पुना - 1929
- 74- शुक्लपुत्रः तर्कानुक्रमणिका- काव्यायन
- 75- शक्तिवादः, श्रीगदाधरभट्टाचार्यः काशी- सं० - 1940
- 76- श्लोकवार्तिकम् श्रीकुमारिलभट्टः, मद्रास- 1940
- 77- शांकरभाष्यम्-श्रीशंकराचार्यपादः- बम्बई- 1904
- 78- शापथब्राह्मण- लक्ष्मीलोकेश्वर प्रेस, बम्बई - 1940
- 79- श्रीमद्भागवतपुराणम् -
- 80- श्रीमद्भागवतदगीता-
- 81- सर्वदर्शनसंग्रहः - चौ विद्यामवन - 1964
-मध्वाचार्यः
- 82- तर्कार्थसिद्धिः - पूज्यपादस्वामी
- 83- तार्क्यतत्त्वकौमुदी- वाचस्पतिमिश्रः
- 84- तार्क्यप्रवचनभाष्यम्- विज्ञानभिक्षुः - सं० 2022
- 85- स्फोटवादः श्रीनागेशः आडियार, मद्रास- 1946
- 86- स्फोटसिद्धिः मण्डनमिश्रः - पाण्डित्येरी- 1958
- 87- सौन्दर्यलहरीस्तोत्रम् - श्रीशंकराचार्यः, पीताम्बरसंस्कृतप्रिण्ट पटना-2031
- 88- स्फोटतत्त्वनिर्णयः
- 89- स्वच्छन्दतन्त्रम्
- 90- स्फोटसिद्धि- श्रीभरतमिश्रः- अनन्तरक्षणसंस्कृत ग्रन्थावलिः
स्फोटसिद्धिन्यायविचारः टी०गणपतिशास्त्रिणा सम्पादितम्

- 91- स्फोटदर्शन- श्रीरंगनाथपाठक, बिहारालक्ष्मभाषापरिषद् 1967
- 92- संस्कृत साहित्य का इतिहास-शारदानिकेतन, वाराणसी-
आचार्य बलदेव उपाध्याय
- 93- संस्कृतव्याकरणशास्त्र का इतिहास- रामलालक्षूपर ट्रस्ट सं० 2030
-युधिष्ठिरमीमांसक सेतनीपत, हरियाणा
- 94- संस्कृत वाङ्मय का इतिहास- ओरियण्ट लॉन्गमैन, दिल्ली- 1972
-डा० सूर्यकान्त
- 95- प्रतिभादर्शन- डा० हरिश्चन्द्रप्रोत्री
- 96- वैदिक वाङ्मय का इतिहास- आचार्य बलदेव उपाध्याय
- 97- वैदिक साङ्गोलाजी - मैकडानल
- 98- स्फोटध्वारी आफ लैंग्वेज- भोतीनाल बनारसीदास- 1980
-हैरोल्ड जी कार्वड
- 99- ए स्टडी इन दि डाइलेक्ट्स आफ स्फोट 1980
- 100-दि जर्नल आफ गंगानाथशा रितर्ष इन्स्टीट्यूट, इलाहाबाद